

فصلنامه مطالعات شهرسازی اسلامی

فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده هنر و معماری

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه تربیت مدرس

دانشگاه حرم‌مکان

زمینه انتشار: معماری و شهرسازی

دوره: سال هشتم، شماره بیست و نهم، پاییز ۱۳۹۶

صاحب امتیاز و ناشر: پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی

مدیر مسئول: دکتر حمید آیتی

سر دبیر: دکتر احمد پوراحمد

معاون سردبیر: دکتر حمیدرضا بابایی

ویراستار: حسین نوری‌نیا

مدیر داخلی: مهندس مسعود دادگر

امور اجرایی: مهندس منصور ندیری

هیأت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا):

- دانشیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس
- استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت
- استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی
- استادیار دانشکده هنر، دانشگاه علم و فرهنگ
- استاد دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید رجایی
- استاد دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران
- استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی
- دانشیار جهاد دانشگاهی
- استاد دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا همدان
- دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان
- استاد دانشکده محیط زیست، دانشگاه تهران

- دکتر مجتبی انصاری
- دکتر مصطفی بهزادفر
- دکتر جهان‌شاه پاکزاد
- دکتر بهنام جلالی
- دکتر حسین زمرشیدی
- دکتر کرامت‌اله زیاری
- دکتر محسن سرتیپی‌پور
- دکتر حسین کلاتری خلیل‌آباد
- دکتر یعقوب محمدی‌فر
- دکتر محمد مسعود
- دکتر احمد نوحه‌گر

قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال

شمارگان: ۱۰۰ نسخه

چاپ: مؤسسه دیجیتال پایتخت

نشانی دفتر نشریه: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین چهارراه ولی عصر (عج) و خیابان فلسطین، ابتدای خیابان شهید برادران مظفر جنوبی،

نمابر: ۶۶۹۷۰۹۰۳

شماره تماس: ۲-۶۶۹۷۰۹۰۱

پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی

نشانی اینترنتی: iic@icas.ir

پایگاه اینترنتی: <http://iic.icas.ir>

فهرست مطالب

- ۵ ..... تحلیلی بر استفاده از منابع دینی در تحقیقات حوزه شهرسازی اسلامی ..... کاظم افرادی، بهناز امین زاده
- ۲۱ ..... ارائه فرایند طراحی شهری بهینه پیاده راه‌ها از طریق تحلیل تطبیقی تجارب داخلی و بین‌المللی (مطالعه موردی: خیابان بروارد امریکا، خیابان جرج استراليا، خیابان صف و بلوار درختی ایران) ..... علی رضا صادقی، مسعود دادگر، علی پورجعفر، نگین نشاط عفتیان
- ۳۷ ..... مطالعه چگونگی ارتباط مراسم آیینی عزاداری ایام محرم و شهر نایین ..... یوسف یوسفی، میترا آزاد، مهدی سلطانی محمدی
- ۵۱ ..... بررسی مقایسه‌ای مساجد عربی-اسلامی یا مساجد ایرانی-اسلامی (مطالعه موردی: مسجد کبیر خارطوم و مسجد عتیق شیراز) ..... علی احمدیان کیسی، ناهیده گندمی کال، حمید آینی، کامبیز ملایی، محمدرضا بزرگی
- ۶۵ ..... تبیینی اکتشافی از کارکردپذیری وقف در شهرهای دوره اسلامی (مطالعه موردی: شهر ایرانی در قرون نخستین و میانی) ..... محسن عسکری، حسن احمدی، ناصر براتی
- ۸۱ ..... تأثیر شکل کالبدی بلوک‌های شهری بر خرداقلیم فضاهاى باز شهری در اقلیم گرم و خشک (مطالعه موردی: شهر یزد) ..... مرجان منتظری، علا جهان‌شاهلو، حمید ماجدی

داوران این شماره (به ترتیب حروف الفبا):

استاد و عضو هیأت علمی گروه جغرافیا دانشگاه یزد	● دکتر کمال امیدوار
دانشیار و عضو هیأت علمی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)	● دکتر بهرام امین زاده
استادیار مرکز دائرة المعارف اسلامی	● دکتر اشرف السادات باقری
استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه شهیدبهشتی	● دکتر هادی پندار
استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه شیراز	● دکتر سارا دانشمند
دانشیار و عضو هیأت علمی گروه فلسفه دانشگاه تهران	● دکتر موسی دیباج
استادیار و عضو هیأت علمی دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس	● دکتر احسان رنجبر
استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات	● دکتر سعیده زرآبادی
دانشیار و عضو هیأت علمی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)	● دکتر حسین سلطان‌زاده
استادیار مرکز تحقیق و توسعه سازمان سمت	● دکتر پروانه شاه‌حسینی
استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد	● دکتر شیرین طغیانی
استادیار و عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی	● دکتر ایرج قاسمی
دانشیار و عضو هیأت علمی جهاددانشگاهی	● دکتر حسین کلانتری
دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری	● دکتر محمد مرتضایی

- درجه علمی پژوهشی فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی طی نامه شماره ۸۹/۳/۱۱/۵۱۶۶۷ مورخ ۸۹/۸/۳۰ دبیرخانه کمیسیون نشریات علمی کشور (وزارت علوم، تحقیقات و فناوری) ابلاغ گردیده است.

- پروانه انتشار این مجله به شماره ۱۲۶۲۹/۸۹ مورخ ۸۹/۶/۱۳ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر شده است.

- فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی در پایگاه استنادی علوم کشورهای اسلامی (ISC) به نشانی <http://www.srlst.com> و پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) به نشانی www.sid.ir نمایه می‌شود.

تحلیلی بر استفاده از منابع دینی در تحقیقات حوزه شهرسازی اسلامی

کاظم افرادی^۱، بهناز امین زاده^۲ * (نویسنده مسئول)

^۱ دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشگاه تهران

^۲ استاد دانشکده شهرسازی، دانشگاه تهران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۷/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۱/۱۶

چکیده

نقش پژوهش‌های حوزه شهرسازی اسلامی، مانند سایر حوزه‌های علمی، در زمینه‌سازی برای تحقق عملی آن حساس و راهبردی به نظر می‌رسد. با این وجود، بروز سهو و خطای فکری در نحوه برداشت دیدگاه‌های شهرسازی از گزاره‌های معرفت دینی، یکی از چالش‌هایی است که نه تنها می‌تواند عدم تحقق و آرمانی ماندن شهرسازی اسلامی را تشدید کند، بلکه می‌تواند سایر پژوهشگران را به مسیری اشتباه سوق دهد. با توجه به خطر اشاره شده، که در این نوشتار به عنوان مساله تحقیق مطرح است، چگونه می‌توان در حوزه پژوهش در شهرسازی اسلامی گام برداشت و کم‌تر دچار سهو فکری شد؟ این نوشتار با هدف کمک به ساختارمندتر شدن تحقیقات حوزه شهرسازی اسلامی و با روش توصیفی-تحلیلی ابتدا «یک نظام» برای «پژوهش در شهرسازی اسلامی» ارائه می‌دهد. سپس این نوشتار برداشت‌های شهرسازانه هفت مقاله منتخب در حوزه شهرسازی اسلامی را با پنج معیار مستخرج از نظام مذکور مورد بررسی قرار می‌دهد. روش گردآوری داده‌ها با اتکا به مطالعات کتابخانه‌ای، گزینش مقاله‌ها از طریق ارائه چهار معیار و تحلیل یافته‌ها به صورت مقایسه‌ای انجام شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که دیدگاه‌های کلان شهرسازی برداشت شده در مقاله‌های مورد بررسی، اختلاف چندانی با معیارهای منتخب ندارند و در بیش‌تر موارد با آن معیارها هماهنگ و همخوان هستند. در عین حال، مشاهده شد که مواردی چون «موضوعیت نداشتن استفاده از منابع دینی» و «نبود ارتباط موضوعی بین گزاره استفاده شده و دیدگاه برداشت شده» سبب استنتاج‌های متفاوت شده است. این موارد گاه به صورت زنجیره‌ای باعث بیش‌تر شدن تفاوت میان استنتاج‌ها شده است. هم‌چنین نتایج نشان می‌دهد که قرآن به عنوان اصلی‌ترین منبع برای استنباط دیدگاه‌های شهرسازی استفاده و به سایر منابع توجه کم‌تری شده است.

واژگان کلیدی: پژوهش شهرسازی، نظام معرفت دینی، برداشت‌های شهرسازانه.

مقدمه

شهرسازی اسلامی، یکی از موضوع‌هایی است که، به‌ویژه در سال‌های اخیر، مورد کنکاش و علاقه پژوهشگران و مسئولان قرار گرفته است. شهرسازی اسلامی را جدای از تفاوت‌ها و اختلاف‌هایش با زمینه‌های دیگر، می‌توان یک رشته علمی به‌شمار آورد^۱ و یا دست کم آن را به عنوان موضوعی نگریست که قابلیت تبدیل شدن به یک زیرشاخه علمی از علم شهرسازی امروزی را دارد. در هر دو حالت، می‌توان آن را با جنبه‌های مشترکی از علوم دیگر مورد بررسی قرار داد. یکی از جنبه‌های مشترک بیش‌تر رشته‌های علمی «ساختار سلسله مراتبی» یا «ساختار هرمی» است (Bourdieu, 1975)؛ به طوری که در آن، مبانی، اهداف، روش‌ها و اقدامات در یک سلسله مراتب واقع می‌شوند^۲. بر اساس ساختار هرمی می‌توان برای هر رشته علمی، حداقل سه سطح تعریف نمود. در سطح بالایی، به بنیان‌ها، منابع و ریشه‌های نظری هر علم پرداخته می‌شود، راهبردها، پارادایم‌ها، مرزها و ماهیت‌ها مشخص می‌شود. در سطح میانی، تولیدات سطح اول ملموس‌تر و جزئی‌تر می‌شوند، رویکردها تبیین و روش‌ها پیشنهاد می‌شوند. در سطح سوم که سطح حرفه‌ای و عملیاتی است، راه‌کارها، فنون، ملاحظات و ضوابط تدوین می‌شود و به عبارتی تمام تولیدات سطوح قبل، به صورت محصولات مادی و محسوس تولید می‌شوند. بین این سطوح دائماً جریان‌هایی از بالا تا پایین هرم برقرار است که حاصل این برهم‌کنش‌ها، پیشرفت، پسرفت یا رکود رشته است. در این میان، سطوح میانی، نقش واسطه، تسهیل‌گر و ترجمه‌کننده بین سطح بالاتر و پایین‌تر را ایفا می‌نمایند.

در انطباق این ساختار هرمی بر شهرسازی اسلامی، حداقل سه سطح می‌توان تعریف کرد: در سطوح بالایی، منابع دینی مورد کنکاش قرار می‌گیرد و نوعی از «معرفت دینی» به عنوان محصول نظری کلی تولید می‌شود. این کار معمولاً توسط عالمان دینی و گاهی توسط پژوهشگرانی که در حوزه دین و دین‌پژوهی تبحر دارند، صورت می‌گیرد. در سطوح میانی، افرادی قرار می‌گیرند که اگرچه ممکن است دین‌پژوه نباشند، اما اصول کلی دین را می‌دانند، منابع دینی را می‌شناسند و قابلیت فهم محصولات تولید شده را در سطح پیشین دارند. داده‌های پژوهش این افراد هم منابع دینی است و هم معرفت دینی. این افراد، به‌گزینش، تنظیم، تدقیق و ترجمه معرفت دینی در لباس شهرسازی اسلامی می‌پردازند و دستاوردهای نظری مجزایی را برای حرفه‌مندان که در سطوح پایین‌تر قرار می‌گیرند، فراهم می‌سازند. حرفه‌مندان تلاش می‌کنند تا در بستر مکان، پروژه‌هایی را عملیاتی کنند که بر مبنای شهرسازی اسلامی تعریف شده باشد.^۳

وقوع اشتباه‌های ناخواسته و سهوی در اندیشیدن یا به عبارتی «لغزش اندیشه‌ای» (قاسم پور و بختیار نصرآبادی، ۱۳۸۸) در تبادلات میان جریان‌های اشاره شده در سه سطح شهرسازی اسلامی، مانند

سایر علوم، بعید نیست و می‌تواند منجر به اشتباه‌های ناخواسته و سهوی شود. لغزش‌های هر سطح را می‌توان به صورت مجزا بررسی کرد. اما از آنجا که یکی از وظایف اصلی پژوهشگران شهرسازی اسلامی، «به کار گرفتن منابع و معرفت دینی موجود» برای تولید معرفت جدیدتر است، تمرکز این پژوهش صرفاً بر سهوا و لغزش‌های اندیشه‌ای احتمالی است که گاهی در نحوه استفاده آنان از برخی منابع موجود روی می‌دهد. شاید بتوان اشکال در نحوه برداشت از منابع دینی را یکی از دلایل نقایص درونی دانست که باعث به وجود آمدن این شرایط شده است.^۴ بر این اساس می‌توان سؤال اصلی این پژوهش را این‌گونه مطرح ساخت: مهم‌ترین سهوهای احتمالی پژوهشگران حوزه شهرسازی در برداشت دیدگاه‌های شهرسازی از منابع معرفت دینی (گزینش، اولویت‌بندی و ترکیب منابع و معارف دینی) چیست؟

پاسخ به این سؤال، از یک سو مستلزم در دست داشتن یک الگوی شناختی است. بنابراین بخش اول این پژوهش شامل یافتن و ارائه یک «الگوی پژوهش در حوزه شهرسازی اسلامی» است. از سوی دیگر، الگوی پژوهش در حوزه شهرسازی اسلامی (به عنوان یک علم اسلامی) نمی‌تواند منبعث از «الگوی پژوهش دینی» نباشد. بنابراین در این پژوهش در وهله اول، الگوی پژوهش شهرسازی اسلامی بر مبنای الگوی پژوهش دینی ارائه می‌شود. در وهله دوم، الگوی ارائه شده برای تحلیل دیدگاه‌های چند نمونه پژوهش منتخب، به کار گرفته خواهد شد.

هدف این پژوهش کمک به پژوهشگران حوزه شهرسازی اسلامی به منظور پیشبرد پژوهش بر مبنای اطمینان بیش‌تر در برداشت «دیدگاه‌های شهرسازی» از منابع معرفت دینی است. حرکت به سمت این هدف از آنجا اهمیت دارد که می‌تواند خطرات ناشی از بروز خطا در پژوهش شهرسازی اسلامی را کاهش دهد. بروز لغزش در برداشت دیدگاه‌های شهرسازی می‌تواند منجر به برداشت دیدگاه‌های غیرهمسو یا متناقض با اصول اسلامی، گسترش دیدگاه‌های سطحی، کلی و غیرعملیاتی، و اثرات ناخواسته در سایر پژوهشگران و حرفه‌مندان شود. در طولانی مدت نیز این خطر وجود خواهد داشت که شهرسازی اسلامی به عنوان امری آرمانی باقی بماند و یا به ملغمه‌ای تبدیل شود که صرفاً با اسلام تزئین شده و برخاسته از آن نباشد.

روش پژوهش

این پژوهش یک پژوهش بنیادی است که با روش توصیفی-تحلیلی به پیش می‌رود. داده‌های اولیه آن از مطالعات کتابخانه‌ای استخراج و به صورت توصیفی بیان شده است. با استفاده از این داده‌ها ابتدا یک چارچوب تحلیلی با عنوان «نظام پژوهش در شهرسازی اسلامی» تدوین شد که شامل چند معیار است. سپس بر اساس معیارهای زیر، نمونه‌هایی (۴۸ نمونه) از معتبرترین آثار

پژوهشگران حوزه شهرسازی اسلامی در ایران گزینش و در نهایت بعد از پالایش نهایی به هفت مقاله محدود شد:

- زبان مقاله فارسی و حتی الامکان در نشریه‌های علمی-پژوهشی داخل کشور انتشار یافته باشد.
- مقاله مورد نظر با استفاده از منابع دینی به برداشت حکم، مدل، الگو یا راه کار در زمینه شهرسازی اسلامی مبادرت ورزیده باشد.
- نویسنده اصلی مقاله از صاحب نظران و پژوهشگران خبره حوزه شهرسازی اسلامی باشد.
- تمام مقاله‌ها از یک فرد نباشد و تقریباً از هر فرد خبره یک مقاله وجود داشته باشد.
- در ادامه هر کدام از مقاله‌ها در بوته آزمایش چارچوب تحلیلی تولید شده قرار گرفتند. در انتها نتایج با روش مقایسه‌ای، تحلیل شدند.

نظام معرفت دینی؛ الگوی پژوهش دینی

قرآن، سنت، عقل و اجماع، منابع و مصادر معرفت اسلامی در «مکتب تشیع» محسوب می‌شوند؛ منابعی که هر کدام جایگاه و اولویت خاصی دارند و می‌توانند در کاربست یکدیگر به کار روند. مجموع این منابع و سازوکار ارتباطی میان هر کدام از آنها، مجموعه‌ای را شکل می‌دهد که در این پژوهش از آنها به «نظام معرفت دینی» تعبیر می‌شود^۵ (شکل شماره ۱). عالمان دینی با اتکا بر نظام معرفت دینی، درباره مسائل مختلف اجتهاد می‌کنند. اگرچه مناسبات میان منابع معرفت دینی بسیار دقیق و پیچیده است، اما در ادامه، مهم‌ترین شروط واقع در این نظام، با استناد به سایر پژوهش‌ها ذکر شده است^۶:

اول: دین مجموعه‌ای از عناصر و گزاره‌های به هم پیوسته و نظام‌مند است که نمی‌توان همه گزاره‌های آن را هم‌سنگ، هم‌موضوع و هم‌اندازه دانست (واسطی، ۱۳۸۳)، بلکه باید آن را به صورت جامع و منظومه وار دید (بهمنی، ۱۳۹۲). هم‌چنین در گزینش از گزاره‌های دینی نمی‌توان سلیقه‌ای عمل کرد. در این صورت برداشت‌های غلط، ناقص و متناقض به بار خواهد آمد. هم‌چنین امکان تفسیر به رأی نیز وجود دارد.

دوم: قرآن یکی از اصلی‌ترین عناصر این نظام و بیانگر خطوط کلی معارف دین است (جوادی آملی، ۱۳۷۸). قرآن، اولین منبع معرفت دینی است و شرط استفاده از آن این است که انسان با اصول پیش ساخته و پیش فرض‌های بشری به خدمت قرآن نیاید تا قرآن را مهمان اصول موضوعه خود قرار دهد و آنها را بر قرآن تحمیل کند (پیشین). یکی از جهات فهم دقیق تر قرآن، توجه به جو مخاطب یا شأن نزول‌ها و شرایط تاریخی است که این کلام در آن صادر شده است (مصباح یزدی، ۱۳۷۹). سوم: سنت (احادیث و روایات) منبع دوم بعد از قرآن است که در اصل حجیت و در تأیید محتوا، متکی به قرآن است و باید بر آن عرضه و با آن ارزیابی شود

(جوادی آملی، ۱۳۷۸). در مورد این منبع نباید به ظاهر آن اکتفا کرد و باید شرایط صدور را بررسی نمود (رشاد، ۱۳۸۳). چهارم: عقل سومین منبع است. عقل، مصباح و چراغ ورود بشر به ساحت دین است و نه مفتاح و کلید آن. عقل، خودش ضرورت وجود دین را اثبات می‌کند و به تحکم آن حکم می‌کند. با دستور زبان دینی، عقل به عنوان رسول و نبی باطنی و درونی تعبیر می‌شود و به موازات نقل که از طریق نبی بیرونی صادر می‌شود، قرار می‌گیرد. هم‌چنین، عقل همتای نقل است و نه همتای وحی (قرآن). به سخن دیگر، عقل در قبال نقل است، نه در برابر دین؛ زیرا مطلب دینی گاهی از عقل به تنهایی و زمانی از نقل به تنهایی و گاهی از مجموع عقل و نقل استنباط می‌گردد (جوادی آملی، ۱۳۷۸). پنجم: اجماع به عنوان یک منبع دیگر به معنای اتفاق مجتهدان و صاحبان فتوا بر سر هر حکم است (ساریخانی و دیگران، ۱۳۹۲). مسلم است که حاصل اجماع باید با اصول دینی مغایرت نداشته باشد و به عبارتی باید در خدمت آن باشد^۷.

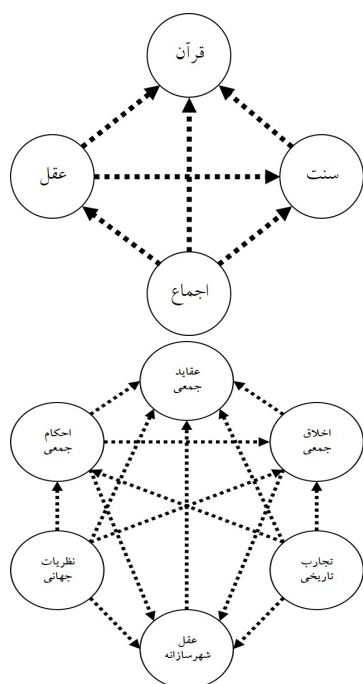
ششم: از آنجا که حکمت نظری اسلام بسیار عمیق و دارای وجوه و لایه‌های چند بعدی است، فقط می‌توان مبتنی بر منابع اصیل آن، برداشت‌ها و تفسیرهای متنوعی داشت (نقره کار و لیبیب زاده، ۱۳۹۳). به طوری که در استنباط گزاره‌های دینی باید از یقینیات به سوی مسائل مشکوک حرکت کرد؛ مثلاً در استفاده از قرآن باید از محکّمات آغاز کرد و نه متشابهات (مصباح یزدی و عابدینی، ۱۳۸۸). هفتم: در جهان‌بینی اسلامی اصالت با سطح جهان‌بینی و نه با واقعیات مشاهده شده در حال تغییر است. در این جهان‌بینی نتایج حاصل از واقعیات باید دائماً با منابع فراروایی (وحی) اعتبارسنجی شوند (ایمانی و کلاته ساداتی، ۱۳۸۹).

نظام پژوهش شهرسازی اسلامی

با استفاده از عناصر نظام معرفت دینی، می‌توان منابع و مصادر را که می‌توانند عناصر نظام پژوهش شهرسازی اسلامی را بسازند، استخراج کرد. این عناصر عبارتند از: «عقاید مربوط به جمع»، «اخلاق مربوط به جمع»، «احکام مربوط به جمع»، «عقل شهرسازی»، «تجارب تاریخی شهرهای قلمرو اسلامی» و «اندیشه‌های فکری غیرمسلمانان». دستمایه اولیه پژوهشگران شهرسازی اسلامی، می‌تواند همین نظام باشد (شکل شماره ۱). این منابع یا عناصر در ادامه تبیین شده‌اند.

اول، معمولاً از قرآن و سنت (سیره و روایات) به عنوان دو منبع پایه‌ای در نظام معرفت دینی، برای پیشبرد علوم اسلامی مختلفی هم‌چون فقه، تفسیر، کلام و فلسفه اسلامی استفاده می‌شود. این علوم اسلامی دست کم مشتمل بر سه بخش اصلی است: عقاید، احکام و اخلاق فردی و اجتماعی (مصباح یزدی و عابدینی، ۱۳۸۸). این سه بخش به ترتیب سه لایه نگرش ساز، راهبردها (استراتژیکی)، راه کارساز (تاکتیکی) را ایجاد می‌کنند (واسطی،

پنجم، دین گزاره‌های محوری و چارچوب فکری شهرسازی اسلامی را مستقیماً تعریف و مشخص و با کمر بند محافظتی آن را محافظت می‌کند و نسبت به نظریه‌های مطروح در دانش شهرسازی غربی دستورالعمل‌هایی را صادر می‌کند، که الف- هسته مقاوم در شهرسازی اسلامی را ابطال و یا جرح و تعدیل نکند و متعارض نباشد، ب- نسبت به هسته مقاوم ناهمخوان و ناسازگار نباشد، ج- در جهت بسط و تقویت پارادایم چارچوب فکری و هسته مقاوم شهرسازی اسلامی باشد (تقوایی و همکاران، ۱۳۹۲). ششم، در این نظام تا زمانی که اصول دینی مورد خدشه قرار نگیرد، حرکت استنتاجی و استقرایی برای شهرسازی اسلامی مشکلی ندارد. (تسخیری، ۱۳۹۲)۹.

شکل شماره ۱: نظام معرفت دینی (بالا) و نحوه ارجاع‌ها (تطبیق‌ها) در نظام پژوهش شهرسازی (پایین)

دسته‌بندی‌های واقع در نظام پژوهش شهرسازی اسلامی

در نگاه کلان، مؤلفه‌های نظام پژوهش شهرسازی اسلامی قابل تفکیک در چهار گروه هستند: اول، عقاید، احکام و اخلاق اجتماعی که منبعث از آیات و روایات محکم و ناسخ است که در این پژوهش از آنها به نام «اصول دینی» یاد می‌شود. دوم، عقاید، احکام و اخلاق اجتماعی که منبعث از آیات و روایات متشابه و قابل نسخ است که در این پژوهش از آنها با عنوان «فروع دینی» یاد می‌شود. گروه سوم شامل اجماع و اجتهاد (عقل) شهرسازی است که توسط یک یا چند متخصص شهرسازی اسلامی انجام می‌شود و از آن «اصول شهرسازی اسلامی» استخراج می‌شود. چهارم، برداشت از تجارب تاریخی و دیدگاه‌های غربی که از آنها «فروع شهرسازی اسلامی» به دست می‌آید. به نظر می‌رسد لازم است ملاحظات زیر در روابط میان این چهار دسته حاکم باشد:

۱۳۸۳). عقاید، ناظر بر تفاسیر و ابعاد فلسفی و منطقی از آیات و روایات است. در حالی که اخلاق، ناظر بر تفاسیر و ابعاد عرفانی و سلوکی است. هم‌چنین، احکام، شامل تفاسیر و ابعاد فقهی و کلامی از آیات و روایات است. از آنجا که علم شهرسازی عمدتاً ناظر بر حوزه‌های مربوط به جمع است، شهرسازی اسلامی نیز بیش‌تر در حوزه «عقاید مربوط به جمع»، «اخلاق مربوط به جمع» و «احکام مربوط به جمع» قابل طرح است تا در حوزه‌های مربوط به فرد. هر کدام از این سه حوزه می‌توانند از جمله عناصر سازنده نظام پژوهش شهر اسلامی باشند؛ به عبارت ساده‌تر، متناظر قرآن و سنت در نظام معرفت دینی، همان عقاید، اخلاق و احکام جمعی در نظام پژوهش شهرسازی اسلام وجود دارد.

دوم، عقل نیز که به عنوان یک منبع در نظام معرفت دینی، می‌تواند به صورت متناظر در نظام پژوهش شهرسازی اسلامی وجود داشته باشد و از آن به عنوان «عقل شهرسازی» تعبیر کرد. منظور از عقل شهرسازی، پایه دانش شهرسازی است که هر شهرساز باید از آن برخوردار باشد تا بتواند از تولیدات دینی، برداشت‌های شهرسازانه داشته باشد.

سوم، تجارب تاریخی؛ منظور از آن آثار معماری و شهرسازی موجود در شهرهای قلمرو اسلامی از گذشته تا ورود مدرنیسم به این شهرها است. لازم است در مورد تجارب تاریخی از نگاه تقدس‌مابانه، غیرواقعی و افسانه‌ای به شهرهای گذشته اجتناب شود (زیاری و همکاران، ۱۳۹۳). همان‌طور که معرفت دینی به‌عنوان منبع شهرسازان مسلمان، در رابطه‌ای نسبی با محتوای دین قرار دارد، عمل شهرسازی اسلامی نیز در رابطه‌ای نسبی با انتظار دین قرار می‌گیرد و هیچ‌کدام در رابطه‌ای مطلق و همانی با اسلام قرار ندارند (نقره‌کار و رئیس‌سی، ۱۳۹۱). درست است که رگه‌های اسلامی اصیلی در شهرهای تاریخی مسلمانان وجود دارد ولی آن شهرها هنوز به آن شکل ناب، خاص و اصیل خود دست نیافته‌اند (زیاری و همکاران، ۱۳۹۳). از سویی همان‌طور که نباید اسلامی‌سازی را با بومی‌سازی خلط کرد (فرمهینی فراهانی و انجمن سرخابی، ۱۳۹۳)، نباید شهرسازی اسلامی را با شهرسازی بومی اشتباه گرفت.

چهارم، دیدگاه‌ها و نظریه‌های غیرمسلمانان و از جمله مستشرقان نیز که عمدتاً از سوی اندیشه‌مندان دنیای غرب ارائه می‌شود، می‌تواند به عنوان یکی از منابع پژوهش شهرسازی اسلامی قرار گیرد. در این پژوهش از آنها به عنوان «دیدگاه‌های جهانی» تعبیر می‌شود. دیدگاه‌های جهانی مشهور و مورد قبول عامه اندیشه‌مندان حوزه شهرسازی می‌تواند همان متناظر اجماع در نظام معرفت دینی محسوب شود. اما باید دانست که پارادایم‌های پس‌زمینه هر نظریه جهانی که با جهان‌بینی اسلامی در تناقض است نمی‌تواند در این نظام استفاده شود (ایمانی و کلاته ساداتی، ۱۳۸۹) (هاشمی و مسعودی، ۱۳۹۲).

بر مبنای این ملاحظات، سه گام اصلی در پژوهش شهرسازی اسلامی به ترتیب برای پیشگیری از اشتباه و سهو لازم است: اول، استنباط اصول شهرسازی اسلامی از اصول دینی و رفع دائمی تناقض‌ها به نفع اصول دینی، دوم، تکمیل اصول شهرسازی اسلامی با فروع شهرسازی اسلامی و رفع دائمی تناقض‌ها به نفع اصول شهرسازی اسلامی، سوم، تطبیق دائمی اصول و فروع شهرسازی اسلامی با اصول اسلامی (و نه فروع اسلامی).

معیارهای سنجش دیدگاه‌های شهرسازی

پس از شناسایی مقالات بر اساس معیارهای پیشین، لازم است که هر مقاله، از نظر نحوه برداشت دیدگاه‌های شهرسازی با معیارهای برگرفته از نظام پژوهش شهرسازی اسلامی، سنجیده شود. این معیارها با توجه به بندهای پیشین در مورد نظام پژوهش شهرسازی اسلامی به صورت زیر استخراج شد:

صحت: آیا منبعی (مانند حدیث، تفسیر، تجربه یا نظریه خاص) که پژوهشگر آن را مبنای برداشت شهرسازی خود قرار داده است با اصول دین هماهنگی دارد یا خیر؟ به عنوان مثال، حدیث یا تفسیر استفاده شده مجعول و مشکوک نباشد و منبعی شناخته شده داشته باشد.

موضوعی‌ت: آیا لزوم و ضرورتی به منظور مبنا قرار دادن آن گزاره دینی خاص برای اثبات و برداشت دیدگاه شهرسازی خاص وجود دارد یا خیر؟ یعنی آیا آن دیدگاه شهرسازی از طریق سایر منابع دینی مثل عقل، بدیهی و قابل فهم نیست که برای اثباتش از آیات و احادیث کمک گرفته شود؟

عمومی‌ت: آیا دیدگاه شهرسازی برداشت شده قابل تعمیم (در همه زمان‌ها و مکان‌ها) است و یا مقید است و فقط می‌توان آن را در شرایط خاص درست دانست؟

ارتباط: آیا میان گزاره دینی مبنا قرار گرفته شده و دیدگاه شهرسازی برداشت شده از آن، قرابت و نزدیکی موضوعی وجود دارد؟

هماهنگی: آیا دیدگاه برداشت شده، با اصول و بنیان‌های دین اسلام هم‌خوانی و متابعت دارد؟

دیدگاه‌های شهرسازی برداشت شده از مقاله‌های منتخب

روش برداشت گزاره‌های دینی و دیدگاه‌های شهرسازی، مستقیماً از متن مقاله بوده است. حوزه موضوعی گزاره‌ها نیز در مواردی که توسط نویسنده مقاله اشاره نشده بود، توسط نگارندگان مشخص شد. جداول شماره ۱ تا ۷ اطلاعات و تحلیل‌های مستخرج از هریک از مقاله‌های هفت‌گانه را نشان می‌دهد. عنوان مقالات هفت‌گانه بدین ترتیب است:

– شماره یک: شناخت و تحلیل مسائل طراحی محیط معماری و شهرسازی از منظر اسلامی (در گستره قرآن و روایات) (نقره کار و همکاران، ۱۳۹۳)

– اصول دینی باید نسبت به اصول و فروع شهرسازی اسلامی، ایجاب‌کننده و اثبات‌کننده باشد و نه تأییدکننده؛ به عبارتی، اصول دینی، منشأ و مبدأ اصول و فروع شهرسازی اسلامی را بسازد، به آنها سمت و سو بدهد و آنها را منطبق کند و نه بالعکس. در این حالت، اصول دینی، مولد، ناظم و حاکم بر اصول و فروع شهرسازی اسلامی هستند.

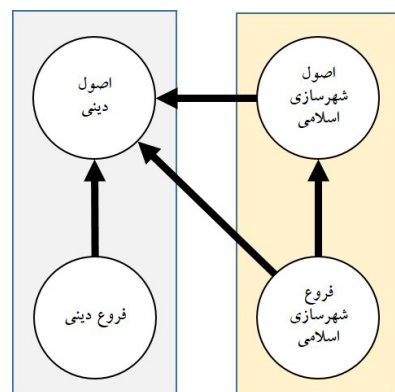
– قرآن و احادیث به عنوان دو منبع مهم در معرفت دینی، در ارائه اصول دینی، مانع، جامع و کامل هستند و نه در ارائه فروع دینی. از سویی برخی فروع اشاره شده در آنها نیز برای همه مکان‌ها و زمان‌ها نیست.

– همان‌طور که از اصول دینی می‌توان اصول و فروع شهرسازی اسلامی را استنباط کرد، نمی‌توان فروع دینی را مبنای اصول و فروع شهرسازی قرار داد. فروع دینی در ایجاب و اثبات اصول و فروع شهرسازی اسلامی نباید نقشی داشته باشند و فقط می‌توانند تأییدکننده آنها باشند. زیرا اصول و فروع شهرسازی اسلامی مستقیماً توسط اصول دینی تعیین سرنوشت می‌شوند. به همین ترتیب، وقتی استنباط اصول یا فروع شهرسازی اسلامی از فروع دینی موضوعیت نداشته باشد، بالتبع، ارتباط موضوعی دیدگاه استنباط شده و یا وابسته بودن آن به شرایط زمانی و مکانی نیز، خود به خود مطرح نخواهد بود.

– اصول دینی باید نسبت به فروع دینی، تعیین‌کننده و تأییدکننده باشد؛ به طوری که به آنها چارچوب و جهت بدهد و در مورد میزان و زمان کاربست آنها اعمال نظر کند و نه بالعکس.

– اصول شهرسازی اسلامی باید نسبت به فروع شهرسازی اسلامی، ایجاب‌کننده و اثبات‌کننده باشد و نه تأییدکننده؛ به عبارتی، اصول شهرسازی اسلامی، منشأ و مبدأ فروع شهرسازی اسلامی را بسازد، به آنها جهت بدهد و از آنها استفاده کند و نه بالعکس.

– با توجه به روابط قبلی، می‌توان گفت که اصول دینی، ساختار نظام پژوهش شهرسازی اسلامی را می‌سازد و در این میان، فروع دینی و اصول و فروع شهرسازی اسلامی، بافت این نظام هستند (شکل شماره ۲).

شکل شماره ۲: نحوه ارجاع‌ها (تطبیق‌ها) در مناسبات میان اصول و فروعی دینی و اصول و فروع شهرسازی اسلامی

- شماره دو: انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص سازی در راستای شهری آرمانی-اسلامی (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۴)
 - شماره سه: معنا و مفهوم شناسی شهر ایرانی-اسلامی؛ مبانی نظری و مصداق‌ها (بمانیان، ۱۳۹۳)
 - شماره چهار: راهبردهای تقویت تعاملات انسانی در طراحی محیط زندگی از منظر اسلامی (نقره کار و همکاران، ۱۳۹۲)
 - شماره پنج: مطالعه‌ای معناشناختی در باب مفهوم درونگرایی در شهر اسلامی (ناری قمی، ۱۳۸۹)
 - شماره شش: صفات شهر اسلامی از نگاه قرآن کریم (نقی زاده، ۱۳۷۹)

- شماره هفت: نگاه واقع‌گرایانه به معنای فضای شهری در شهر اسلامی (سجاد زاده، ۱۳۹۲)
 در این جداول، نظر نگارندگان در مورد ضعف‌های احتمالی برداشت‌ها در قالب نکته/نکاتی در ذیل شماره گزاره‌ها آمده است. این نظرها بر مبنای پنج معیار از پیش گفته شده (صحت، موضوعیت، عمومیت، ارتباط و هماهنگی) تحلیل شده و از آن‌جا که مقاله‌های منتخب، صرفاً بخشی از دیدگاه‌های نویسندگان را پوشش می‌دهند، جامع و مانع و مطلق نیستند.

جدول شماره ۱: سنجش گزاره‌های برداشت شده از مقاله شماره یک

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده				
۱	- هو خیر ابطو مصرا فان لکم ... (بقره / ۶۱) - حدیث: الزموا السواد الأعظم ... - حدیث: اسکن الأمصار العظام ...	محل سکونت	صحت	موضوعیت	عمومیت	ارتباط	هماهنگی
	نکته: با توجه به اینکه منابع در جاهای مختلف به صورت طبیعی توزیع شده است، لازم است سکونت‌گاه‌های کوچکی در قالب روستا و ده به تولید محصولات کشاورزی و دامی بپردازند. از سویی با گسترش بی‌اندازه زندگی شهری، مشکلات اخلاقی، محیط‌زیستی، روانی و انسانی پیچیده‌تر می‌شوند. لذا لازم است که بالاخص در کشور ما روستاها تقویت و از تعدد شهرهای بزرگ جلوگیری شود. بنابراین با توجه به قید شرایط زمان و مکان، این دیدگاه مفید است و می‌تواند نقض هم شود.		✓	✓	✗	✓	✓
۲	- حدیث: از سعادت فرد این است که محل کسب و کارش در شهر خودش بوده و با نیکان رفت و آمد داشته باشد و فرزندان داشته باشد که کمک کار او باشند.	ماه‌های خوشبختی هر فرد	صحت	موضوعیت	عمومیت	ارتباط	هماهنگی
	رجحان خانه و شغل داشتن در یک شهر و عدم کوچ‌نشینی به خاطر اشتغال		✓	✓	✗	✓	✓
۳	- ذلک و من يعظم شعائر الله ... (حج / ۳۲) - تجربه تاریخی در کشور ما - تأکید دیدگاه‌های غربی	تعظیم شعائر اسلامی	صحت	موضوعیت	عمومیت	ارتباط	هماهنگی
	نکته: تحقق برداشت صورت گرفته به جهت اینکه با شرایط واقعی امروزه که شبکه‌های حمل و نقل سریع در دسترس است و هم‌چنین پیوندهای نزدیک و پیچیدگی‌های اقتصادی میان سکونت‌گاه‌ها برقرار است، تقریباً دشوار است. از این رو به نظر می‌رسد این دیدگاه با دنیای امروز و شرایط واقعی قابل نقض باشد.		✓	✓	✓	✓	✓
۴	- حدیث: النظر الی وجه العالم عباده - حدیث: یک ساعت همنشینی با عالم ... - و ما ارسلنا من قبلک الا رجا نوحی الیهم ... (نحل / ۴۳)	ارتباط با عالمان دینی	صحت	موضوعیت	عمومیت	ارتباط	هماهنگی
	بعد علمی و دینی در محله و شهر		✓	✓	✓	✓	✓
۵	- حدیث: الصمت روضه الفکر ... - حدیث: اکثر صمتک یتوفر فکرك	- ضرورت اندیشه‌ورزی	صحت	موضوعیت	عمومیت	ارتباط	هماهنگی
	مردود بودن ایجاد معابر پر تردد و شلوغ و ورود وسایل نقلیه پر سر و صدا و مشاغل دارای آلودگی صوتی در عرصه محله‌ها		✓	✗	✓	✗	✓
۶	- فی مسکنهم آیه جنتان ... (سبا / ۱۵) - ... اسکن انت و زوجک الجنة ... (بقره / ۳۵) - والبلد الطیب یخرج نباته ... (اعراف / ۵۸) - حدیث: نگاه کردن به گل‌های رنگارنگ ... - حدیث: چهار چیز چهره را نورانی ...	- ارتباط با طبیعت	صحت	موضوعیت	عمومیت	ارتباط	هماهنگی
	ضرورت وجود بوستان‌های شهری در ایجاد تفریح‌های سالم		✓	✗	✓	✓	✓
	نکته: آیات استناد شده ارتباط موضوعی ضعیفی با دیدگاه برداشت شده دارند. به نظر می‌رسد که این دیدگاه بدون اشاره به گزاره‌های دینی استفاده شده و از طریق سایر منابع دینی مانند عقل قابل کشف است.		✓	✗	✓	✓	✓

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده
۷	انما الحیاه الدنیا لعب و لهو ... (حدید / ۲۰)	پرهیز از لهو و لعب	فضاهای تفریحی و سرگرمی نباید در کانون شهر قرار گیرند و همه زندگی را جهت دهی کنند. بلکه باید کم تر در مسیر رفت و آمد و عمومی و دید همیشگی باشند.
	نکته: دیدگاه برداشت شده قابلیت اجرایی دارد. اما اتفاقاً می تواند باعث عدم امنیت فضاهای تفریحی شود. چون در مسیرهای رفت و آمد و دید همیشگی نیستند. لذا انطباق آن با زمانه و شرایط واقعی قابل تشکیک است.	صحت	ارتباط
		موضوعیت	عمومیت
		✓	✗
		✓	✓
۸	... و ذکرهم بایام الله ... (ابراهیم / ۵)	تعظیم شعائر الهی	ضرورت استفاده از نمادها و یادمان های مذهبی در محله و شهر
		صحت	ارتباط
		موضوعیت	عمومیت
		✓	✓
		✓	✓
۹	... تامرون بالمعروف و تهنون عن المنکر ... (آل عمران / ۱۱۰)	- امر به معروف و نهی از منکر - تاکید دیدگاه های غربی بودن فضاها	لزوم نظارت عمومی بر فضاهای شهری در راستای کاهش جرائم
		صحت	ارتباط
		موضوعیت	عمومیت
		✓	✓
		✓	✓
۱۰	- تاکید قرآن بر باقیات الصالحات	سنت وقف	توجه به شیوه های پایدار در تأمین نیازمندی های اجتماعی
		صحت	ارتباط
		موضوعیت	عمومیت
		✓	✓
		✓	✓
۱۱	حدیث: لا تعرب بعدالهجره	پرهیز از بادیه نشینی	عدم بازگشت به محیط های بدوی و غیردینی
		صحت	ارتباط
		موضوعیت	عمومیت
		✓	✓
		✓	✓
۱۲	حدیث: تا چهل خانه همسایه به شمار می آیند.	محدوده همسایگان	مهم بودن بُعد زندگی اجتماعی مسلمانان
		صحت	ارتباط
		موضوعیت	عمومیت
		✓	✓
		✓	✓
۱۳	... و من یعظم شعائر الله ... (حج / ۳۲)	بزرگداشت نمادها و نشانه های خداوند	- مساجد در شهر از مهم ترین مصادیق شعائر الله اند. - اهمیت معیار شدن مسجد برای طراحی سایر ابنیه یک محله و شهر
		صحت	ارتباط
		موضوعیت	عمومیت
		✓	✓
		✓	✓
۱۴	حدیث: بدترین جاهای زمین بازارهاست ...	بدترین جایگاه های نشستن (وقت گذرانی)	بازارها و مراکز تجاری باید جنبه کاربردی داشته باشند، و بازار گردی و تفریح و وقت گذرانی در بازار با ارزش های اسلامی سازگار نیست.
		صحت	ارتباط
		موضوعیت	عمومیت
		✓	✓
		✓	✓
۱۵	- حدیث: الله الله فی جیرانکم - حدیث: حق همسایه آن است که بنای ...	حقوق همسایگی	در شهرسازی اسلامی باید به حقوق همسایگان احترام گذاشته شود.
		صحت	ارتباط
		موضوعیت	عمومیت
		✓	✓
		✓	✓
۱۶	- اتبنون بكل ریح آیه ... (شعراء / ۱۲۸) - و تتخذون مصانع لعلکم ... (شعراء / ۱۲۹) - حدیث: کسی که لباس عالی بپوشد ... - حدیث: هنگامی که مرد خانه ای بالاتر از هشت ...	پرهیز از تکبر	نهی از تکبر و ورزی به وسیله ساخت و سازها
		صحت	ارتباط
		موضوعیت	عمومیت
		✓	✓
		✓	✓
۱۷	- حدیث: هر که در دنیا لباسی شهرت آور ... - حدیث: تا چهلمین خانه از منازل شما ...	وحدت و همبستگی	عدم ظهور اختلاف طبقاتی در مجموعه واحدهای مسکونی
		صحت	ارتباط
		موضوعیت	عمومیت
		✓	✓
		✓	✓

جدول شماره ۲: سنجش گزاره‌های برداشت شده از مقاله شماره دو

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده
۱	... واعتصموا بحبل الله جميعا و...	روابط دوستانه با دیگران	اسلام با فردگرایی و هرگونه حرکتی که موجب آسیب و خلل در روابط اجتماعی صحیح است، مخالف است.
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✓ ✓
۲	و عباد الرحمن الذين يمشون... (آل عمران/ ۱۰۳)	تواضع و بزرگواری بندگان خداوند	لزوم وجود تواضع در نحوه طراحی کالبد محله‌های شهر
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✓ ✓
۳	... بلده طيبة و رب غفور (سبأ/ ۱۵) - والبلد الطيب يخرج نباته... (اعراف/ ۵۸) - تفسير الميزان	- سرزمین طیب و پاکیزه قوم سبا - ذات سرزمین طیب و سرزمین خبیث	طیب بودن (مادی و معنوی) یکی از ویژگی‌های شهر اسلامی است.
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
۴	... رب اجعل هذا البلد امانا (ابراهيم/ ۳۵)	درخواست حضرت ابراهیم برای امن کردن سرزمین مکه	امن بودن یکی از ویژگی‌های شهر اسلامی است.
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
۵	- حدیث: حریم المسجد اربعون ذراعا و... - حدیث: صلة الرحم و حسن الخلق... - حدیث: حد الجوار اربعون دارا... - حدیث: حسن الدیار یعمر البلاد... - حدیث: ان لدار شرفها و شرفها الساحة...	- همسایه‌های مسجد - اهمیت همسایه داری و روابط همسایگی	- اهمیت مفهوم محله‌سازی در شهرسازی اسلامی - پیشنهاد محله‌هایی با حدود جمعیتی ۴۰۰۰ نفر و شعاع ۴۰۰ تا ۵۰۰ متر به مرکزیت مسجد
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓

جدول شماره ۳: سنجش گزاره‌های برداشت شده از مقاله شماره سه

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده
۱	- تعدد وجود واژه‌های بلد، مدینه، دار و قریه در قرآن - لیسند فیها و یهلک الحرث و النسل... (بقره/ ۲۰۵)	تبهکاری انسان‌های کافر در زمین	- در الگوی میانی دینی اسلام، کلمه شهر از قوانین مدون شریعت اخذ شده است. - ضرورت طراحی و مقررات شهرسازی (ساخت محیط) در جهت تحقق و تقویت اصول اجتماعی اسلام
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
۲	لا اقسام بهذا البلد (بلد/ ۱)	قسم الهی به مکه	- شهر مکه به عنوان الگوی شهر اسلامی - قرار گرفتن شهر در جایگاه بسیار بلند از منظر اسلام
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده
۳	- حدیث: انما امرت ان اعبد رب ... - قال اجعلنی علی خزائن ... (یوسف/۵۵) - و هذا البلد الامین (تین/۳) - لا اقسام بهذا البلد (بلد/۱)	- رسالت پیامبر - امنیت مکه - داستان یوسف	مدیریت شهری یکی از ضروری ترین نیازهای شهر اسلامی است.
نکته: به نظر می‌رسد که بدون توجه به آیات ذکر شده نیز می‌توان به برداشت صورت گرفته دست یافت. زیرا این امر بدیهی است. از این رو شاید برداشت صورت گرفته موضوعیتی نداشته باشد.			
	صحت	موضوعیت	عمومیت
	✓	✓	✓
	ارتباط	هماهنگی	✓

جدول شماره ۴: سنجش گزاره‌های برداشت شده از مقاله شماره چهار

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده
۱	... واجعلو بیوتکم قبله و اقیمو الصلوه ... (یونس/۸۷)	دستور خداوند به حضرت موسی در مورد خانه‌سازی و آرایش فضایی و جهت‌گیری شهری	- علم شهرسازی نیز علمی الهی محسوب می‌شود. - منطقه مسکونی مومنان باید از کفار جدا باشد. - جهت قبله نباید در شهرسازی اسلامی فراموش شود. - سکونتگاه به صورتی طراحی شود که انجام مراسم مذهبی و اقامه نماز در آن عملی باشد. - خانه‌های مقابل یکدیگر از نظر تمرکز، حفاظت، نظارت و انس با هم مناسب‌ترند.
نکته: به نظر می‌رسد که دیدگاه اول باید مقید باشد. چون هر نوع علمی نمی‌تواند الهی باشد از جمله شهرسازی. زمانی که بر مبنای فلسفه توحیدی قرار داشته باشد علم الهی محسوب می‌شود. - دیدگاه آخر با توجه به شرایط زمانی و سایر اصول می‌تواند نقض شود و بنابراین به صورت مقید می‌توان چنین برداشتی را داشت.			
	صحت	موضوعیت	عمومیت
	✓	✓	✗
	ارتباط	هماهنگی	✓
۲	... فاووالی الکهف ینشر لکم ... (کهف/۱۶)	داستان کناره‌گیری اصحاب کهف از قوم خود	ترجیح داشتن سکونت با سختی در فضایی قدسی بر سکونت در فضای غیرقدسی
	صحت	موضوعیت	عمومیت
	✓	✓	✓
	ارتباط	هماهنگی	✓
۳	- هو انشاکم من الارض واستعمرکم فیها... (هود/۶۱) - واذا تولی سعی فی الارض لیفسد... (بقره/۲۰۵)	- مأموریت اصلی جامعه بشری - عمران زمین	لزوم ارتقای مشارکت مردمی در آبادانی شهر
نکته: دیدگاه برداشت شده بسیار مطلوب است اما به نظر می‌رسد که موضوعیتی با آیه ندارد.			
	صحت	موضوعیت	عمومیت
	✓	✗	✓
	ارتباط	هماهنگی	✓
۴	... و ذکرهم بایام الله ... (ابراهیم/۵)	دستور الهی به حضرت موسی برای یادآوری کردن ایام الله	توجه به شعائر در فضاهای شهری
	صحت	موضوعیت	عمومیت
	✓	✓	✓
	ارتباط	هماهنگی	✓
۵	- ... ولا تمسکوهن ضرارا لتعتدوا... (بقره/۲۳۱) - ... لا تضار والده بولدها ... (بقره/۲۳۳) - ... و ان تبدوا ما فی انفسکم ... (بقره/۲۸۴) - ... غیر مضار وصیه من الله ... (نساء/۱۲) - قاعده لا ضرر	نهی آسیب‌رسانی به دیگران	لزوم هماهنگی طراحی و برنامه‌ریزی شهری با قاعده لا ضرر
نکته: دیدگاه برداشت شده کاملاً با حدیث ذکر شده منطبق است. اما مفاهیم آیات استفاده شده ناظر بر موضوعات دیگری هستند که بعد می‌رسد که ارتباط چندانی با دیدگاه برداشت شده داشته باشند.			
	صحت	موضوعیت	عمومیت
	✓	✓	✗
	ارتباط	هماهنگی	✓
۶	- حدیث: برای زن سزاوار نیست که ...	نحوه عبور زنان در راه‌ها	توجه به اصل عفاف در طراحی فضاهای شهری
	صحت	موضوعیت	عمومیت
	✓	✓	✓
	ارتباط	هماهنگی	✓
۷	- ... قل یا اهل الکتاب تعالو ... (آل عمران/۶۴) - ... و طعام الذین اوتوا الکتاب ... (مائده/۵) - اشاره به سنت پیامبر در رفتار با اهل کتاب	نحوه تعامل با اهل کتاب	زندگی مسالمت‌آمیز اهل کتاب با مسلمین در شهر
	صحت	موضوعیت	عمومیت
	✓	✓	✓
	ارتباط	هماهنگی	✓
۸	- ... الذین اوتوا الکتاب حتی یعطوا الجزیه ... (توبه/۲۹) - ... ما کان المشرکین ان یعمرو المساجد... (توبه/۱۷) - ... انما المشرکون نجس ... (توبه/۲۸) - ... لا تتخذو منهم ولیا ولا نصیرا (نساء/۸۹)	نحوه تعامل با مشرکین	پرهیز از اختلاط مشرکین و مسلمین در شهر
نکته: آیات اشاره شده از یک سو ناظر بر رفتار فردی هستند و نه یک حکم اجتماعی و از سوی دیگر این حکم مقید است و می‌تواند برای حفظ اصول نقض شود.			
	صحت	موضوعیت	عمومیت
	✓	✓	✓
	ارتباط	هماهنگی	✗

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده	
۹	حدیث: خدا را، خدا را درباره همسایگانتان ... - تفسیر فقها از آیات ۱۰ و ۱۱ سوره دخان - حدیث: از ما نیست کسی که همسایه او از شر او ایمن نباشد. - حدیث: از نشانه‌های حسن همسایگی ...	اهمیت همسایگان	لزوم توجه به حقوق همسایگی	
			صحت	موضوعیت
۱۰	... لاتدخلوا بیوتا غیر بیوتکم حتی تستانسوا ... (نور/ ۲۷)	حفظ حریم خصوص	حفظ حریم در طرح واحدهای مسکونی	
			صحت	موضوعیت
۱۱	حدیث: همسایه داری شهرها را آباد می کند.	اهمیت همسایه داری	بستر سازی برای توسعه پیش تر واحدهای همسایگی	
			صحت	موضوعیت

جدول شماره ۵: سنجش گزاره‌های برداشت شده از مقاله شماره پنج

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده	
۱	... لتتخذن علیهم مسجدا (کهف/ ۲۱)	مقبره اصحاب کهف	اهمیت مسجد به عنوان یکی از اجزای ساختار شهر اسلامی	
			صحت	موضوعیت
۲	- ان اول بیت وضع لناس ... (آل عمران/ ۹۶) - فی بیوت اذن ان ترفع ... (نور/ ۳۶)	خانه‌های الهی	بیت مکان رشد گرایش هویت جویی انسان در رابطه با خداست.	
			صحت	موضوعیت
۳	لیاکلون الطعام و یمشون فی الاسواق ... (فرقان/ ۲۰)	انسان بودن پیامبران	سوق یا بازار مکان گرایش بقاجویی مادی بشر است.	
			صحت	موضوعیت
۴	- حدیث: از نشستن در گذرگاه های عمومی و بازار پرهیز کن ... - حدیث: بدترین مکانهای زمین ... - حدیث: محللهای خرید و فروش ...	حضور شیطان در مکان‌های خرید و فروش	بازار در شهرسازی اسلامی باید محلی عبور و گذر باشد تا سکون و توقف.	
			صحت	موضوعیت

جدول شماره ۶: سنجش گزاره‌های برداشت شده از مقاله شماره شش

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده	
۱	... قد علم کل صلاته و تسبیحه ... (نور/ ۴۱) ... یسبح له ما فی السماوات ... (حشر/ ۲۴)	تسبیح الهی	لزوم القای تسبیح خداوند به مردم از طریق فضاهای شهری	
			صحت	موضوعیت
۲	- ... فان الذکر ی نفع المومنین (ذاریات/ ۵۵) - ... الا بذکر الله تطمئن القلوب (رعد/ ۲۸) - و هذا ذکر مبارک ... (انبیاء/ ۵)	ذکر الهی	لزوم مذکر بودن عناصر و فضاهای شهری نسبت به خداوند	
			صحت	موضوعیت
۳	- ... ان اکرمکم عندالله اتقاکم (حجرات/ ۱۳) - ذلک الکتاب لا ریب فیه هدی للمتقین (بقره/ ۲) - و لو ان اهل القرآمنو و اتقوا ... (اعراف/ ۹۶)	تقوا	لزوم به کار بستن تعالیم اسلامی برای تقلیل زمینه بروز گناه در مجتمع‌های انسانی	
			صحت	موضوعیت

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده
۴	- ما ترى في خلق الرحمن من تفاوت (ملک/ ۳) - ثم ارجع البصر ... (ملک/ ۴) - دیدگاه بور کهارت	وحدت در خلقت الهی	شهر اسلامی باید نمایشگر مراتب و درجات وحدت باشد.
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✓ ✓
۵	- رب بما اغويتني لازين ... (حجر/ ۳۹) - قل من حرم زينه الله ... (اعراف/ ۳۱) - تفسير الميزان	زينت	لزوم به نمایش در آوردن زیبایی حقیقی و الهی و حذف زشتی‌ها از کلیت و نمای شهر از سوی شهرسازان
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
نکته: دیدگاه برداشت شده فقط با آیه دوم ارتباط موضوعی دارد.			
۶	- تفسير الميزان از آیه ۵۵ سوره نور - وهذا البلد الامين (تین/ ۸)	امنیت	اهمیت امنیت برای شهر اسلامی
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
نکته: می‌توان گفت که دیدگاه برداشت شده بدون وجود آیات نیز قابل برداشت بود و بنابراین شاید موضوعیت و روایی چنین برداشتی وجود نداشته است.			
۷	- ... قوامين لله شهدا بالقسط ... (مائده/ ۸) - قل امر ربی بالقسط ... (اعراف/ ۲۹)	قسط و عدالت	- نفی ایجاد قطب‌های شهری بر مبنای ثروت و درآمد و معیارهای مادی - توزیع عادلانه امکانات شهری - ارتباط منطقی و مناسب عناصر و فضاهای شهری با هم
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
نکته: گویا دیدگاه دوم و سوم بدون وجود آیات نیز قابل برداشت بود و بنابراین احتمالا موضوعیت چنین برداشتی وجود نداشته است. همان گونه که این دیدگاه‌ها برای غیرمسلمانان نیز مهم است.			
۸	- و خلق كل شی فقدره تقدیرا (فرقان/ ۲) - ... الا بقدر معلوم (حجر/ ۲۱) - ... لكل شی قدرا (طلاق/ ۳)	تبادل و اندازه	لزوم رعایت تناسب‌های مختلف در عملکرد، شکل‌ها، ارزش‌ها و ابعاد شهری
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
مشابه قسمت قبل			
۹	حدیث: خدواند حدود اشیاء را هنگام آفریدن ...	حد و حدود	مناسب نبودن اختلاط عملکردها و بی حد و مرز بودن فضاهای شهری
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
نکته: شاید با توجه به سایر ملاحظات شهرسازی و هم چنین دیدگاه‌های جدید، مناسب نبودن اختلاط عملکردی می‌تواند در این دیدگاه زیر سوال برود.			
۱۰	... من كل شی موزون (حجر/ ۱۹)	توازن	لزوم تناسب متقابل عناصر و عملکردها در شهر
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
دیدگاه برداشت شده بدون وجود آیات و از طریق تجربه بشری و عقل نیز قابل برداشت بود و بنابراین موضوعیت چنین برداشتی از آیه استفاده شده، وجود نداشته است.			
۱۱	- الله نورالسموات و الارض ... (نور/ ۳۵) - قد جائکم من الله نور ... (مائده/ ۱۵) - ... والنور الذی انزلنا ... (تغابن/ ۸) - ... یخرجهم من الظلمات الی النور (بقره/ ۲۵۷) - و لا لظلمات و لا لنور (فاطر/ ۲۰)	نور الهی	- لزوم بهره کافی فضاهای شهری از نور - لزوم متوجه ساختن مردم در فضاهای شهری به سمت نور
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
مشابه قسمت قبل			
۱۲	... و ارسلنا الريح لواقع (حجر/ ۲۲) ... ارسل الريح بشری (فرقان/ ۴۸) - و ارسلنا علیهم الريح العقيم (ذاریات/ ۴۱)	نقش باد در بارور کردن گیاهان	- لزوم توجه به جهت‌های وزش باد در ساخت و توسعه شهرها - لزوم تنظیم جهت‌گیری و ارتفاع ساختمان‌ها و تناسب فضاهای باز و ساخته شده با باد
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
مشابه قسمت قبل			
۱۳	- و جعلنا من الماء كل شی حیا (انبیاء/ ۳۰) ... جنات تجری من تحتها الأنهار (بقره/ ۲۵) ... فاحیا به الارض بعد موتها (جاثیه/ ۵) ... و انزلنا من السماء ماء طهورا (فرقان/ ۴۸) ... انزل من السماء ماء (انعام/ ۹۹) ... من السماء ماء فاسقینا کموه (حجر/ ۲۲)	نقش و اهمیت آب	لزوم برقرار ساختن تماس شهروندان با آب در فضاهای شهری
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
نکته: این دیدگاه بیش‌تر از طریق یک مبنای روان‌شناختی قابل اثبات است و گزاره‌های استفاده شده جنبه اثباتی نسبت به این دیدگاه ندارند. بنابراین ارتباط نزدیکی میان این دیدگاه و آیات برقرار نیست.			

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده
۱۴	... واعتصموا بحبل الله جميعا (آل عمران/ ۱۰۳) ... و یامرون بالمعروف و ینهون عن المنکر ... (آل عمران/ ۱۰۵) ... و تعاونوا علی البر و التقوی (مائده/ ۲) ... و لا تتبعوا السبل فتفرق ... (انعام/ ۱۵۳) ... انما المومنون اخوه ... (انبیاء/ ۹۲)	لزوم وحدت و همکاری مسلمانان	لزوم ارتباط عناصر شهری و سازمان فضایی شهر به صورتی که منجر به افزایش تماس های مناسب اجتماعی و وحدت شود.
	نکته: به نظر می رسد که دیدگاه برداشت شده با آیه اول همخوانی و موضوعیت دارد. اما آیات دیگر موضوعیتی با دیدگاه برداشت شده ندارند. یعنی این دیدگاه از طریق سایر منابع دینی، بهتر قابل درک است تا این آیات.	صحت	موضوعیت
		عمومیت	ارتباط
		صحت	همانگی
		✓	✓
		✗	✓
۱۵	... ولا تجسسوا و لا یغتب ... (حجرات/ ۱۲) ... لا تدخلوا بیوت غیر بیوتکم ... (نور/ ۲۷) ... قل للمؤمنین یغضوا من ابصارهم ... (نور/ ۳۰) ... و الجار ذی القربی ... (نساء/ ۳۳) - تفسیر المیزان از آیه ۳۳ سوره نور - حدیث: حدود همسایگی تا چهل ذراع ...	اخلاق همسایگی	- کاهش امکان مشرف بودن منازل به هم - تلاش برای کاهش مزاحمت های صوتی و تجسس از همسایه ها
		صحت	موضوعیت
		عمومیت	ارتباط
		صحت	همانگی
		✓	✓
		✓	✓
		✓	✓
۱۶	... تسألون به و الارحام ... (نساء/ ۱) ... بالوالدین احسانا و بذی القربی ... (نساء/ ۳۶) ... و یقطعون ما امر الله به ان یوصل ... (رعد/ ۲۵)	اهمیت صله رحم	- توجه به محله بندی مناسب شهر - ایجاد و تسهیل دسترسی به مکان های مجتمع برای تماس بین نزدیکان
	نکته: دیدگاه های استخراج شده مقید است و می تواند با توجه به سایر شرایط و مصالح نقص شود. از سویی دیدگاه دوم از لحاظ مفهومی درست است اما به نظر نمی رسد که شرایط موجود اجتماعی آن را بپذیرد.	صحت	موضوعیت
		عمومیت	ارتباط
		صحت	همانگی
		✓	✓
		✗	✓
۱۷	... هو انشاکم من الارض و استعمرکم فیها ... (هود/ ۶۱)	خلقت خداوند	- شهرسازی در راستای تکامل و تعالی انسان باشد. - توسعه شهرها باید صبغه ای از اصلاح و آبادی داشته باشد.
	نکته: دیدگاه های ارائه شده صحیح است اما بعید است که با آیات استفاده شده قرابت و ارتباط موضوعی چندانی داشته باشد.	صحت	موضوعیت
		عمومیت	ارتباط
		صحت	همانگی
		✓	✓
		✓	✓
۱۸	... یعرفون کلابسیماهم (اعراف/ ۴۶) ... و یعرف المجرمون بسیماهم ... (رحمن/ ۴۱)	سیمای مومنان و کافران در قیامت	لزوم متمایز بودن سیمای شهرهای مسلمانان از غیر مسلمانان برای احراز هویت
	نکته: دیدگاه های ارائه شده صحیح است اما شاید موضوعیتی برای استفاده از آیات اشاره شده به منظور اثبات این دیدگاه وجود نداشته باشد.	صحت	موضوعیت
		عمومیت	ارتباط
		صحت	همانگی
		✓	✓
		✓	✓
۱۹	... او لم یسیرو فی الارض ... (روم/ ۹)	عبرت گیری	- توجه به تداوم تاریخی شهرها - لزوم جاری ساختن تاریخ در متن شهر به جای نمایش آن در موزه ها
		صحت	موضوعیت
		عمومیت	ارتباط
		صحت	همانگی
		✓	✓
		✓	✓
۲۰	... و الذین هم عن اللغو معرضون (مومنون/ ۳)	پرهیز از لغو و بطالت	لزوم موثر بودن هر عنصر و فضای شهری در راستای تعالی انسانی به جای متضاد بودن یا خنثی بودن نسبت با آن
		صحت	موضوعیت
		عمومیت	ارتباط
		صحت	همانگی
		✓	✓
		✓	✓
۲۱	... ای و استکبر و کان من الکافرین (بقره/ ۳۴) ... لا یحب کل مختال فخور (لقمان/ ۱۸)	اجتناب از تفاخر و تفرعن	پرهیز از طراحی شهر برای خودنمایی و فخرفروشی و فردگرایی ساکنین
	نکته: آیه اول ارتباط موضوعی نزدیکی با دیدگاه برداشت شده ندارد.	صحت	موضوعیت
		عمومیت	ارتباط
		صحت	همانگی
		✓	✓
		✗	✓
۲۲	ولا تفسدوا فی الارض ... (اعراف/ ۵۶)	اجتناب از فساد در زمین	- اجتناب از آلوده سازی مادی و معنوی به وسیله اقدامات شهرسازی - پرهیز از دامن زدن اقدامات شهرسازی به بطالت و اسراف
		صحت	موضوعیت
		عمومیت	ارتباط
		صحت	همانگی
		✓	✓
		✓	✓
۲۳	... و لا تسرفوا انه لا یحب المسرفین (انعام/ ۴۱) ... ان المسرفین هم من اصحاب النار (مومن/ ۴۳) ... لا تطیعوا امر المسرفین (شعرا/ ۱۵۱) ... الذین یفسدون فی الارض ... (شعراء/ ۱۵۲) ... و انه لمن المسرفین (یونس/ ۸۳)	نکوهش اسراف	- پرهیز از ابنیه چشم پرکن - پرهیز از ایجاد ابنیه بی استفاده و یا کم استفاده
		صحت	موضوعیت
		عمومیت	ارتباط
		صحت	همانگی
		✓	✓
		✓	✓

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده
۲۴	... ان اول بیت وضع لناس للذی ... (آل عمران/ ۹۶)	اهمیت خانه کعبه	اولین ساختمانی که در شهر احداث می شود باید مسجد باشد.
			نکته: به نظر می رسد که دیدگاه برداشت شده با آیه استفاده شده ارتباط موضوعی چندانی ندارد. یعنی آیه بیانگر مرحله ای در خلقت الهی است و نمی توان از هر امر خداوند یک موضوع مابیه ازای شهرسازی جستجو کرد.
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
۲۵	فی بیوت اذن الله ان ترفع ... (نور/ ۳۶)	اجازه الهی برای بزرگداشت اماکن مقدس	- اهمیت دادن به ارتفاع مسجد - روا بودن تسلط روانی و فیزیکی کالبد مسجد بر سایر ساختمان ها
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
۲۶	... والله جعل لکم من بیوتکم سکنا (نحل / ۸۰)	مسکن	- حساس بودن امر مکانیابی مسکن در شهر - مکان یابی مناسب مسکن با توجه به همجواری ها و آلاینده ها
			نکته: به نظر می رسد که آیه استفاده شده بیش تر اشاره به یک نعمت الهی دارد و قصد بیان شرایط و الزامات مسکن را ندارد. هم چنین، دیدگاه های ادعا شده بدون ارجاع به قرآن حتی برای غیرمسلمانان نیز مسلم است.
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
۲۷	و تری الشمس اذا طلعت تزاور ... (کهف/ ۱۷)	توصیف شرایط اصحاب کهف در غار	لزوم جهت گیری مناسب ساختمان برای نورگیری
			نکته: شاید بتوان موضوعیت برداشت یک دیدگاه شهرسازی را از آیات مبنا قرار گرفته، زیر سوال برد.
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
۲۸	... لونها تسرانناظرین (بقره/ ۶۹) - صبغه الله و من احسن من الله صبغه ... (بقره/ ۱۳۸)	رنگ	استفاده از رنگ در طراحی ها برای یادآوری ارزش های الهی
			نکته: موضوعیت و روایی برای برداشت یک دیدگاه شهرسازی از آیه اول بعید به نظر می رسد. بالعکس، چنین موضوعیتی برای برداشت یک دیدگاه روانشناسی از این آیه وجود دارد.
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓

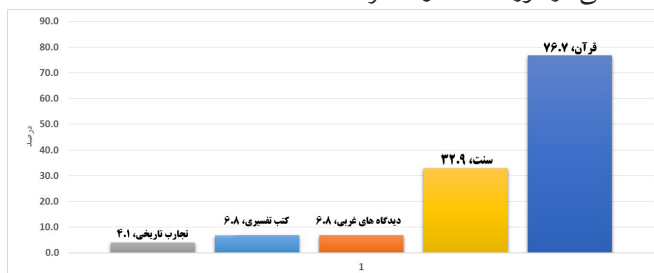
جداول شماره ۷: سنجش گزاره های برداشت شده از مقاله شماره هفت

شماره	گزاره استفاده شده	حوزه موضوعی گزاره دینی	دیدگاه شهرسازی برداشت شده
۱	- دستور پیامبر بر عدم مکث، نشستن و خیره شدن در معابر - نقد دیدگاه های پرسه زنی غربی	حضور در فضای شهری	تقدم گذر و عبور نسبت به ماندن در فضا
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✓ ✓
۲	- توصیف بازارهای سنتی ایران - توصیه پیامبر درباره مرد مسلمان که ماندن مرد در بیرون خانه را دور از مروت دانسته - احادیث مربوط به حرمت خانه در شب از نظر اسلام	اوقات و ساعات حضور در فضای شهری	تقدم حضور روزانه نسبت به حضور شبانه
			نکته: به نظر می رسد که این دیدگاه صحیح است اما توصیف بازارهای سنتی ایران نسبت به این دیدگاه حالت مصداقی دارد و نه دلیلی بر اثبات این دیدگاه. در نتیجه، شاید بتوان گفت که مبنا قرار دادن شرایط گذشته و برداشت یک دیدگاه شهرسازی برای زمان و مکان امروزی، مقید و بنابراین قابل نقض است.
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✗ ✓ ✓
۳	- در هم آمیختن خاطرات و وقایع با مکان در فضای شهرهای اسلامی گذشته - نقد غلبه بعد خاطره های فردی در فضای شهر غربی	اهمیت خاطره های جمعی در فضای شهری ایرانی-اسلامی	تقدم خاطره ها و رویدادهای اجتماعی نسبت به رویدادهای فردی در فضا
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✓ ✓
۴	... وجعلناکم شعوبا و قبائل لتعارفوا .. (حجرات/ ۱۳)	تنوع گروه ها و انسان ها	تقدم عدالت اجتماعی بر منافع فردی در فضای شهری
			نکته: میان دیدگاه برداشت شده و گزاره استفاده شده ارتباط موضوعی چندانی قابل تصور نیست.
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✓ ✗ ✓
۵	- وصیت پیامبر به حضرت علی (ع) - اسناد به شهید مطهری و آیت الله جوادی آملی	- معافیت زنان از تامین معاش - پرهیز از واداشتن زنان به کارهای سخت	تقدم تعاملات مردان نسبت به زنان در فضای شهری
			نکته: دیدگاه صحیح است اما تحقق آن با توجه به شرایط زمانه دشوار است.
			صحت موضوعیت عمومیت ارتباط هماهنگی ✓ ✓ ✗ ✓ ✓

یافته‌ها و تحلیل نهایی

در مجموع هفت مقاله (که در کل شامل ۷۳ برداشت بودند)، تنها یک سوم دیدگاه‌های برداشت شده، کاملاً با مجموعه معیارها پژوهش (صحت، موضوعیت، عمومیت، ارتباط و هماهنگی) هم‌خوانی داشته‌اند و دو سوم موارد بررسی شده با چهار معیار هم‌خوان بوده‌اند. مبنای برداشت‌های صورت گرفته در مقاله‌ها، قابل دسته‌بندی در پنج بخش است: آیات قرآنی، سنت (احادیث و روایات)، دیدگاه‌های غربی، کتب تفسیری (تألیفات عالمان دینی که عمدتاً تفسیر قرآن بوده است) و تجارب تاریخی (شکل شماره ۲). پرکاربردترین منابع برای برداشت‌های صورت گرفته، به ترتیب قرآن و سنت است. این می‌تواند نشانی باشد از این که پژوهشگران به اهمیت این دو مؤلفه در پژوهش شهرسازی اسلامی آگاه هستند و در حقیقت بیش تر به صورت مستقیم و بی‌واسطه به منابع دست اول دینی رجوع کرده‌اند. اگرچه قرآن و سنت برای همه مسلمانان ارائه شده است و استفاده عمومی از آنها، هم حق پژوهشگران است و هم می‌تواند راه‌گشای خوبی برای آنها باشد، اما لازم است به صورتی روش‌مند، با توجه به جایگاه، هدف و زمان استفاده از آنها مورد استفاده قرار گیرند. باید دانست که سایر منابع دینی مانند عقل و اجماع نیز می‌توانند به عنوان مبنایی برای برداشت‌های شهرسازی قرار گیرند و لازم نیست که تلاش گردد تا برای اثبات یک دیدگاه شهرسازی، حتماً ما به ازایی قرآنی و روایی برای آن یافت.

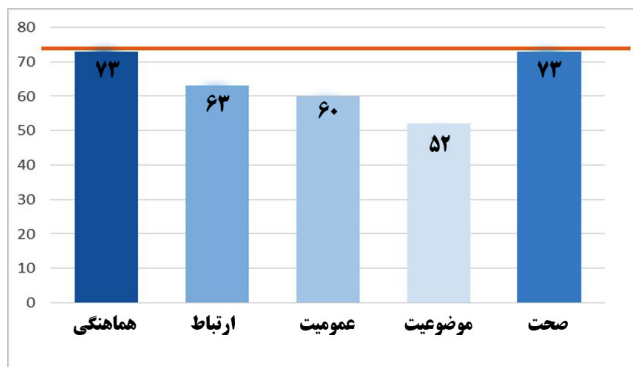
هم‌چنین سهم پایین استفاده از منابع غربی در برداشت‌های ارزیابی شده، نشانگر این است که رویکرد این پژوهشگران، اصیل و متکی بر منابع درونی است تا یک رویکرد غرب‌زده که بخواهد فقط پوسته‌ای از شهرسازی اسلامی را بر تن کند. رویکرد پژوهشگران در انتخاب منابع دینی متفاوت است؛ مثلاً برخی صرفاً از قرآن یا سنت استفاده کرده‌اند و برخی نیز از ترکیب آنها با منابع دیگر بهره برده‌اند. آنچه مسلم است این است که «رویکرد ترکیبی» کم‌تر به کار رفته است. این رفتار از لحاظ معیارهای نظام پژوهش شهرسازی اسلامی، خنثی است و نمی‌توان به صورت کلی در مورد آن قضاوت کرد.

نمودار شماره ۱: منابع مورد استفاده در دیدگاه‌های برداشت شده

بررسی همه جداول پیشین نشانگر این است که، در همه موارد از گزاره‌های دینی صحیحی استفاده شده است و آن گزاره‌ها با اصول اسلامی هماهنگی دارند؛ یعنی منطبق با معیار صحت و

معیار هماهنگی هستند. این امر بیانگر «واقف بودن پژوهشگران به «روح اسلام» و «داشتن یک نگاه جامع در استفاده از منابع» است. درباره سایر معیارها نیز، مهم‌ترین نقاط اشتراک به ترتیب عبارتند از: «ارتباط موضوعی»، «هماهنگی با زمان و مکان» و «موضوعیت داشتن برداشت».

نمودار شماره ۲: وضعیت گزاره‌های برداشت شده از لحاظ همخوانی با معیارها

محاسبات نشان می‌دهد که ۷۱ درصد (۵۲ مورد) از برداشت‌های ارائه شده در مقاله‌های پژوهشگران، دارای موضوعیت بوده است؛ یعنی با توجه به معیارهای این پژوهش، لزومی برای برداشت یک نقد شهرسازی از گزاره‌های استفاده شده وجود داشته است. در حالی که ضرورت و لزومی در برداشت شهرسازانه از ۲۹ درصد (۲۱ مورد) گزاره‌ها وجود ندارد. این میزان هرچند خیلی محدود است، اما می‌تواند نتیجه یک مشکل بزرگتر باشد؛ یعنی تلاش برای استخراج همه اصول و فروع شهرسازی اسلامی از قرآن و سنت و نادیده گرفتن سایر منابع دین و نیز می‌تواند بیانگر یک ضعف نیز باشد، یعنی عدم خلاقیت در فرایند اجتهاد شهرسازی از گزاره‌های دینی. هم‌چنین ۹۰ درصد (۶۶ مورد) برداشت‌های صورت گرفته با زمان و مکان هماهنگ و به عبارتی عمومی هستند. در حالی که به نظر می‌رسد تنها ۱۰ درصد (۷ مورد) دیدگاه‌های برداشت شده مقید به شرایط زمانی، مکانی و اجتماعی خاص هستند و با توجه به تابعیت احکام از زمان و نیازمندی‌ها، احتمال نقض آنها وجود دارد. در این حالت، می‌توان گفت که منشأ این اشکال در آیات و روایات نیست بلکه در محل مبنا قرار دادن آنها است.

واژه‌های قرآنی استفاده شده در برداشت‌ها، در ۹۸ درصد (۷۲ مورد) با توجه به بستر آیات مورد استفاده قرار گرفته‌اند. فقط در ۲ درصد (۱ مورد) پژوهشگر تلاش نموده تا با مبنا قرار دادن چند «واژه» از قرآن (خارج از بستر و مقصود آیه) برداشت کند. در این حالت می‌توان این استدلال را مطرح کرد که تواتر آیات و روایات در بردارنده یک واژه نمی‌تواند دلیل کاملی برای برداشت اصول شهرسازی اسلامی از آن باشد. زیرا محکم و متشابه بودن آیات و روایات و هم‌چنین بستر هر واژه باید ملاک اصلی قرار گیرد. شاید بتوان گفت که در برداشت شهرسازی از آیات و روایات،

برداشت «مفهومی» که ناظر بر دید جامع‌نگر و منسجم است صحیح‌تر باشد تا برداشت واژه‌ای که ناظر بر دید جزئی‌نگر و بخشی است؛ مثلاً به جای برداشت جداگانه از واژه بلد، مدینه و قریه در آیات و روایات، مفهوم سکونت‌گاه مورد برداشت قرار گیرد و هرکدام از واژه‌های یاد شده در سلسله‌ای از واژه‌ها تفسیر و تعبیر شوند. از نحوه استدلال برخی پژوهشگران بر می‌آید که کوشیده‌اند تا مستقیماً مجموعه‌ای از فروع شهرسازی اسلامی را از آیات و روایات (چه محکم و چه متشابه) برداشت نمایند. این تلاش اگرچه ارزشمند و قابل تقدیر است اما با توجه به روابط میان مؤلفه‌های اصلی نظام پژوهش شهرسازی اسلامی که در قبل توضیح آن ارائه شد، می‌توان مدعی شد که اصلاً موضوعیتی برای این کار وجود نداشته است. زیرا فروع شهرسازی که از بطن اصول شهرسازی اسلامی برداشت می‌شود، به صورت غیرمستقیم تحت کنترل اصول دینی قرار می‌گیرند.

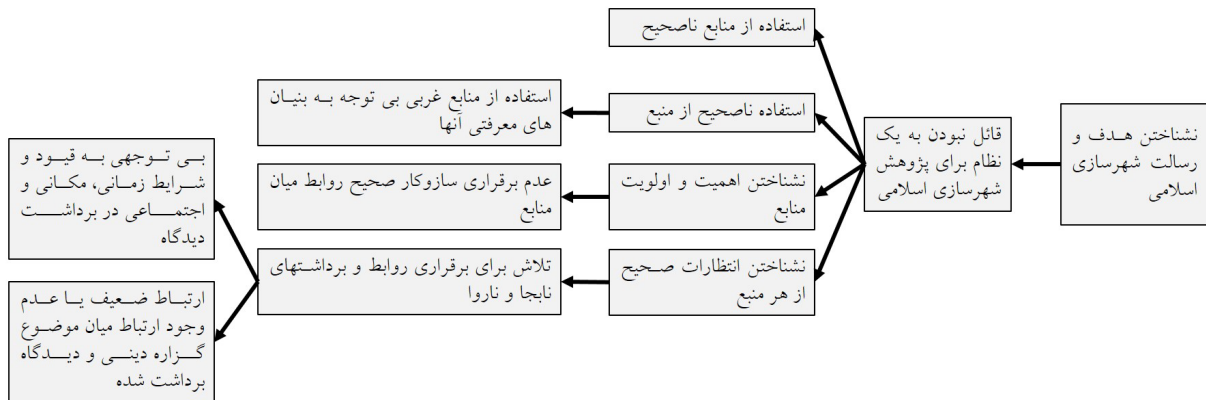
نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش شد تا با پیشنهاد «یک» نظام پژوهش، به پژوهشگران در شناسایی ابزار درست و درست به کار بردن ابزار کمک نماید. نوآوری این پژوهش دقیقاً در ارائه این نظام بود. به طوری که بر مبنای آن تأکید شد که شناخت منابع دینی صرفاً برای پژوهش در حوزه شهرسازی اسلامی کافی نیست. بلکه لازم است پژوهشگر، در گزینش یا عدم گزینش هر منبع، انتظار خود

از هر منبع، زمان رجوع به آنها و نحوه اولویت‌دهی به آنها را طبق مناسبات مشخص و نظام‌مند انجام دهد.

سنجش دیدگاه‌های شهرسازی برداشت شده در مقاله‌های منتخب، حاکی از این است که آنها فاصله و تفاوت چندانی با پنج شاخص مستخرج از نظام پیشنهاد شده ندارند؛ به خصوص در زمینه نوع منابع و هماهنگی با اصول اسلامی. تفاوت‌های شناسایی شده در زمینه معیارهای دیگر، اگرچه محدود است، اما می‌توان این نکته را از آنها کشف کرد که اشتباه و یا سهو در زمینه استفاده از منابع و برداشت از معرفت دینی می‌تواند به صورتی زنجیروار رخ دهد. به طوری که هر سهو و لغزش در هر زمینه می‌تواند به خطای ثانویه منجر شود.

به کارگیری نظام ارائه شده در این پژوهش، نه تنها خطر این رابطه را کاهش می‌دهد، بلکه با پیشگیری از هر لغزش، این رابطه را به صورت معکوس و برای حرکت به سمت رسالت شهرسازی اسلامی استفاده می‌کند (نمودار شماره ۳). یعنی این نظام به پژوهشگر کمک می‌کند تا در هر مرحله لغزش‌های کم‌تری داشته باشد. بالتبع به خاطر وجود خاصیت زنجیره‌ای در وقوع لغزش‌ها، لغزش کم‌تر در هر مرحله به معنای لغزش کم‌تری در مراحل بعدی است. در انتها می‌توان پیشنهاد داد که نظام ارائه شده، می‌تواند در سایر پژوهش‌های اسلامی، بالخصوص معماری اسلامی، با جرح و تعدیل به کار رود.

نمودار شماره ۳: روشی نظام‌مند برای استفاده از منابع در جهت حرکت به سوی شهرسازی اسلامی

پی‌نوشت‌ها

- ۱- این ادعا در ذیل ضرورت وجود علوم اسلامی و اسلامی کردن علوم انسانی قابل اثبات است. برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به زاهد ویسی (۱۳۸۴) و محمدرضا بهمنی (۱۳۹۲).
- ۲- ر.ک. Kuhn (۱۹۷۰)
- ۳- در عرصه عمل، این احتمال وجود دارد که نیروهای بیرونی دیگری نیز با اثرگذاری بر تعامل جریان‌های درونی هرم، عملکرد نهایی رشته را دچار اختلال کنند که البته پرداختن به آن از بحث این مقاله خارج است. مثلاً در رشته شهرسازی اسلامی ممکن است حرفه‌مندانی دست به عمل بزنند که ارتباط چندانی با لایه‌های اندیشه‌ای و معرفتی رشته نداشته باشند.
- ۴- ر.ک. عمران زاده (۱۳۹۴)

- ۵- البته این نظام قابل استفاده برای سنجش پژوهش‌های مستشرقین و اهل سنت نیست. زیرا عناصر و سازوکار میان عناصر در نظام معرفت دینی این دو گروه با نظام معرفت دینی به کار رفته در این پژوهش که با مکتب تشیع سازگار است، متفاوت می‌باشد.
- ۶- اجتهاد یعنی باورمندی به اصول و انطباق آن اصول با شرایط زمان و مکان ... (لشنی، ۱۳۹۴).
- ۷- ر.ک. جوادی آملی (۱۳۸۶ ب)
- ۸- ر.ک. قدسی (۱۳۸۷)
- ۹- اما معرفت اسلامی که نوعی دیدگاه و برداشت از منابع دین است، می‌تواند مورد خدشه قرار گیرد (جوادی آملی، ۱۳۸۶ الف).

فهرست منابع و مراجع

۲۰. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۹)، «منطق فهم قرآن»، **قبسات**، شماره ۱۸، زمستان.
۲۱. مصباح یزدی، محمدتقی؛ جواد، عابدینی (۱۳۸۸)، «احتیاط، اصل روش شناسی دین پژوهی»، **پژوهش**، شماره ۱، بهار و تابستان.
۲۲. ناری قمی، مسعود (۱۳۸۹)، «مطالعه‌ای معناشناختی در باب مفهوم درونگرایی در شهر اسلامی»، **هنرهای زیبا**، شماره ۴۳، پاییز.
۲۳. نقره کار، عبدالحمید؛ حمزه نژاد، مهدی؛ معین مهر، صدیقه (۱۳۹۲)، «راهبردهای تقویت تعاملات انسانی در طراحی محیط زندگی از منظر اسلامی (مطالعه موردی: بررسی بافت کهن کرمان در دو مقیاس محله، خانه)»، **مطالعات شهری**، شماره ۳، تابستان.
۲۴. نقره کار، عبدالحمید؛ حمزه نژاد، مهدی؛ معین مهر، صدیقه (۱۳۹۳)، «شناخت و تحلیل مسائل طراحی محیط معماری و شهرسازی از منظر اسلامی (در گستره قرآن و روایات)»، **معماری و شهرسازی آرمانشهر**، شماره ۱۴، زمستان.
۲۵. نقره کار، عبدالحمید؛ رئیس‌سی، محمدمنان (۱۳۹۱)، «تحقق‌پذیری هویت اسلامی در آثار معماری»، **مطالعات شهر ایرانی-اسلامی**، شماره ۷، بهار.
۲۶. نقره کار، عبدالحمید؛ لیبب زاده، راضیه (۱۳۹۳)، «ارزیابی و نقد مغالطه‌های موجود در حوزه‌های هنر، معماری و شهرسازی»، **مرمت و معماری ایران**، شماره ۸، پاییز و زمستان.
۲۷. نقی زاده، محمد (۱۳۷۹)، «صفات شهر اسلامی از منظر قرآن»، **صحیفه مبین**، شماره ۲۲، بهار.
۲۸. واسطی، عبدالحمید (۱۳۸۳)، «نگرش سیستمی به دین»، **کتاب نقد**، شماره ۳۳، زمستان.
۲۹. ویسی، زاهد (۱۳۸۴)، «اسلامی سازی دانش (طراحی برای گذار از سکولاریسم)»، **بازتاب اندیشه در مطبوعات**، شماره ۶۱، بهار.
۳۰. هاشمی، خدیجه؛ مسعودی، جهانگیر (۱۳۹۲)، «مقایسه تطبیقی انسان گرایی در اندیشه اسلامی و غربی»، **قبسات**، شماره ۷۰، زمستان.
31. Bourdieu, Pierre (1975), "The specificity of the scientific field and the social condition of the progress of reason", **Sociology of science**, 14(60).
32. Kuhn, Thomas (1970), **The structure of scientific revolutions**, University of Chicago Press, Second edition.
۱. **قرآن کریم** (۱۳۸۹)، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، شرکت چاپ و انتشارات، تهران.
۲. ایمانی، محمدتقی؛ کلاته ساداتی، احمد (۱۳۸۹)، «جستاری در جهان بینی و علم»، **معرفت فرهنگی اجتماعی**، شماره ۴، پاییز.
۳. بمانیان، محمدرضا (۱۳۹۳)، «معنا و مفهوم شناسی شهر ایرانی اسلامی؛ مبانی نظری و مصداق‌ها»، **شهر پایدار**، شماره ۱، زمستان.
۴. بهمنی، محمدرضا (۱۳۹۲)، «دین پژوهی (به مثابه مطالعه نسبت دین و زندگی) از منظر جریان‌های فکری ایران معاصر و کاربرد آن در حوزه سیاست‌گذاری فرهنگی»، **اسلام و مطالعات اجتماعی**، شماره ۲، پاییز.
۵. پورجعفر، محمدرضا؛ پورجعفر، علی؛ صفدری، سیمیا (۱۳۹۴)، «انواع شهر اسلامی و اشارتی به نحوه شاخص‌سازی در راستای شهری آرمانی-اسلامی»، **پژوهش‌های معماری اسلامی**، شماره ۸، پاییز.
۶. تسخیری، محمدعلی (۱۳۹۰)، «اجتهاد نوین: محور فرهنگی پویا؛ لزوم آموزش دیدگاه فرهنگی اسلامی»، ترجمه ریاض علی، **اندیشه تقریب**، شماره ۲۸، پاییز.
۷. تقویایی، علی اکبر؛ کامیار، مریم؛ رفیعیان، محسن (۱۳۹۲)، «روش شناسی مطالعات شهرسازی اسلامی»، **اولین کنفرانس ملی معماری و شهرسازی اسلامی سیمای شهری پایدار با گذر از معماری ایرانی-اسلامی و هویت گمشده آن** - زاهدان.
۸. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸)، **تفسیر تسنیم**، جلد ۱، انتشارات اسراء، قم.
۹. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶ الف)، **سرچشمه اندیشه**، انتشارات اسراء، قم.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶ ب)، **منزلت عقل در هندسه معرفت دینی**، انتشارات اسراء، قم.
۱۱. رشاد، علی اکبر (۱۳۸۳)، «موانع نوآندیشی در حوزه دین پژوهی»، **مشکوه**، شماره ۸۳، تابستان.
۱۲. زبیری، کرامت‌الله؛ پورااحمد، احمد؛ حاتمی نژاد، حسین؛ عمران زاده، بهزاد (۱۳۹۳)، «بررسی آسیب شناسانه ایرادات حاکم بر مطالعات شهر اسلامی»، **جغرافیا**، شماره ۴۲، پاییز.
۱۳. ساربخانی، عادل؛ آقا بابایی، اسماعیل؛ عطارزاده، سعید (۱۳۹۲)، «اجماع و نقش آن در استنباط احکام کیفری»، **پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی**، شماره ۳۲، تابستان.
۱۴. سجاد زاده، حسن (۱۳۹۲)، «نگاهی واقع‌گرایانه به معنای فضای شهری در شهر اسلامی»، **مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، شماره ۱۴، زمستان.
۱۵. عمران زاده، بهزاد (۱۳۹۴)، **تبیین عدالت فضایی در شهر آرمانی اسلام (مطالعه موردی: کلان‌شهر تهران)**، رساله دکتری، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران.
۱۶. فرمینی فراهانی، محسن؛ انجمن سرخابی، هادی (۱۳۹۳)، «چرایی و چگونگی تحول در علوم انسانی با نگاهی به مولفه‌ها و آسیب‌های مطرح در آن»، **مطالعات فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی**، شماره ۴، زمستان.
۱۷. قاسم پور دهاقانی، علی؛ بختیار نصرآبادی، حسنعلی (۱۳۸۸)، «جایگاه اندیشه و اندیشیدن در نظام تربیتی اسلام»، **تربیت اسلامی**، شماره ۹، پاییز و زمستان.
۱۸. قدسی، احمد (۱۳۸۷)، «اجماع در نگاه فریقین»، **طلوع**، شماره ۲۵، بهار.
۱۹. لشتی، نصرالله (۱۳۹۴)، «گامی در روند دین پژوهی»، **چشم انداز ایران**، شماره ۹۲، بهار.

ارائه فرایند طراحی شهری بهینه پیاده‌راه‌ها از طریق تحلیل تطبیقی تجارب داخلی و بین‌المللی مطالعه موردی: خیابان بروارد آمریکا، خیابان جرج استرالیا، خیابان صف و بلوار درختی ایران

علی رضا صادقی^{۱*} (نویسنده مسئول)، مسعود دادگر^۲، علی پورجعفر^۳، نگین نشاط عفتیان^۴

^۱ استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، ایران

^۲ عضو هیأت علمی پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری، جهاددانشگاهی، تهران، ایران

^۳ دانشجوی دکتری شهرسازی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

^۴ کارشناسی ارشد طراحی شهری دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۸/۰۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۲/۱۸

چکیده

موقعیت و شرایط هر پروژه پیاده‌راه‌سازی فرایند برنامه‌ریزی و طراحی شهری مختص به خود را می‌طلبد، اما وجود تفاوت‌های ساختاری کلان در فرایند پروژه‌هایی که از یک جنس هستند، چندان مطلوب به نظر نمی‌رسد. از این رو، هدف اصلی پژوهش حاضر، ارائه الگویی بهینه برای فرایند برنامه‌ریزی و طراحی شهری پروژه‌های پیاده‌راه‌سازی (شامل گام‌های فرایند و روشهای قابل استفاده در هر گام) در کشور است. روش تحقیق پژوهش، تطبیقی (مقایسه‌ای) است و از طریق آن تلاش شده است با شناخت، مقایسه و ارزیابی کیفی ابعاد و گام‌های مختلف فرایند پیاده‌راه‌سازی نمونه‌های موردی داخلی و بین‌المللی، هدف اصلی تحقیق محقق شود. پروژه‌های موفق پیاده‌راه صف (سپهسالار) و خیابان درختی در ایران، خیابان بروارد در آمریکا و خیابان جرج در استرالیا، نمونه‌های موردی این تحقیق هستند. موقعیت مکانی، تنوع محل قرارگیری، بازه زمانی اجرای پروژه و دسترسی به فرایند جامع طراحی شهری از جمله دلایل انتخاب این نمونه‌ها است. نتیجه حاصل از این پژوهش، تبیین فرایند برنامه‌ریزی و طراحی شهری پیاده‌راه محور در دو سطح چشم‌اندازسازی و عملیاتی‌سازی است. گام‌های اصلی فرایند پیشنهادی در مرحله چشم‌اندازسازی شامل تبیین چشم‌انداز یا هدف اولیه، مشخص کردن قلمرو مطالعات و تدوین راهبردها، شناخت، تحلیل و تدوین چشم‌انداز یا هدف نهایی است. در مرحله عملیاتی‌سازی گام‌های اصلی فرایند پیشنهادی عبارت‌اند از تدوین اهداف خرد، تبیین سیاست‌ها و اهداف عملیاتی، مشخص نمودن تشکیلات و مدیریت اجرا و مشارکت و ارائه دستور کار.

واژگان کلیدی: خیابان، پیاده‌راه (خیابان پیاده‌محور)، فرایند طراحی شهری.

امروزه طراحی سیستم حمل و نقل شهری با اهدافی چون تشویق شکل زندگی سالم تر از طریق پیاده‌روی و دوچرخه‌سواری، اقدام در جهت کاهش حوادث و تصادفات خیابانی، افزایش امنیت در خیابان‌ها، ارتقای دسترسی به امکانات محلی و شبکه حمل و نقل عمومی به‌ویژه برای افراد کم‌درآمد و ناتوان انجام می‌شود. همچنین شکل‌گیری خیابان‌ها و فضاهایی برای ملاقات مردم با یکدیگر، ایجاد شبکه محلی گسترده برای ارتقای کیفیت زندگی و به دنبال آن رشد حس اجتماعی بودن میان شهروندان، کاهش آلودگی هوای ناشی از ترافیک و کاهش CO2 موجود در هوا نیز از دیگر اهداف سیستم‌های نوین حمل و نقل شهری هستند. فاصله ایستگاه‌ها، میزان اعتماد مردم به سیستم حمل و نقل عمومی، سرعت و راحتی وسایل نقلیه عمومی و تناوب و استمرار آمد و شد آن‌ها از عوامل اساسی هستند که در میزان استفاده افراد از سیستم حمل و نقل عمومی تأثیر می‌گذارد. اما یکی از راه‌های مهم تحقق اهداف سیستم‌های حمل و نقل نوین شهری، تشویق تمامی اقشار مردم به پیاده‌روی و دوچرخه‌سواری است. تحقیقات نشان داده‌اند که کیفیت پیاده‌راه‌ها و تمایل مردم به پیاده‌روی که به عواملی چون حس ایمنی و امنیت، حضور دیگر شهروندان، دسترسی بصری و کالبدی، دید در شب، مقیاس و حس محصوریت، تنوع بصری، راحتی آمد و شد و جذابیت و مصفا بودن پیاده‌راه بستگی دارد (Park et al., 2014; Talavera-Garcia and Soria-Lara, 2015). بر روی سلامت جسمانی شهروندان تأثیر قابل توجهی دارد (Duncan et al., 2011). در زمینه دوچرخه‌سواری نیز امنیت (به‌ویژه برای کودکان و افراد مسن) نقش مهمی را ایفا می‌کند.

اولین ایده‌های ایجاد پیاده‌راه با توجه به شلوغی بیش از حد خیابان‌ها و تداخل ترافیک پیاده و سواره در رم و در دوره ژولیوس سزار مطرح و عملیاتی شد. یکی از نخستین اقدامات را المستد آمریکایی (در سال ۱۸۵۸ م.) برای تفکیک پیاده و سواره در طراحی پارک مرکزی نیویورک انجام داد (عباس‌زاده و تمری، ۱۳۹۱: ۱-۱۰). نمونه پیاده‌راه‌های تورگ استکهلم و کپنهاگ از جمله نمونه‌های موفق پیاده‌راه‌سازی هستند که احداث‌شان به حدود ۶۰ سال گذشته می‌رسد. در واقع فضاهای پیاده‌محور، طوری طراحی می‌شوند که نسبت به فضاهایی با طراحی معمولی، برای عبور و مرور عابران پیاده مناسب‌تر باشند. عبور و مرور عابران پیاده در این جا شامل دوچرخه‌سواران، معلولان، مسافران عبوری و تمامی افرادی می‌شود که پیاده در حال عبور هستند. ضرورت طراحی شهری فضاهای پیاده‌محور از آن جهت است که قدم زدن، عمومی‌ترین شکل نقل و انتقال و تحرک است که تقریباً هر فردی قادر به انجام آن است. همچنین یکی از معمول‌ترین شکل نقل و انتقال برای اغلب مردم به‌ویژه کودکان، زنان، سالمندان و افراد فاقد ماشین به شمار می‌رود. پیاده‌روی همانند دوچرخه‌سواری کم‌ترین نیرو و منبع انرژی را به

کار می‌گیرد، ضمن این که می‌تواند به‌عنوان یک تحرک فیزیکی جذاب و سالم نیز محسوب شود. مدل‌های اکولوژیکی رفتار سالم نشان می‌دهند که فضاهای پیاده‌مدار بر سطح سلامت بزرگسالان مؤثرند (Gebel et al., 2001). اما فضاهای مربوط به افراد پیاده به شکل فزاینده‌ای مورد بی‌مهری واقع شده و به عرصه‌ای برای تاخت و تاز فضاهای سواره بدل گشته‌اند. در واقع در دهه‌های اخیر به دنبال گسترش بی‌رویه شهرها و اهمیت و نقش روزافزون اتومبیل در شهر، به تدریج نقش عابر پیاده در فضاهای شهری کم‌رنگ شده است (پوراحمد و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۷۵-۱۹۵). امروزه حتی در شرایط مطلوب دسترسی، پیاده‌روها به دلیل عدم راحتی، خطر، دود، آلودگی و زشتی سیما و منظر برای پیاده‌روی مناسب نیستند. از این رو، طراحی شهری فضاهای پیاده‌محور، در حال تبدیل شدن به یک استراتژی طراحی شهری قابل قبول است. این روند هم‌زمان با رشد آهسته، طراحی حساس به بافت شهری، شهرنشینی نوین و سایر رویکردهای توسعه شهری در حال پیشرفت است. تلاش‌ها برای کاهش ترافیک در محیط‌های قابل پیاده‌روی از طریق طراحی خیابان‌ها، کاهش میزان و شدت تصادف‌ها و همچنین تأثیرات محیط‌زیستی را به همراه خواهد داشت.

با توجه به آن‌چه گفته شد، می‌توان عمر پروژه‌های پیاده‌راه‌سازی را به نحوی آگاهانه و بر اساس فرایند طراحی شهری بعد از ظهور رسمی رشته طراحی شهری و اواخر دهه ۶۰ میلادی دانست. بیش‌تر پیاده‌راه‌هایی که در شهرهای اروپایی ایجاد شده است، طی فرایندی تدریجی، به همراه بررسی جامع اثرات متقابل محیط و عابران بر هم و تحلیل میزان اثرگذاری آن، به شکل کنونی درآمده‌اند. در مقابل، پیاده‌راه‌هایی که در دو دهه اخیر در برخی از شهرهای ایران ایجاد شده‌اند، روندی متفاوت و نه‌چندان مطلوب را در پیش گرفته‌اند. روند نامطلوب بدان جهت که در بیش‌تر این پروژه‌ها یا تقلید کورکورانه از فرایند طی شده در نمونه‌های موفق خارجی صورت گرفته است (آن‌هم بدون در نظر گرفتن تفاوت موقعیت جغرافیایی، فرهنگ ایرانی و نوع عملکرد شهری) و یا خلاف روند نمونه‌های موفق، به مطالعات پیشین مرتبط خارجی و بخصوص داخلی توجهی نشده است. در واقع تحلیل عوامل و معیارهای مؤثر در فرایند ارزیابی پیاده‌راه‌ها در بُعد رویه‌ای نشان‌دهنده آن است که چارچوب‌های رویه‌ای (مرتبط با فرایند پیاده‌راه‌سازی) بیش از هر معیار ماهوی (مرتبط با مؤلفه‌های کیفیت محیط در پیاده‌راه‌ها)، عامل بازدارنده در موفقیت طرح‌های پیاده‌راه‌سازی در ایران بوده‌اند و می‌توانند مانع انتخاب‌هایی درست و حتی موجب بروز اثرات وارونه چنین طرح‌هایی شوند. از این رو، در نظر گرفتن ملاحظات رویه‌ای و مرتبط با فرایند طراحی و برنامه‌ریزی شهری چون روند و چگونگی تهیه اسناد این گونه طرح‌ها بر سایر معیارهای ماهوی تقدم راهبردی دارد (نصری، ۱۳۹۴: ۱۲۹-۱۴۲). با توجه به آن‌چه گفته شد، به نظر می‌رسد پرداختن به موضوع رویه

و فرایند طراحی شهری پیاده‌راه‌ها و تلاش در جهت دست‌یابی به فرایندی مطلوب و متناسب با شرایط کشور ایران، بتواند زمینه بهبود کیفیت پروژه‌هایی از این دست را فراهم آورد. از این رو هدف اصلی پژوهش حاضر، ارائه الگویی بهینه برای فرایند برنامه‌ریزی و طراحی شهری پروژه‌های پیاده‌راه‌سازی در کشور است. در این زمینه سؤال اصلی تحقیق چنین است: شباهت‌ها و تفاوت‌ها در ابعاد و گام‌های فرایندهای به کار رفته در نمونه‌های موفق پیاده‌راه‌سازی در ایران و جهان کدام‌اند و فرایند بهینه پیاده‌راه‌سازی باید واجد چه ویژگی‌ها، ابعاد و گام‌هایی باشد؟

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، توصیفی و تحلیلی-تطبیقی است و از طریق آن، با مقایسه پروژه‌های موفق انجام‌شده داخلی و خارجی، الگویی بهینه برای فرایند پروژه‌های پیاده‌راه‌سازی داخل کشور ارائه شده است. در روش تحقیق تطبیقی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین و پرکاربردترین روش‌های تحقیق علمی، مقایسه دو یا چند پدیده، موضوع یا مسأله در دامنه‌ای مشخص و با محورهای معین به‌منظور توصیف و تبیین نقاط اشتراک و اختلاف آن‌ها و رسیدن به هدف تحقیق و تصمیم‌سازی در برابر آن پدیده‌ها صورت می‌پذیرد. مطالعات تطبیقی کیفی که بر منطقی قیاسی استوارند با حجم نمونه بررسی شده محدود و متغیرهای زیاد سروکار دارند (غفاری، ۱۳۸۸: ۷۶-۹۲).

باید اذعان کرد که دلایل متعددی در انتخاب نمونه‌های موردی این پژوهش دخیل بوده‌اند؛ از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: الف) ضرورت مقایسه فرایند طراحی شهری پروژه‌های اجراشده موفق پیاده‌راه‌سازی در داخل و خارج از کشور، ب) لزوم بررسی سیر تحول فرایند طراحی شهری پیاده‌راه‌ها در داخل و خارج از کشور، که بر این مبنای، نیمی از نمونه‌های موفق ۱۰ سال گذشته و نیمی دیگر مربوط به ۲ تا ۵ سال اخیر هستند. ج) در دسترس بودن چارچوب طراحی شهری و فرایند مطالعاتی و اجرایی پروژه‌ها، د) موقعیت مکانی و تنوع محل قرارگیری (قرارگیری در بخش تاریخی و مرکزی شهر، در بافت میانی و در محدوده محورهای مواصلاتی). با توجه به آن‌چه گفته شد نمونه‌های موردی زیر انتخاب شد: پروژه طرح الگویی پیاده راه صف (سپهسالار) در تهران؛ پروژه پیاده راه بلوار درختی در تهران؛ پروژه تهیه برنامه طراحی شهری و کاربری خیابان بروارد در شارلوت آمریکا؛ و پروژه مطالعه طراحی شهری خیابان جرج در سیدنی استرالیا.

چارچوب نظری

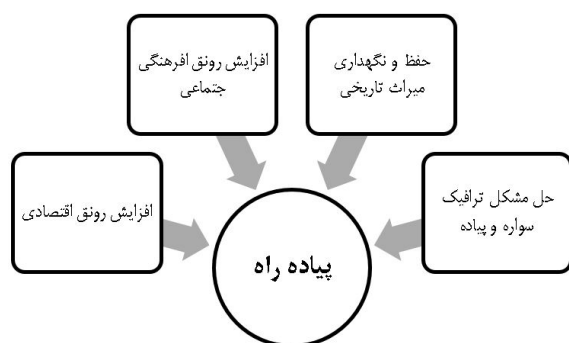
رویکرد فرایندمحور در پروژه‌های پیاده‌راه‌سازی

دانش طراحی شهری دارای دو بُعد است، یکی بعد ماهوی که به مطالعه صفات شکل شهر به‌مثابه فرآورده طراحی شهری اختصاص دارد، و دیگری، بعد رویه‌ای که کانون توجه آن مطالعه فرایند لازم

برای دستیابی به شکل شهری مورد نظر است. واژه «پروسس» از واژه لاتین «پروسه سوس» به معنی حرکت، ریشه می‌گیرد. در زبان فارسی به فرایند، فراگرد، فرگشت و حتی روند ترجمه شده است. بنا به تعریف، فرایند، زنجیره‌ای از اقدامات یا رویدادهای طبیعی و یا طراحی شده‌ای است که فرآورده‌ای را تولید می‌نماید. بنابراین فرایند طراحی شهری را می‌توان به‌عنوان فرایندی تعریف کرد که ماهیت و مسأله و راه‌حل در آن از نوع مسائل و راه‌حل‌های طراحی شهری باشد (گلکار، ۱۳۹۰: ۲۳۶). باوجود مسائل چند بعدی و متغیرهای متعدد در زمینه پیاده‌راه‌سازی (کالبدی، اقتصادی، اجتماعی، حقوقی، سیاسی، فنی و فرهنگی) وجود نگاه فرایندی به این شکل‌گیری فرآورده و محصول طراحی شهری ضروری به نظر می‌رسد. جایگاه طرح‌های پیاده‌راه‌سازی در اسناد راهبردی و فرادست، ضرورت مدیریت یکپارچه و توافق و مشارکت و همکاری بین گروه‌های ذی‌نفع در حوزه پیاده‌راه‌سازی، ضرورت طراحی مشارکتی و از پایین به بالا و چارچوب زمانی، ازجمله عواملی هستند که بر ضرورت نگاه فرایندی در پروژه‌های پیاده‌راه‌سازی تأکید می‌کنند. در واقع فرایند شکل‌گیری پیاده‌راه‌ها، باید مشارکتی و با شناخت گروه‌های ذی‌نفع و ذی‌نفع باشد و به‌صورت تدریجی و با برنامه‌ریزی و اقدامات درازمدت مدیریتی پیش رود. درواقع در تمام طرح‌های پیاده‌راه‌سازی، وجود فرایندی کل‌نگر که معیارهای رویه‌ای و ماهوی طراحی و برنامه‌ریزی شهری را مدنظر قرار می‌دهند و روندهای تصمیم‌گیری، چارچوب‌های اقتصادی و مدیریتی، مشارکت گروه‌های ذی‌نفع و حصول معیارهای ماهوی را تضمین می‌نماید، ضروری است (نصری، ۱۳۹۴: ۱۲۹-۱۴۲). در پیاده‌روی، برخلاف تصور معمول، تنها اندام حرکتی آدمی به کار نمی‌افتد، بلکه سیستم عصبی و روانی نیز به کار گرفته می‌شود. از این رو فراهم شدن شرایطی که عابر پیاده به‌راحتی بتواند در شهر حرکت کند و از اتفاقات و پدیده‌های اطراف خویش لذت ببرد، هم به جهت ارضای نیازهای انسانی و هم به‌منظور ارتقای کیفیت فضاهای عمومی شهری امری ضروری است (کاشانی‌جو، ۱۳۸۹).

پهنه پیاده، مکانی است که ساکنان آن با هر سن و توانایی می‌توانند امنیت، راحتی، تناسب و جذابیت در پیاده‌روی را، نه تنها در هنگام فراغت، بلکه در استفاده از تجهیزات و آمدوشد نیز احساس کنند (عباس‌زاده و تمری، ۱۳۹۱: ۱-۱۰). خیابان‌های پیاده‌محور، طوری طراحی می‌شوند که نسبت به خیابان‌های با طراحی معمولی، برای عبور و مرور عابران پیاده مناسب‌تر باشند. عبور و مرور عابران پیاده در این‌جا، شامل دوچرخه‌سواران، معلولان، مسافران عبوری و تمامی افرادی می‌شود که پیاده در حال عبور هستند. پیاده‌روی همانند دوچرخه‌سواری، کم‌ترین نیرو و منبع انرژی را به کار می‌گیرد، ضمن این‌که می‌تواند به‌عنوان تحرکی فیزیکی جذاب و سالم نیز محسوب شود. درواقع شدت برخوردهای عابران پیاده و نیز وسایل نقلیه، هنگامی که وسایل نقلیه با سرعت

پیاده‌راه، به نواحی معابری اطلاق می‌شود که به‌طور انحصاری در اختیار پیادگان قرار می‌گیرد و وسایل نقلیه موتوری تنها به‌منظور دسترسی و سرویس‌دهی ضروری حق ورود به آن را دارند. محدوده پیاده‌راه، می‌تواند شامل یک تا چندین معبر باشد که با تابلوی مخصوص عابر پیاده علامت‌گذاری شده است (معینی، ۱۳۹۰: ۲۱). پیاده‌راه‌ها، محلی برای حضور همه شهروندان و وقوع فعالیت‌های جمعی است. هم‌چنین پیاده‌راه، فضایی با بالاترین حد نقش اجتماعی و مرتبط با اقتصاد شهری و کیفیت محیطی است که در آن‌ها تسلط کامل با عابر پیاده بوده و از وسایل نقلیه موتوری تنها به‌منظور سرویس‌دهی به زندگی جاری در معبر استفاده می‌شود. این فضاها در مقیاس همه شهر عمل می‌کنند و پذیرای گروه‌های مختلفی از شهروندان هستند (رنجبر و رئیس اسماعیلی، ۱۳۸۹: ۸۳-۹۳). پیاده‌راه‌ها علاوه بر نقش ارتباطی و دسترسی، مکانی امن و راحت را برای تماس اجتماعی، گردش و تماشای ... فراهم می‌آورد (پاکزاد، ۱۳۸۴: ۲۷۴). این معابر می‌توانند به‌صورت کوچه، بازار، بازارچه، میدان، پارک یا فضای مجتمع باشند.

نمودار شماره ۱: مهم‌ترین اهداف در ایجاد پیاده‌راه

کم‌تری حرکت می‌کنند کاهش می‌یابد. در خیابان‌های باریک‌تر در صورتی که به‌درستی طراحی شده باشند، سرعت استاندارد ۳۰ کیلومتر در ساعت و یا کم‌تر است. در متون طراحی حمل‌ونقل، به مدت ۵۰ سال، عابر پیاده را عامل «تماس» یا «تداخل» نامیده‌اند، و این نشانه برتری وسیله نقلیه در بسیاری از تکنیک‌های طراحی ترافیک است. اما در سال‌های اخیر و در آثار منتشرشده توسط سازمان‌های معتبر فعال در زمینه مهندسی حمل‌ونقل، توجه بیش‌تری به عناصر غیر موتوری شده و این مهم، توسعه روزافزون روش‌های طراحی فضاهای قابل پیاده‌روی را به دنبال داشته است. به‌طور کلی زمینه و محیط قرارگیری، تنها عامل و مهم‌ترین متغیر تعیین‌کننده پهنای مناسب برای خیابان پیاده‌محور است. ابعاد خیابان بستگی به چندین عامل دارد که از میان آن‌ها می‌توان این موارد را نام برد: وضعیت پارک کردن خودروها؛ فعالیت‌ها در ساختمان‌های مشرف به خیابان؛ درجه و نوع فعالیت‌های غیر موتوری؛ درصد ترافیک مربوط به وسایل نقلیه سنگین؛ الزامات قانونی مربوط به افراد ناتوان جسمی؛ موقعیت خیابان در درون بافت شهری؛ و میزان حجم ترافیک عبوری. در واقع خیابان باید در هر دو طرف دارای حداقل فضایی باشد که تحت هر شرایطی اجازه پارک کردن خودروها را بدهد. این به کاهش سرعت کمک می‌کند، راننده را آماده و هشیار نگه می‌دارد و فعالیت بین حریم خصوصی و عمومی را تسهیل می‌کند. هم‌چنین خیابان‌های پیاده‌محور، اگر باریک باشند، مناسب‌ترین خیابان‌ها، برای استفاده چندمنظوره از کنارهای قابل پیاده‌روی هستند. بنابراین، دانستن عناصری که به طراحی خیابان کمک می‌کنند اهمیت زیادی دارد (صادقی و دیگران، ۱۳۸۸: ۴۸-۵۵).

جدول شماره ۱: معرفی نمونه‌های موفق پیاده‌راه‌سازی در کشورهای اروپایی

نام	موقعیت	هدف	روش اجرا	نحوه استفاده	فواید
کپنهاگ	مرکز شهر	حذف ترافیک سواره از مرکز تجاری شهر	اجرای آزمایشی به مدت ۲ سال	۴- تا ۱۱ صبح باز برای ماشین‌های تخلیه بار - مشارکت در ایجاد سرزندگی در فضا	افزایش فروش ۲۵ تا ۴۰ درصد و شهرت جهانی
استکهلم (تورگ)	مرکز شهر	جلوگیری از تداخل میان عابرین پیاده و اتومبیل‌ها	۱۹۴۶ برنامهریزی شده و تا سال ۱۹۶۲ اتمام	ممنوعیت استفاده در شب	رضایت حدود ۷۰ درصدی (Chalmers)
روتردام هلند	مرکز شهر	بازسازی پس از جنگ دوم جهانی	اتمام در سال ۱۹۵۵	۲۴ ساعته	الگوی بسیاری از پیاده‌راه‌های اروپایی
اسن آلمان لیمبکر و کتویگر (Limbecker و Kettwiger)	مرکز شهر	روان نمودن ترافیک عبوری جهت بهبود تجارت خرده‌فروشی در مناطق تجاری و اداری شهر	اجرای آزمایشی ۱۰ صبح تا ح بعدازظهر - اجرای تدریجی	لیمبکر در شب فعال نیست اما کتویگر ۲۴ ساعته	دسترسی مطلوب، به دلیل وجود ایستگاه‌های متعدد حمل‌ونقل عمومی
روین (Rouen) فرانسه	مرکز شهر	جهت تجدید حیات مرکز شهر، بهبود کیفیت زندگی و بازگرداندن اعتبار و ارزش به ساختمان‌های تاریخی	به‌صورت آزمایشی	بدون محدودیت زمانی	اثر قابل توجهی در سطوح ملی و محلی در فرانسه
بولونیا (Bologna) ایتالیا	مرکز شهر	جهت تجدید حیات تاریخی هسته تاریخی شهر و نظارت بر رشد	اجرای تدریجی	بدون محدودیت زمانی	افزایش در فروش
مونخ (Munich) آلمان	مرکز شهر	بخشی از طرح بازسازی شهر	اجرای تفکیکی	بدون محدودیت زمانی	تقویت تعاملات اجتماعی

در واقع اگر تأمین نشاط، شادی و سرزندگی شهری یکی از دغدغه‌های اصلی نظام‌های مدیریت شهری دانسته شود (گلکار، ۱۳۸۶: ۶۶-۷۵)، پیاده‌مدار بودن فضا، می‌تواند زندگی و سرزندگی را به مناطق مرکزی شهر آورده و مردم را تشویق به حضور داوطلبانه در شهر کند (عباس‌زاده و تمری، ۱۳۹۱: ۱-۱۰).

در جداول شماره ۱ نمونه‌های موفق پیاده‌راه‌سازی در کشورهای اروپایی و ایران بر اساس هدف، نحوه استفاده و فواید، تحلیل شده‌اند. بر اساس این جدول، می‌توان اهداف کلی ساخت پیاده‌راه‌ها را در چند مورد خلاصه کرد. در میان اهداف بیان‌شده (نمودار شماره ۱)، حل مشکل ترافیک سواره و پیاده اصلی‌ترین هدفی است که تا به امروز در بحث پروژه‌های پیاده‌راه‌سازی مطرح بوده است. به‌طورکلی اهداف ایجاد پیاده‌راه‌ها را به ترتیب زیر می‌توان اولویت‌بندی نمود: ۱- حل مشکل ترافیک سواره و پیاده، ۲- حفظ و نگهداری میراث تاریخی، ۳- افزایش رونق فرهنگی-اجتماعی و ۴- افزایش رونق اقتصادی.

افزایش رونق فرهنگی اجتماعی و اقتصادی به‌رغم این که می‌تواند از اهداف پیاده‌راه‌سازی باشد، تضمین‌کننده توجیه‌پذیری و ماندگاری پیاده‌راه نیز هست. احداث پیاده‌راه، نیازمند استقبال شهروندان شهر است. هرچند که جاذبه‌های تاریخی، استقبال مردم شهر را به دنبال دارد اما در درجه اول جاذبه‌های فرهنگی و اقتصادی است که بر میزان رونق فرهنگی-اجتماعی و اقتصادی می‌افزاید و در نهایت ماندگاری پیاده‌راه را تضمین می‌کند.

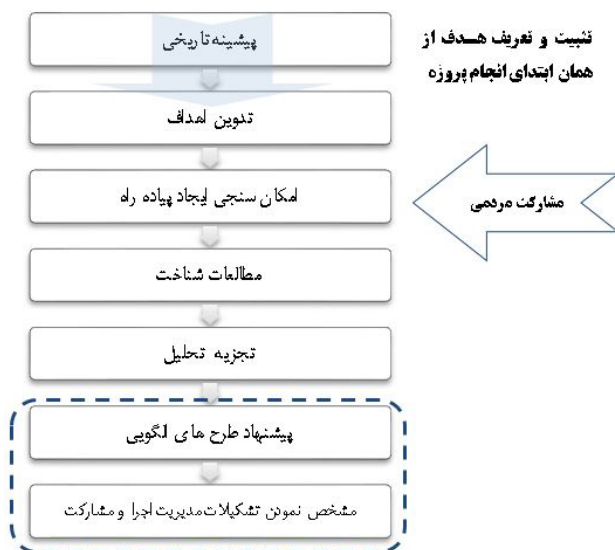
مرور یافته‌ها

تحلیل فرایند طراحی شهری نمونه‌های موفق پیاده‌راه‌سازی

۱- پیاده‌راه خیابان صف (سپهسالار)

پیاده‌راه‌سازی خیابان باغ سپهسالار (خیابان صف)، پروژه‌ای اجراشده در محدوده مرکزی شهر تهران است که به‌منظور هویت‌بخشی به بافت تاریخی محدوده ناصری مربوط به دوره حکومت ناصرالدین‌شاه- یکی از بافت‌های باارزش تاریخی شهر تهران- توسط شهرداری تهران انجام گردیده است. عملیات اجرایی این طرح شامل کف‌سازی و روان‌سازی پیاده‌روها، بهسازی جداره‌ها، حذف مسیر عبوری خودروها و موتورسیکلت‌ها و ... بوده است. هدف اصلی پیش‌بینی شده توسط متولیان امر برای تبدیل این معبر به پیاده‌راه، علاوه بر ایجاد جذابیت گردشگری، بالا بردن ضریب ایمنی ساختمان‌های باارزش تاریخی بوده است. هم‌چنین، بر اساس اعلام مسئولان، خیابان سپهسالار نخستین پروژه پیاده‌راه‌سازی خیابان‌های بافت تاریخی کشور است که قرار بود در اجرای آن کاربری‌های جدید نیز به این بافت تزریق شود (کاشانی جو، ۱۳۸۹: ۱۶۸). فرایندی که در این پروژه طی شده به‌اختصار به شرح زیر است:

- اول) پیشینه تاریخی،
- دوم) پالایش و تدوین اهداف،
- سوم) امکان‌سنجی ایجاد معبر ویژه تردد عابران پیاده،
- چهارم) مطالعه زیرساخت‌ها،
- پنجم) مطالعه مباحث اجتماعی اقتصادی،
- ششم) مطالعات اقلیمی،
- هفتم) مطالعات طراحی فضاهای شهری،
- هشتم) بررسی مستندات و مطالعات ترافیکی،
- نهم) تجزیه و تحلیل،
- دهم) پیشنهاد طرح‌های الگویی،
- یازدهم) مشخص کردن تشکیلات مدیریت، اجرا و مشارکت.

نمودار شماره ۲: فرایند طراحی شهری پروژه پیاده‌راه صف؛

۲- پیاده‌راه بلوار درختی

بلوار درختی واقع در نیمه غربی شهر تهران (از بافت‌های جدید شهر)، با توجه به ظرفیت‌هایی که برای فضای شهری مطلوب (تعاملات اجتماعی و جذب جمعیت) داشت، به عنوان پروژه تبدیل آن به پیاده‌راه مدنظر قرار گرفت (مهندسین بعد پویا شهر، ۱۳۹۰). فرایندی که در این پروژه طی شده به‌اختصار به شرح زیر است. اول) تعریف و تحدید دامنه مطالعاتی و تدوین چشم‌انداز مقدماتی، دوم) مطالعات سطح کلان (حوزه راهبردی) تعیین و تدقیق محدوده راهبردی،

سوم) مطالعات سطح میانی، تعیین و تدقیق حوزه محلی، چهارم) شناسایی و سنجش وضعیت حوزه محلی پیاده‌راه، پنجم) ارزیابی و تحلیل یکپارچه و تشخیص نیازها و اولویت‌بندی آن‌ها،

ششم) تدوین چشم‌انداز،

هفتم) تدوین الگوی توسعه حوزه محلی،

هشتم) سازوکارهای جلب مشارکت و تأمین منابع مالی،

نهم) تشکیلات هدایت و مدیریت و نگهداری،
دهم) اولویت بندی اجرای پروژه ها و برنامه های پیشنهادی.

مطالعات طراحی شهری خیابان جرج بر اساس توصیه های
چشم انداز سیدنی ۲۰۳۰؛ شامل:

۱. سیدنی ۲۰۳۰ (سبز برای حداقل تأثیرات محیطی، جهانی
در جهت گیری اقتصادی، ارتباطات فیزیکی و بصری و توجه به
حس تعلق) - توجه به اقدامات، راهبردها و پروژه های تعریف شده
در طرح های فرادست،

۲. تأکید بر استفاده از نتایج مطالعات فرادست مرتبط و عدم
تقلید صرف، از نمونه هایی هم چون کپنهاگ،

۳. مطالعات پیشین صورت گرفته بر نحوه استفاده از فضاهای عمومی،
۴. مطالعات طراحی شهری انجام شده بر فضاها و بناهای موجود
در امتداد خیابان جرج،

۵. مطالعات انجام شده بر روی خیابان جرج،

۶. طرح جامع حمل و نقل،
۷. چارچوب راهبردی در زمینه فرهنگی و هنری.

پنجم) مشخص نمودن کیفیت ها: با ارائه تصویری نمونه های مطلوب
ششم) بررسی وضع موجود؛ شامل:

۱. وضعیت ترافیک پیاده و سواره،
۲. آلودگی صوتی،
۳. وضعیت تقسیمات فضایی،
۴. تسهیلات موجود.

هفتم) تعیین اهداف خرد: با ارائه نمونه موردی مرتبط،
هشتم) ارائه اصول طراحی: راهبردها و سیاست ها،
نهم) دستور کار طراحی!

نمودار شماره ۳: فرآیند طراحی شهری پروژه پیاده راه درختی

نمودار شماره ۳: فرآیند طراحی شهری پروژه پیاده راه درختی

۳- پیاده راه خیابان جرج

در طرح سیدنی پایدار ۲۰۳۰ چشم اندازی برای تغییر مرکز شهر از طریق خیابان جرج به عنوان محور پیاده جدید - در نقش کاتالیزور - وجود داشت. طرح مطالعه طراحی شهری خیابان جرج، اصول طراحی را برای تغییر خیابان جرج به بلوار پیاده تنظیم کرد. خیابان جرج سیدنی، دارای بار ترافیکی بیش از حد بود. عملکردهای چندانی که برای پیاده و سواره مفید باشد در آن وجود نداشت و پیاده ها در آن دارای جایگاه کم رنگی بودند. ترافیک بیش از حد اتوبوس ها وجود داشت و فضای خاصی در جلوی رستوران ها و دیگر بخش های جداره خیابان وجود نداشت. در مجموع خیابان جرج، در بیش تر اوقات فضای نامطلوبی محسوب می شد (GEHL Architects, 2012). به همین جهت، به منظور ارتقای کیفیت فضایی و سامان دهی وضعیت ترافیکی این خیابان مطالعه طراحی شهری آن در مراحل زیر انجام شد.

اول) تبیین هدف: هدف کلان برای مطالعه خیابان جرج، تبدیل آن به بلوار پیاده،

دوم) مشخص نمودن قلمرو مطالعات،

سوم) مشارکت کارگروه های تخصصی: جلسات مشترک کارگروه های تخصصی (متولیان حمل و نقل سیدنی، ترافیک، برنامه ریزی، معماری و...) و استخراج متغیرهای تأثیرگذار بر طرح،

چهارم) بررسی طرح های فرادست،

نمودار شماره ۴: فرآیند طراحی شهری پروژه پیاده راه جرج استریت

سرزنده و خاطره‌انگیز را در قلب شهر از طریق اختلاط کاربری، معماری و شیوه‌های سکونت متنوع، زیرساخت منحصربه‌فرد و سلسله مراتبی از فضاهای باز ایجاد کند. این اجزا باهم ترکیب خواهند شد تا دعوت‌کننده و حامی اقشار گوناگون از لحاظ گروه‌های سنی و طبقه اجتماعی-اقتصادی باشد. با تأکید بر تنوع گونه‌های مسکن، خدمات، بوستان‌ها و فضای باز، فرصت‌های سبک‌های مختلف زندگی، راهکارهایی برای تضمین رشد تدریجی و معماری منحصربه‌فرد و منظر شهری متنوع تنظیم شد.

۳. طرح خط ریلی شمال به جنوب،

۴. طرح جامع بخش اول (اولیه)،

۵. طرح حمل و نقل مرکز شهر،

۶. خیابان‌های خاطره‌انگیز- مطالعات مرتبط با خیابان بروارد.

(چهارم) بررسی وضع موجود:

۱. وضعیت موجود هویت و کاربری زمین،

۲. کاربری زمین پیشنهادی در طرح‌های فرادست،

۳. زون‌بندی وضع موجود،

۴. وضعیت حمل و نقل موجود (شبکه دسترسی، حجم تردد،

تسهیلات و فعالیت‌های پیاده‌ها، تسهیلات دوچرخه، خدمات ترافیکی، نشانه‌ها و المان‌های ترافیکی)،

۵. بررسی تجارب مشابه (استخراج فاکتورها و راهبردها

(پارکینگ، فضاهای عمومی، منظر خیابان).

پنجم) چشم‌اندازسازی: بروارد استریت به یک نشانه^۳ در شهر تبدیل شود. با این که تنها تعداد معدودی بلوک شهری در اطراف آن وجود دارد. با اجرای درست، خیابان بروارد می‌تواند به یکی از بهترین خیابان‌های شارلوت تبدیل شود، مقیاس ساختمان‌های مجاور بروارد استریت باید متفاوت از آن‌چه در خیابان تریون^۴ و سایر نواحی اداری-تجاری است، باشد. با توسعه نواحی فعالیتی، ترکیبی از درختان بلند، هنر مردمی، نورپردازی معابر، واحدهای خرده‌فروشی و سایر تسهیلات می‌تواند خیابان را به محدوده‌ای مطلوب برای قدم زدن، ملاقات و تعاملات اجتماعی و فعالیت تبدیل کند. بروارد استریت برای تبدیل شدن به یک خیابان خاطره‌انگیز و نشانه شدن در مرکز شهر، باید داری چند مؤلفه باشد: توسعه پیاده‌محور به همراه خرده‌فروشی‌ها؛ اصلاح پروفیل خیابان به یک کمان ملایم (انحناء)؛ موجب ایجاد افق دید و افزودن پیچیدگی و جذابیت فضا می‌شود؛ بیان و طراحی هنرمندانه پیاده‌روها؛ شامل نورپردازی معابر، کاشت گیاهان، المان‌های خرده‌فروشی‌ها و استفاده از هنرهای مردمی در لبه معبر؛ اصلاح ساختمان‌های موجود بروارد استریت برای فراهم کردن فضا برای خرده‌فروشی‌ها؛ و تهیج هر یک از تقاطع‌های بین عوامل و کاربری‌های شاخص حوزه به‌وسیله نورپردازی، هنر و گرافیک جهت حمایت از هویت منطقه.

نمودار شماره ۵: فرآیند طراحی شهری پروژه پیاده راه بروارد

۴- پروژه پیاده‌راه‌سازی خیابان بروارد

هدف از مطالعه صورت گرفته برای پیاده‌راه‌سازی خیابان بروارد، ارتقای کیفی، تقویت توسعه در امتداد این محور و ایجاد یک محور خاطره‌انگیز بوده است. این امر از طریق برنامه‌ریزی کاربری اراضی و تدوین چشم‌انداز روشن برای هدایت سیاست‌هایی محقق خواهد شد که مسئولان شهری در آینده برای توسعه هر دو بخش عمومی و خصوصی اتخاذ خواهد نمود (Bervard Street Land use and Urban Design plan, 2008). فرآیند این پروژه پیاده‌راه‌سازی به قرار زیر است:

اول) تبیین هدف،

دوم) مشارکت شهروندان و نظرخواهی ذی‌نفع و ذی‌نفعود: در ۳ مرحله با برگزاری کارگاه نظر مردم را در سه مورد هدف پروژه و یافته‌های استخراج‌شده از تجربه‌ها، کاربری زمین، و طرح اولیه پیشنهادی به کار بردند.

سوم) بررسی طرح‌های فرادست:

۱. چشم‌انداز ۲۰۱۰: فراهم کردن مسیر برای آینده طراحی شهری و برنامه‌های توسعه مرکز شهر شارلوت.^۲ توصیه‌های عمومی برای کاربری زمین، حمل و نقل، پارکینگ و فضای باز، خیابان‌ها و طرح‌های تسهیل‌گر و طرح‌های محله و باهمستان‌ها،
۲. طرح جامع باهمستان‌ها (محله‌ها) این بخش یکی از توصیه‌های چشم‌انداز ۲۰۱۰ است، که راهنمای بهتری برای توسعه و باز توسعه این بخش محسوب می‌شود. توصیه‌های طرح، سعی دارد تا محله‌ای

مرتبط مهم ترین شاخصه تعیین چشم انداز در فرایند طرح های خارجی است، درحالی که در نمونه های ایرانی، مشارکت با مردم و متخصصان و نهادهای مرتبط به طور صوری صورت پذیرفته است (جداول شماره ۲ تا ۴).

در مرحله چشم انداز سازی، هر چهار نمونه در نظر گرفته شده به گونه ای چشم انداز و اهداف خود را تعیین کرده اند. در نمونه های خارجی، غالباً فرایند رسیدن به چشم انداز پس از انجام مطالعات پایه و هدف گذاری است. هم چنین مشارکت گروه ها و متخصصان

جدول شماره ۲: مقایسه تطبیقی نحوه چشم انداز سازی نمونه پروژه های پیاده راه سازی

نمونه	گام ها	تکنیک ها	نکات مهم	نکات غیر مشترک
بروارد شارلوت	- تبیین هدف - مشارکت شهروندان و نظرخواهی - ذی نفع و ذی نفوذ - بررسی طرح های فرادست - بررسی وضع موجود - چشم انداز سازی	مشارکت ذی نفع و ذی نفوذان در ۳ مرحله با برگزاری کارگاه نظر مردم را در سه مورد: هدف پروژه و یافت های استخراج شده از تجربه های، کاربری زمین، طرح اولیه پیشنهادی به کار بردند.	بررسی تمامی طرح های اثر گذار، مجاور یا مرتبط با محدوده مطالعاتی	بیان جزئیات توصیفی در مورد چگونگی رسیدن به چشم انداز مورد نظر (خیابان شاخص) در بیانیه آن
خیابان جرج سیدنی	- بیان هدف اولیه - مشخص نمودن قلمرو مطالعه و بررسی - مطرح نمودن فرض ها (با برگزاری جلسات با همه تیم های تخصصی) - بررسی چشم انداز طرح فرادست (چشم انداز و اهداف مد نظر برای شهر سیدنی در سال ۲۰۳۰) - تدقیق موارد فوق	برگزاری کارگاه های تخصصی در ارتباط با سیستم حمل و نقل و تأسیسات آن و استخراج نمودن فرضیه های پایه ای در این باره	استفاده از چشم انداز طرح بالادست	عدم بیان چشم انداز به صورت سرفصل جداگانه و مستقیماً از هدف استفاده کرده است. جنس مشارکت آن متفاوت است (کار گروه های تخصصی)
صف (سپهسالار) تهران	- بررسی پیشینه تاریخی - پالایش و تدوین اهداف	مطالعات تاریخی و بررسی انواع روش هل مشارکت در پروژه های مختلف و اما در نهایت تنها از یک روش (تبلیغاتی: بروشور) استفاده کرده است.	مطالعات شناخت و جمع بندی نهایی آن متناسب با هدف (ایجاد پیاده راه) و متناسب با نیاز عابر پیاده و کاربران	بیش ترین تأکید مرحله شناخت: طراحی شهری
بلوار درختی تهران	- چشم انداز مقدماتی - مطالعات سطح کلان (حوزه راهبردی) - تعیین و تدقیق محدوده راهبردی - مطالعات سطح میانی - تعیین و تدقیق حوزه محلی - شناسایی و سنجش وضعیت حوزه محلی پیاده راه - ارزیابی و تحلیل یکپارچه - تدوین چشم انداز	- مطالعات تاریخی - بررسی دسترسی - دریافت نظرات مردم (شهروندان، بهره برداران) برای تشخیص نیازها و الویت بندی آنها	تدوین چشم انداز مقدماتی قبل از مطالعات دقیق	- بررسی بسیار محدود و خلاصه نمونه های مشابه و جهانی - شناخت عام، بر نیازهای عابر پیاده تمرکز ندارد

نکات مشترک: شناخت اولیه و محدود- نظر سنجی از شهروندان- تبیین هدف- مطالعات شناخت و بررسی حوزه بلا فصل و محدوده مطالعه- چشم انداز سازی

جدول شماره ۳: مقایسه تطبیقی راهبردها در نمونه پروژه های پیاده راه سازی

نمونه	راهبردها	نکات غیر مشترک
بروارد شارلوت	- پارکینگ - فضاهای عمومی - منظر خیابان	- از بررسی تجارب استخراج شده - ماهیت راهبردها عملیاتی و کالبدی
خیابان جرج سیدنی	- حداکثر سازی فضا برای مردم، - طراحی زیرساخت خوانا، - ارتقاء تسهیلات پیاده ها.	- ارثه راهبردها در غالب «اصول طراحی» - ماهیت راهبردها عملیاتی و کالبدی - ارثه تصویر برای توضیح بهتر
صف (سپهسالار) تهران	- جذب جمعیت - افزایش پوشش گیاهی - کاهش آلودگی صوتی	- در فرایند این پروژه راهبردها به طور مشخص تحت عنوان «راهبرد» مشخص نشده و به صورت کلی در متن گزارش بیان شده اند. تقریباً از واکاوای متن گزارش قابل استخراج اند. این نکته می تواند از نقاط ضعف فرایند در این مرحله باشد.
بلوار درختی تهران	- ایمنی و امنیت، - کاهش جذیت بلوار برای سواره ها، - توجه به گروه های مختلف (حضور پذیری)، - آرامش، - سرزندگی	- تدوین راهبردهای جداگانه برای هر یک از اهداف - ماهیت راهبردها کیفی و توصیفی - اجتماعی و مرتبط با مردم

نکات مشترک: در نمونه های خارجی تشابه بیش تری وجود دارد، ضمن این که راهبردها محسوس تر و عملیاتی تر هستند.

جدول شماره ۴: مقایسه تطبیقی سیاست‌ها در نمونه پروژه‌های پیاده‌راه‌سازی

نمونه	سیاست	تکنیک‌ها
بروارد شارلوت	<ul style="list-style-type: none"> - کاربری زمین - طراحی شهری - ارتفاع ساختمان‌ها و مقیاس - عقب‌نشینی ساختمان‌ها و مفصل‌بندی - پارکینگ - حمل و نقل و اتصالات 	<ul style="list-style-type: none"> - بیان اهداف در غالب ۳ عنوان اصلی و سپس بیان سیاست به عنوان وسیله‌ای درخور جهت تحقق اهداف مطروحه - دارای بخش اجرا که با «دستورکار» معمولاً از آن یاد می‌شود به بیان راهنمایی با ویژگی‌های زیر می‌پردازد: عملیاتی؛ استفاده از تصاویر و اسکیس برای تفهیم بهتر؛ متناسب با ویژگی‌های مورد انتظار
خیابان جرج سیدنی	<ul style="list-style-type: none"> - راهبرد ۱: - شناخت نواحی جدید برای عابران؛ ارتقای کیفی میدان‌ها؛ استفاده مجدد از فضاهای پنهان - راهبرد ۲: - هماهنگ‌سازی مقاطع عرضی متنوع خیابان جرج؛ مکان‌یابی خط آهن سبک در عرض خیابان؛ حداقل سازی تأسیسات و زیرساخت‌های خط آهن سبک؛ ایستگاه‌های خط آهن سبک؛ تقاطع‌ها؛ دسترسی‌ها (تنوع استفاده‌کنندگان از فضا)؛ چراغ راهنما؛ دوچرخه سواری؛ روسازی معابر - راهبرد ۳: - درختان؛ نورپردازی؛ مبلمان؛ پایداری (انرژی، آبیاری،...)؛ میراث و ابنیه تاریخی؛ هنر مردمی. 	<ul style="list-style-type: none"> - کاربرد عنوان «اصول طراحی» به جای سیاست و سپس رسیدن به دستورکار - تحت پوشش قرار دادن انواع فضاها (محور، میدان (گره))
صف (سپهسالار) تهران	<ul style="list-style-type: none"> - کاهش و حذف کاربری‌های عامل آلودگی صوتی - استانداردسازی نورپردازی - افزایش وسعت فضای سبز و کاشت درختان بیشتر - ایجاد و افزایش کاربری‌های جاذب جمعیت - ایجاد زمینه برای فعالیت‌های خودجوش 	<ul style="list-style-type: none"> - در فرایند این پروژه سیاست‌ها به طور مشخص تحت عنوان «سیاست» مشخص نشده است و به صورت کلی در متن گزارش بیان شده‌اند. تقریباً از واکاوای متن گزارش قابل استخراج‌اند. این نکته می‌تواند از نقاط ضعف فرایند در این مرحله باشد.
بلوار درختی تهران	<ul style="list-style-type: none"> - کاربری زمین و فعالیت - حرکت و دسترسی - فضاهای همگانی - فرم کالبدی - منظر شهری 	<ul style="list-style-type: none"> - جنس سیاست‌ها عام بوده و قابل لمس نیستند.
<p>نکات مشترک: در بیان سیاست‌ها برای تحقق راهبردها، نمونه‌های خارجی دارای شباهت بیش‌تری در جنس و ماهیت سیاست‌ها هستند و دسته‌بندی بهتری را متناسب با نمونه مطالعاتی ارائه داده‌اند.</p>		

پیاده‌راه صف، باید بیان کرد که بخش مجزایی به‌عنوان راهبرد وجود نداشته و با بررسی سیاست‌های ارائه‌شده می‌توان راهبردها را استخراج کرد؛ به عبارتی دیگر، روند پله به پله وجود ندارد اما به‌طورکلی سیاست‌ها در ارتباط مستقیم با هدف پروژه تدوین شده و روند مطالعات و ارائه راه کارها به‌صورت متمرکزتری نسبت به پیاده راه درختی انجام شده است (جدول شماره ۵).

مسئله دیگر که باید بدان توجه نمود چگونگی تدوین راهبردها است، محدود نمودن راهبردها با توجه به ماهیت پروژه و استخراج آن‌ها مبنی بر مطالعات قبلی و تجارب بررسی شده، ضمن ارائه راهبردها به‌صورت محسوس و عملیاتی از ویژگی‌های مشترک نمونه‌های خارجی هستند. درحالی‌که در نمونه‌های داخلی، راهبردها به‌صورت کیفی و عام بیان شده‌اند، البته در نمونه

جدول شماره ۵: بررسی یکپارچه فرایند چشم‌اندازسازی نمونه‌های مورد مطالعه

پروژه	گام	بلوار درختی	صف	برآورد	جرج استریت
چشم‌انداز	<ul style="list-style-type: none"> - مطالعات تاریخی - بررسی نظام دسترسی - دریافت نظرات مردم (شهروندان، بهره‌برداران) برای تشخیص نیازها و اولویت‌بندی آنها 	<ul style="list-style-type: none"> - مطالعات تاریخی - استفاده از روش‌های تبلیغاتی 	<ul style="list-style-type: none"> - برگزاری جلسه‌های سه گانه مشاوره با گروه‌های ذی نفع و ذی نفوذ - بررسی تمامی طرح‌های اثر گذار، مجاور یا مرتبط با محدوده مطالعاتی 	<ul style="list-style-type: none"> - برگزاری جلسه‌های مشاوره با کارگروه‌های تخصصی - تبعیت از چشم‌انداز طرح بالادست 	
هدف	<ul style="list-style-type: none"> - عدم تکیه به اسناد فرادست 	<ul style="list-style-type: none"> - تکیه به اسناد فرادست 	<ul style="list-style-type: none"> - تکیه بر نگاه تکنیکی 	<ul style="list-style-type: none"> - تکیه به اسناد فرادست به طور ویژه 	
راهبرد	<ul style="list-style-type: none"> - راهبردهای کیفی و توصیفی 	<ul style="list-style-type: none"> - «راهبردها» از واکاوای متن گزارش قابل استخراج است. 	<ul style="list-style-type: none"> - با تکیه بر تجارب راهبردهای عملیاتی و کالبدی 	<ul style="list-style-type: none"> - راهبردها در غالب «اصول طراحی» - راهبردهای عملیاتی و کالبدی - ارائه تصویر برای توضیح بهتر 	
سیاست	<ul style="list-style-type: none"> - سیاست‌های عام و ناملموس 	<ul style="list-style-type: none"> - «سیاست‌ها» از واکاوای متن گزارش قابل استخراج است. 	<ul style="list-style-type: none"> - سیاست‌ها در غالب «دستورکار» به بیان ویژگی‌های زیر می‌پردازد: عملیاتی - استفاده از تصاویر و اسکیس 	<ul style="list-style-type: none"> - سیاست‌ها در غالب «اصول طراحی» و ارائه دستورکار - تحت پوشش قرار دادن انواع فضاها (محور، میدان(گره)، پنهان) 	

اهداف، راهبردها و سیاست‌ها و هم‌چنین ضرورت و یا عدم ضرورت برخی مطالعات را نشان می‌دهد که در جدول شماره ۶ آمده است.

بررسی دو نمونه پروژه پیاده‌راه سازی در ایران و دو نمونه در خارج از ایران به‌طور کلی شباهت‌ها و تفاوت‌هایی را در اهداف اولیه، نحوه بررسی طرح‌های فرادست و انجام مطالعات، تدوین

جدول شماره ۶: مقایسه تطبیقی راهبردها در نمونه پروژه‌های پیاده‌راه‌سازی

نمونه داخلی	نمونه خارجی	جنبه‌ها
صرفاً ارتقای کیفی محدوده مداخله	کمک به ارتقای کیفی محدوده ای گسترده تر از حوزه مداخله	هدف از طرح
یه صورت پروژه‌های شناور و موضوعی	طرح جهت تحقق بخشی از طرح فرادست مرتبط تهیه می‌گردد.	ارتباط با مطالعات و طرح‌های گذشته
عدم توجه به قلمرو مطالعاتی و توجه صرف به قلمرو کالبدی طرح و عدم استفاده از مشارکت مردمی	مشخص کردن قلمرو و حدود مطالعات طرح جهت تدقیق و هدایت اهداف و استفاده از مشارکت مردمی	مشخص نمودن قلمرو مطالعه و طرح
تمرکز روی مرحله شناخت	تمرکز مطالعه بر خروجی (محصول: راهبردی)	تأکید فرایند (محصول: فرایند)
شناخت گسترده و پراکنده	شناخت هدفمند و متمرکز	نحوه بررسی مرحله شناخت
صوری و عام	عملیاتی و خاص پروژه	نحوه بیان اهداف و راهبرد و سیاست
ضعف بیان و کاربرد کمتر از تصویر	بیان مناسب و ساده به‌مراه کاربرد تصاویر متناسب	نحوه ارائه مطالب و سیاست‌ها
بررسی تفصیلی و تکرار بسیاری مباحث موجود در اسناد بالادست	نیازی به بررسی جداگانه مباحث اقلیمی نیست و می‌توان از سایر پروژه‌ها استفاده کرد (در سیاست‌ها و راهکارهای طراحی به کار می‌برند)	ضرورت بررسی مطالعات طبیعی
تدوین چارچوب توسعه و طراحی کل آن در طی یک پروژه و به‌طور کامل	تدوین چارچوب‌های توسعه و طراحی و اجرای تدریجی در طی چند پروژه و در طول زمان	محصول طرح

جدول شماره ۷: تمایزهای مهم نمونه‌های مورد بررسی پیاده‌راه‌های داخلی

موضوعات	خیابان صف (سپه سالار)	بلوار درختی
مطالعات شناخت و مرتبط با هدف طرح	مطالعات شناخت فنی تر و مرتبط با هدف طرح	مطالعات شناخت گسترده و بدون تمرکز روی هدف
نحوه ارائه مطالب	عدم تیتربندی و سرفصل‌های مشخص	بیان موضوعی و مشخص مباحث
فقدان و ضعف اطلاعات	ضعف مطالعات ترافیکی	ضعف مطالعات ترافیکی در ابتدا و سپس ارائه یک جلد جداگانه برای تکمیل
ارزیابی اثرات طرح	ارزیابی در محدوده و پیرامون ندارد.	عدم مطالعه هدفمند طرح فرادست و نادیده گرفتن «مطالعات جامع پیاده راه سازی شهر تهران» ۱۳۷۳
		ارزیابی مختصر در زمینه های اجتماعی، عملکردی، بصری و زیست محیطی

نتیجه‌گیری و ارائه فرایند پیشنهادی

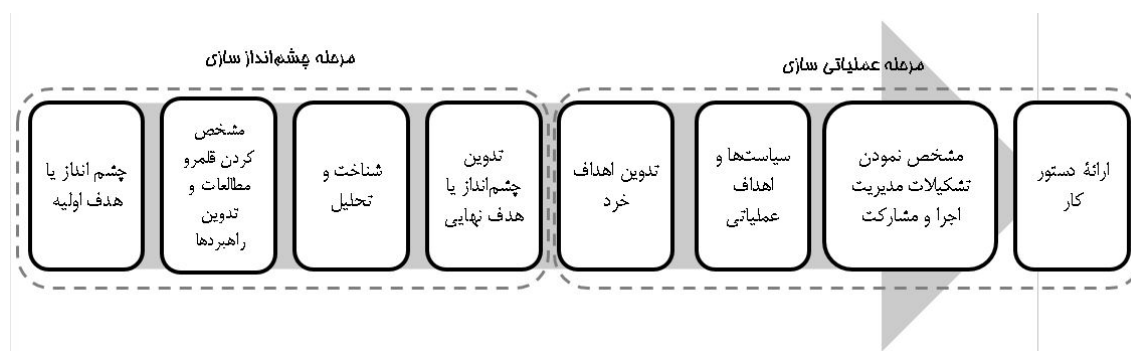
پس از بررسی فرایند طراحی شهری در چهار نمونه پروژه پیاده‌راه‌سازی داخلی و خارج ایران و استخراج نکات مثبت و منفی و با تکیه بر چارچوب مفهومی این پژوهش می‌توان فرایندی بهینه برای پروژه‌های پیاده‌راه‌سازی در کشور ارائه داد. فرایند پیشنهادی مختص پیاده‌راه‌سازی است و به‌منظور دست‌یابی به یک چارچوب طراحی شهری جامع و با توجه به سبک طراحی شهری بومی شکل گرفته است. بدیهی است که هر فرایند ثابتی در همه شهرها و زمان‌ها کارا نیست و متناسب با موقعیت و زمان، نیازمند نگاهی خردتر و بازبینی متخصصانه است. نکته اصلی که می‌توان از تحلیل‌ها و مقایسه‌های صورت گرفته در این پژوهش برداشت کرد، مدنظر قراردادن هدف

هم‌چنین باید اذعان کرد که در مجموع در هر چهار پروژه پیاده‌راه، تکنیک‌های گوناگونی چون سنجش دسترسی^۵، مطالعات تاریخی^۶، مشاهدات رفتاری^۷، بررسی قدمت ابنیه^۸، سنجش ویژگی‌ها^۹، سنجش امنیت و پیشگیری از جرم^{۱۰}، تحلیل خوانایی^{۱۱}، تطبیق لایه‌های ثبت برداشت‌شده^{۱۲}، بررسی موانع موجود^{۱۳}، ثبت کیفیت‌ها با حضور در سایت^{۱۴}، تحلیل بافت^{۱۵}، تحلیل جامع^{۱۶}، مکان‌سنجی^{۱۷}، پیمایش بصری پیش از طراحی^{۱۸}، ارزیابی محیط‌زیستی^{۱۹} متناسب با موضوع تحلیل استفاده شده است. نکته مهم، تأکید هر چهار پروژه بر تکنیک‌هایی هم‌چون سنجش دسترسی، بررسی موانع موجود و ثبت کیفیت‌ها با حضور در سایت و عدم پرداختن به تکنیک تطبیق لایه‌های برداشت شده و سنجش امنیت و پیشگیری از جرم است.

هم‌چنین، نکاتی حائز اهمیت در نمونه‌ها مشاهده می‌شود که پروژه‌های داخل ایران را از نمونه‌های خارجی متفاوت می‌سازد که یکی از آن‌ها نحوه هدف‌گذاری این پروژه‌هاست. در پروژه‌های داخل ایران، هدف اولیه ایجاد پیاده‌راه است، اما در نمونه‌های خارج ایران، به‌ویژه مواردی که در این نوشتار مورد بررسی قرار گرفت، هدف اولیه ارتقای کیفیت فضاهای شهری درون پیاده‌راه و مرتبط با آن است. در جدول شماره ۷ برخی از مهم‌ترین تفاوت‌های نمونه‌های داخلی تدقیق شده است.

اولیه یعنی ارتقای کیفیت فضا به جای هدفی جزئی تر مبنی بر ایجاد صرفاً پیاده‌راه است. چراکه هدف ارتقای کیفی (با توجه به تجارب موفق در شهرهای متعدد از جمله دو نمونه مورد بررسی خارجی) نه تنها پیاده‌راه‌سازی بلکه گزینه‌های متعدد دیگری را برای

بهبود وضعیت فضاهای شهری، پیش روی تیم برنامه‌ریزی و طراحی شهری قرار داده و آنان را محدود به ایجاد پیاده‌راه نمی‌کند. در پروژه‌های پیاده‌راه فرایند پیشنهادی در نگاه اولیه و به صورت کلی شامل مراحل است که در نمودار شماره ۶ بیان شده است.

نمودار شماره ۶: مراحل فرآیند بهینه بومی پیاده‌راه سازی

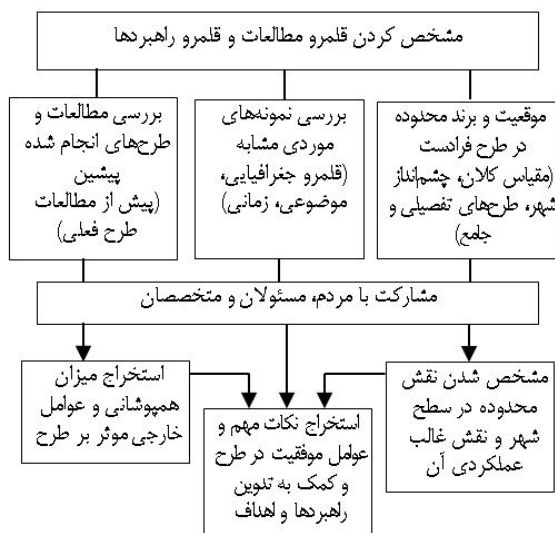
مرحله چشم‌انداز سازی

برای تدوین چشم‌انداز باید چند گام به‌عنوان پیش‌نیاز برای کاستن از میزان خطا در مسیر فرایند طی شود؛ شامل:
 گام ۰: در نظر گرفتن چشم‌انداز یا هدف اولیه با توجه به شناخت اولیه،
 گام ۱: مشخص کردن قلمرو مطالعات و تدوین راهبردها (نمودار شماره ۷)،
 در این گام توجه به موارد زیر برای رسیدن به نتیجه مطلوب ضروری است:

الف) بررسی مطالعات و طرح‌های انجام‌شده پیشین: در این مرحله باید میزان هم‌پوشانی و عوامل خارجی مؤثر بر طرح استخراج شود؛ مانند: «مطالعات جامع پیاده‌راه‌سازی شهر تهران» مصوب سال ۱۳۷۳.

ب) بررسی نمونه‌های موردی مشابه: در این مرحله باید به بررسی نمونه‌های داخلی و خارجی پرداخت که از نظر اهداف، مقیاس و قلمرو جغرافیایی، قلمرو موضوعی و حتی‌الامکان قلمرو زمانی (زمان شروع و بازه زمانی لازم برای فرایند) مشابه پروژه در دست بررسی باشند و از آن‌ها نکات مهم و عوامل موفقیت در طرح را استخراج کرد (البته صرفاً برای آشنایی با نحوه طراحی فرایند و رویارویی با مسائل پیش‌رو، نه کپی‌برداری غیرعلمی). هم‌چنین مشارکت با مردم و مسئولان و متخصصان برای اولویت‌بندی و انطباق با نیازهای محدوده بسیار مهم است تا بتوان چارچوب نظری صحیحی از این مرحله به‌عنوان خروجی به دست آورد. این مرحله به تدوین راهبردها و اهداف کمک می‌کند.

ج) موقعیت و برند محدوده در طرح فرادست (مقیاس کلان: چشم‌انداز شهر، طرح‌های تفصیلی و جامع): در این مرحله باید نقش محدوده در سطح شهر و نقش غالب عملکردی آن مشخص شود؛ بدین معنی که باید نقش و جایگاه پیاده‌راه در مقیاس‌های مختلف شهری مشخص و مقیاس محدوده تأثیرپذیر از آن تعیین شود.

نمودار شماره ۷: موارد قابل توجه در مرحله مشخص کردن قلمرو و تدوین راهبردها

گام ۲: شناخت و تحلیل (نمودار شماره ۸)
 در این گام باید موارد زیر به ترتیب مورد شناخت و بررسی قرار گیرد:
 الف) بررسی مطالعات و طرح‌های فرادست (مقیاس خرد: طرح‌های موضوعی موضعی): در این مرحله باید میزان هم‌پوشانی طرح‌ها و میزان اثرگذاری آن‌ها استخراج شود، تا از انجام اقدامات آزمون و خطایی و اتلاف زمان و هزینه برای انجام وظایف دیگر بخش‌ها و پروژه‌ها جلوگیری به عمل آید.

ب) بررسی نظر مردمی (شهروندان، ساکنان) و بررسی نظرات متخصصان، تدقیق و کنترل راهبردها و اهداف طرح و اولویت‌بندی خواسته‌ها با توجه به نظر مردم (شناخت ترجیح‌های مردمی از محدوده و حوزه طرح)،

ج) مطالعه و بررسی وضع موجود سایت مرتبط با هدف و قلمرو مطالعاتی: شناخت مسائل و امکانات بالقوه و بالفعل برای احداث پیاده‌راه با موضوعیت‌های زیر) تکنیک‌های پیشنهادی مرتبط با هر موضوع در نمودار نهایی به نمایش گذاشته شده است (جدول شماره ۸)

جدول شماره ۸: مولفه‌ها و اطلاعات مورد نیاز از مرحله شناخت

مؤلفه‌ها	اطلاعات مورد نیاز در هر مؤلفه	مؤلفه‌ها	اطلاعات مورد نیاز در هر مؤلفه
مطالعات دسترسی	<ul style="list-style-type: none"> - پیشنهاد طرح فرادست برای شبکه معابر و دسترسی شبکه خیابان‌ها، - نفوذپذیری و دسترسی، - بار ترافیکی، - سیستم حمل و نقل عمومی، - پارکینگ، - تسهیلات پیاده، - دوچرخه‌سواری 	وضعیت ایمنی و امنیت	<ul style="list-style-type: none"> - وضعیت فعالیت‌ها، زمان و تراکم استفاده از آنها، - نورپردازی، - فرم کالبدی و مقیاس فضایی، - فرم هندسی راه و تسهیلات، - وضوح فضایی و خوانایی. - ایمنی جداره‌ها
کاربری زمین	<ul style="list-style-type: none"> - وضع موجود، - پیشنهادی طرح فرادست، - شناخت زمین‌های خالی و ظرفیت توسعه، - پراکنندگی فعالیت‌های جاذب جمعیت و خاص، - بررسی سازگاری فعالیت‌ها، - زمان‌بندی فعالیت‌های موجود 	نکات شاخص محیطی	<ul style="list-style-type: none"> - ساختمان‌های تاریخی، - مکان‌های هویت‌مند، - دیدهای مهم و اثرگذار، - المان‌ها و کاربری‌های مهم و حائز اهمیت در محیط، - ارتباط سایت با نقاط مهم اطراف آن - تحریک حواس: دیداری، شنوایی، بویایی،
مطالعات رفتاری	<ul style="list-style-type: none"> - قرارگاه‌های رفتاری، - کنترل و نظارت عمومی، - نحوه استفاده از فضاها و مکان‌ها، - سازوکارهای مشارکت. - اتفاقات و رفتارهای خودانگیخته 	دید و منظر	<ul style="list-style-type: none"> - بررسی نقاط کلیدی در محورهای دید، - پیوستگی و تداوم در جداره و کف و آسمان؛ - بررسی بافت، - مقیاس انسانی، - عناصر و المان‌های منظره ساز طبیعی و مصنوع
مطالعات طبیعی	<ul style="list-style-type: none"> - بررسی و جمع‌آوری اطلاعات در باره موقعیت مکان و در زمینه طبیعی و سیاسی و راهبردی. در صورت ضرورت؛ در غیر این صورت استفاده از اطلاعات موجود در طرح‌های فرادست. 		

د) تدقیق نتایج حاصل از همه بخش‌های شناخت به منظور آمادگی برای تدوین هدف و یا چشم‌انداز نهایی.

گام ۳: تدوین چشم‌انداز

در نهایت پس از جمع‌بندی مراحل پیشین چشم‌انداز تدوین می‌شود. چشم‌انداز باید دارای ویژگی‌های زیر باشد:

- پیروی از چشم‌انداز شهر طرح بالادست،
- بیان جزئیات توصیفی در مورد چگونگی رسیدن به چشم‌انداز مورد نظر طرح بعد از گزاره اولیه آن،
- توجه و توصیف نکات مهم با توجه به ویژگی‌ها و هدف سایت و مباحث استخراج شده از روش‌های مشارکتی،
- ارائه چشم‌انداز تصویری برای تفهیم بهتر، متناسب با بیان بصری (بیان تخصصی) طراحی شهری.

الف) تدوین اهداف

تدوین اهداف پروژه پیاده‌راه با عنایت به مقیاس آن، برای روشن ساختن خواسته‌های چشم‌انداز و فراهم کردن زمینه مطلوب برای تحقق آن است. در این زمینه اهداف باید دارای ویژگی‌های زیر باشند:

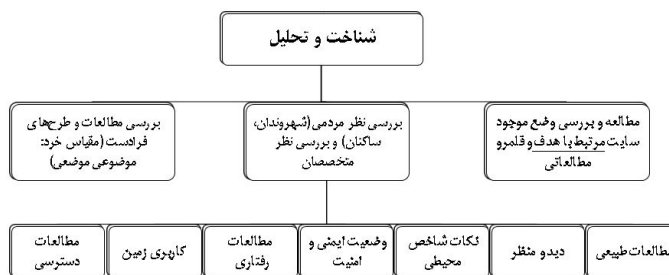
- کم‌رنگ شدن توصیفات و ملموس تر بودن نسبت به چشم‌انداز،
- بهره‌گیری از بیان تصویری برای ادراک بهتر،
- کمی بودن نسبت به چشم‌انداز،
- داشتن دیدی جزئی تر نسبت به چشم‌انداز در تدوین اهداف به صورت موضوعی.

برای تدوین اهداف، مناسب است از اطلاعات استخراج شده از جمع‌بندی مرحله شناخت و مشارکت مردم و مسئولان بهره‌جست، و برای ارزیابی اهداف تدوین شده بهتر است روش آنالیز سوات را به کار برد.

ب) سیاست‌ها و اهداف عملیاتی

در این گام نیز باید به کمی کردن اهداف تدوین شده متناسب با موضوع پرداخت، اما نکته قابل توجه این است که لزومی به اجرای تمامی مراحل نیست گاهی می‌توان پس از تدوین چشم‌انداز مستقیماً به مرحله سیاست‌ها و اهداف عملیاتی رسید (بسته به موضوع و میزان گستردگی آن در پروژه‌های پیاده‌راه‌سازی). در تدوین سیاست‌ها و اهداف عملیاتی، رعایت موارد زیر بسیار مهم است:

- استخراج سیاست‌ها از جداول سوات تطبیقی،
- بیان تصویری مطالب،
- پیروی از SMART،
- مرتبط با اهداف و دسته‌بندی شده،
- سنجش،

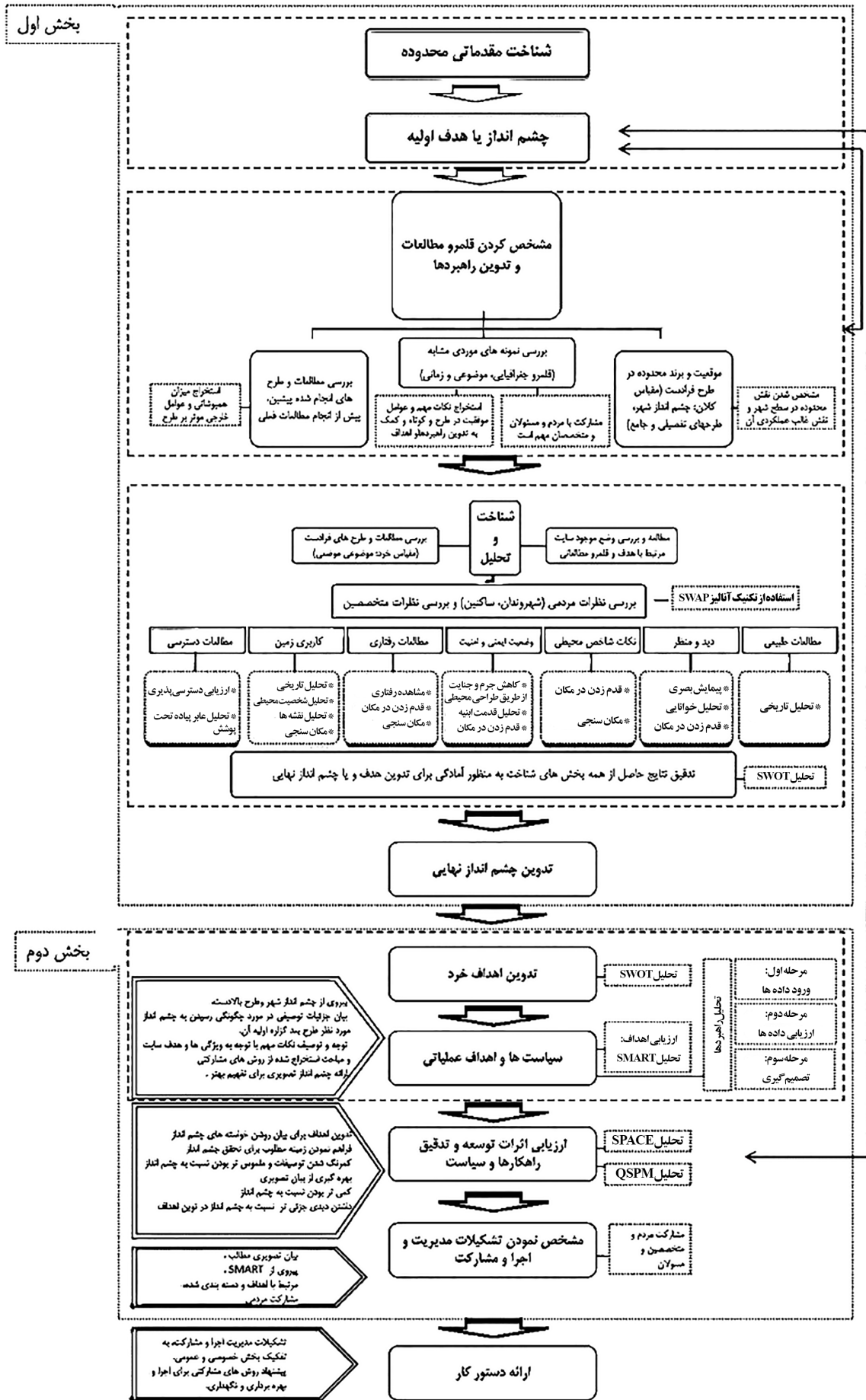

نمودار شماره ۸: ویژگی‌های قابل توجه در مرحله شناخت و تحلیل

مرحله عملیاتی سازی

در این مرحله نیز باید چند گام پیموده شود تا به راه کارها و دستور کار با کم‌ترین میزان انحراف از چشم‌انداز و ویژگی‌های سایت رسید:

نمودار شماره ۹: فرآیند پیشنهادی طراحی شهری پیاده‌راه‌ها

پارکینگ، بار ترافیکی سواره معابر مجاور پیاده راه و بار ترافیکی پیاده در پیاده‌راه و آرام‌سازی.

عملکردی: کاربری زمین، توجه به پهنه‌بندی‌ها و سازگاری‌ها، ارتباط با سایر بخش‌ها شهر و محله‌های مجاور، ادراک فضایی- بصری: روشنایی، مبلمان، کف‌سازی، گیاهان و درختان، تابلوها و الحاق‌ها و المان‌ها، هنرهای مردمی، جداره‌ها، دیدهای عابر پیاده، روابط اجتماعی- فرهنگی: توجه به فعالیت‌های روزانه و موقتی، پاتوق‌ها، حوزه‌های عملکردی، فضاها، پنهان، ایمنی و امنیت، محیط زیستی: توجه به مسائل پایداری شامل آلودگی‌های هوا، صوتی و بصری، منظر طبیعی، کاربرد مصالح و دفع مواد زائد. به‌طورکلی در پروژه‌های پیاده‌راه در شهرهای ایران باید به‌منظور طراحی فرایندی مطلوب و طی مسیر فرایند در جهت کاهش موانع، به نکات زیر توجه ویژه مبذول داشت.

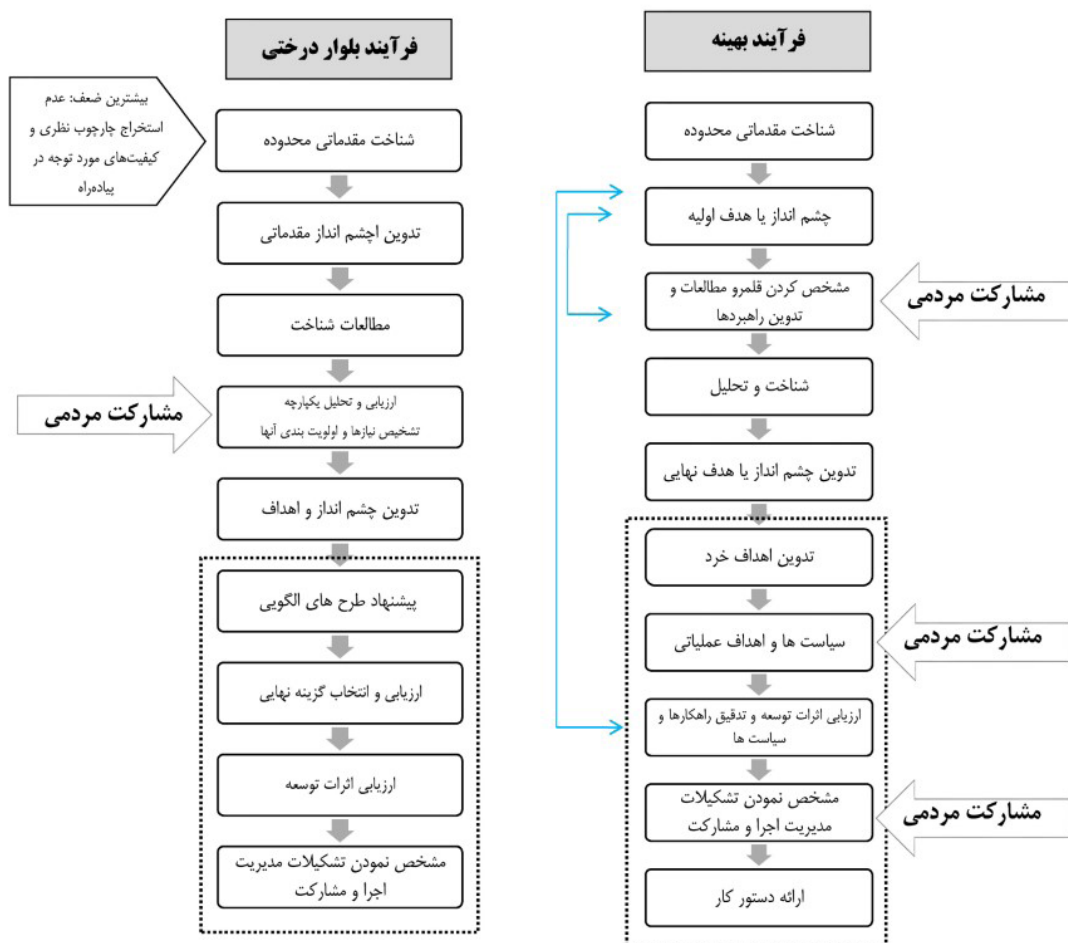
- شناخت اولیه و محدوده،
- تعیین و تبیین قلمرو مطالعاتی،
- نظرسنجی از شهروندان، متخصصان و مدیران و تحلیل و جمع‌بندی نظرها و لحاظ نمودن عملیاتی موارد مذکور در طراحی فرایند و مراحل آن (چشم‌انداز، اهداف، راهبرد، سیاست و...)

ج) مشخص کردن تشکیلات مدیریت اجرا و مشارکت این گام برای نزدیک کردن پروژه به مرحله اجرا بسیار مهم است و هدف از آن تعیین و تقسیم مسئولیت‌هاست. روشن کردن موارد زیر بسته به موقعیت اداری و اقتصادی مهم است:

- تشکیلات مدیریت اجرا و مشارکت، به تفکیک بخش خصوصی و عمومی،
- تشکیلات مدیریت اجرا و مشارکت، به تفکیک فازبندی و زمان‌بندی،
- بیان روش‌های تأمین تجهیزات، گروه‌های فنی، تخصصی،
- بیان روش‌های تأمین مالی،
- پیشنهاد روش‌های مشارکتی برای اجرا،
- پیشنهاد روش‌های مشارکتی بهره‌برداری و نگهداری،
د) دستور کار.

تدوین این بخش در ادامه چارچوب نظری به‌دست آمده و مراحل طی شده تا تدوین سیاست‌های عملیاتی برای هدایت و تحقق چشم‌انداز در طول زمان و به‌صورت تدریجی بسیار حائز اهمیت است. در تعیین دستور کار اجرایی و طراحی برای پیاده‌راه باید موارد زیر را لحاظ کرد.

دسترسی: پیوستگی معابر، تعریف ورودی‌ها و دسترسی‌ها، حمل و نقل عمومی، دوچرخه، اورژانس و خدمات اضطراری، تقاطع‌ها،

نمودار شماره ۱۰: مقایسه فرآیند پیشنهادی طراحی شهری پیاده‌راه‌ها با نمونه فرآیندهای ملاک عمل فعلی در کشور

- تبیین هدف واقع بینانه،

- مطالعات شناخت و بررسی حوزه بلا فصل و محدوده فراگیر تحت تأثیر علاوه بر حوزه مداخله،

- تدوین راهبردهای محسوس تر و عملیاتی تر به جهت خُرد مقیاس بودن پروژه پیاده راه،

- بیان سیاست ها برای تحقق راهبردها و کمی از راهبردها،

- توجه به جنس و ماهیت سیاست ها و دسته بندی مطلوب متناسب با نمونه مطالعاتی،

- تأکید ویژه بر مطالعات و تحلیل دسترسی سواره و پیاده،

- توجه به خصایص اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و میزان کارآمدی سیستم اداری مرتبط و همکار با گروه مدیریت، برنامه ریزی، طراحی و اجرا پروژه پیاده راه. با توجه به آن چه گفته شد در نمودار شماره ۹ فرایند پیشنهادی طراحی شهری پیاده راهها ارائه شده است.

هم چنین در زمینه بهینه سازی و کاربرد فرایند پیشنهادی در کشور باید اذعان کرد که هر چند در ایران کارفرما انتظار دارد تا در مدتی کوتاه، نتیجه ملموس اقدامات انجام شده را ببیند، اما می توان با فاز بندی پروژه و اجرای زیرساخت ها و ملزومات اولیه ساخت پیاده راه ها، هم زمان اجرای پروژه را کوتاه تر و هم خواست و مشارکت مردم را در طی طرح محقق کرد. با این حال، عمده ترین تفاوت فرایند پیشنهادی با فرایندهای ملاک عمل فعلی، در بخش های چشم انداز سازی و اجرای پروژه است. جایی که در فرایندهای ملاک عمل فعلی، محصول کار تمام شده در نظر گرفته شده و ارائه گزینه های طراحی و ارزیابی و انتخاب و ارائه جزئیات آن به صورت کامل و قطعی صورت می گیرد، در حالی که در فرایند پیشنهادی، محصول کار در قالب ارائه ضوابط و یا استراتژی های توسعه بیان می شود تا طرح به صورت تدریجی و با مشارکت مردمی پیش رود. در نمودار شماره ۱۰ این ضعف عمده فرایندهای ملاک عمل فعلی در کشور از طریق مقایسه فرایند پیشنهادی با فرایند پیاده راه سازی بلوار درختی نشان داده شده است (نمودار شماره ۱۰). با استناد به مراحل فرایند پیشنهادی، نکات زیر عمده ترین مواردی است که در فرایندهای پیاده راه سازی کشور باید به آن توجه شود:

۱- در بخش شناخت مقدماتی: تحلیل جایگاه طرح های پیاده راه سازی در طرح های فرادست، بررسی طرح های موضوعی و موضعی مجاور یا در ارتباط و بررسی و تحلیل نمونه های مشابه از نظر مقیاس و موقعیت جغرافیایی،

۲- در بخش چارچوب نظری: مشارکت مردمی و بیان نتایج نظر خواهی از مسئولان و استفاده کنندگان فعلی از فضا؛ در بخش مطالعات شناخت: عدم ارائه اطلاعات نامرتب و اضافی چون مطالعات بسیار پایه ای طبیعی و ارائه اطلاعات مفید و مؤثر چون تحلیل میزان حرارات و سایه اندازی مسیر در روزهای مختلف

سال، تحلیل الگوهای رفتاری و و تحلیل میزان و نوع وقوع جرایم در محدوده و...؛ در بخش ارزیابی و تحلیل یکپارچه: استفاده از معیارهای زمینه گرا برای تحلیل یکپارچه و تشخیص اولویت ها؛ و در بخش چشم انداز سازی: ارائه سیاست های خاص و برقراری ارتباط منطقی بین هدف ها و سیاست ها برای عملیاتی کردن پروژه.

پی نوشت ها

- 1- Brief
- 2- To provide direction for future urban design and development decisions for Center City Charlotte
- 3- Signature Street
- 4- Tryon Street
- 5- Accessibility Assessment
- 6- Archive Research
- 7- Behaviour Observation
- 8- Building age Profile
- 9- Character Appraisal
- 10- CPTED
- 11- Legibility Analysis
- 12- Overlay Mapping
- 13- Ped-Shed Analysis
- 14- Walk Through Analysis
- 15- Tissue Analysis
- 16- Urban Design Audit
- 17- Place Check
- 18- Visual Preference Survey
- 19- Environmental Assessment
- 20- SMART = Specific Measurable Achievable Relevant Time

فهرست منابع و مراجع

- ۱- پاکزاد، جهانشاه (۱۳۸۴)، **راهنمای طراحی فضاهای شهری**، وزارت مسکن و شهرسازی، دبیرخانه شورای عالی معماری و شهرسازی، تهران.
- ۲- پوراحمد، احمد؛ زنگنه شهرکی، سعید و صفایی رینه، مصطفی (۱۳۹۵)، «تحلیل نقش پیاده راه های شهری در ارتقای سرزندگی فضاهای شهری مطالعه موردی: پیاده راه ۱۷ شهریور، تهران»، **نشریه پژوهش های جغرافیایی برنامه ریزی شهری**، دوره ۴، شماره ۲، تابستان.
- ۳- رنجبر، احسان و رئیس اسماعیلی، فاطمه (۱۳۸۹)، «سنجش کیفیت پیاده راه های ایران نمونه موردی: پیاده راه صف»، **نشریه هنرهای زیبا**، شماره ۴۲، تابستان ۸۹، تهران.
- ۴- صادقی، علی رضا؛ پور جعفر، محمدرضا و تقوایی، علی اکبر (۱۳۸۸)، «رویکردی نوین در طراحی واحدهای همسایگی محلی با تأکید بر طراحی خیابان های پیاده محور»، **فصلنامه آبادی**، شماره ۶۳.
- ۵- عباس زاده، شهاب و تهری، سودا (۱۳۹۱)، «بررسی و تحلیل مؤلفه های تأثیرگذار بر بهبود کیفیات فضایی پیاده راه ها به منظور افزایش سطح تعاملات اجتماعی»، **نشریه مطالعات شهری**، شماره ۴، پاییز.
- ۶- غفاری، غلامرضا (۱۳۸۸)، «منطق پژوهش تطبیقی»، **نشریه مطالعات اجتماعی ایران**، شماره ۴.
- ۷- کاشانی جو، خشایار (۱۳۸۹)، **پیاده راه ها از مبانی طراحی تا ویژگی های کارکردی**، انتشارات آذرخش، تهران.
- ۸- گلکار کوروش (۱۳۹۰)، **مکان پایدار**، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، مرکز چاپ و انتشارات، تهران.
- ۹- گلکار، کوروش (۱۳۸۶)، «مفهوم کیفیت سرزندگی در طراحی شهری»، **نشریه علمی - پژوهشی معماری و شهرسازی صفه**، سال شانزدهم، شماره ۴۴، بهار و تابستان.

۱۰- معینی، سید مهدی (۱۳۹۰)، **شهرهای پیاده‌مدار**، انتشارات آذرخش، تهران.

۱۱- مهندسین مشاور بعد پویا شهر (۱۳۹۰)، **مطالعه و طراحی پروژه ایجاد گشتگاه (پیاده راه) خیابان درختی**، سازمان زیباسازی شهر تهران.

۱۲- نصری، المیرا (۱۳۹۴)، «فرایند ارزیابی طرح‌های پیاده‌راه‌سازی خیابان‌ها»، **نشریه علمی پژوهشی صفا**، شماره ۷۰.

13- Bervard Street Land use and Urban Design plan (2008), Charlotte-Mecklenburg Planning Department, Charlotte City Council, March 24.

14- Duncan, D. T., Aldstadt, J., Whalen, J., Melly, S. J., & Gortmaker, S. L. (2011), "Validation of walk score (R) for estimating neighborhood walkability: an analysis of four US metropolitan areas" *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 8(11), 4160-4179.

15- GEHL Architects, (2012), *George Street Urban Design Study*, City of Sydney.

16- Gebel, K., Bauman, A. E., Sugiyama, T., & Owen, N. (2011), Mismatch between perceived and objectively assessed neighborhood walkability attributes: prospective relationships with walking and weight gain, *Health & Place*, 17(2).

17- Park, S., Deakin, E., & Lee, J. S. (2014), Developing perception-based walkability index to test impact of micro-level walkability on sustainable mode choice decision, *Transportation Research Record: Journal of the Transportation Research Board*, 2464, 126-134.

18- Talavera-Garcia, R., & Soria-Lara, J. A. (2015), Q-PLOS, developing an alternativewalking index, A method based on urban design quality, *Cities*, 45(C), 7-17.

مطالعه چگونگی ارتباط مراسم آیینی عزاداری ایام محرم و شهر نایین

یوسف یوسفی^۱، میترا آزاد^۲، مهدی سلطانی محمدی^۳ * (نویسنده مسئول)

^۱ کارشناسی ارشد معماری منظر، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

^۲ استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

^۳ کارشناسی ارشد ارشد مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشدانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۹/۰۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۲/۱۱

چکیده

برگزاری آیین و رسوم مختلف در هر جامعه‌ای تقویت‌کننده پیوندهای اجتماعی آن جامعه محسوب می‌شود. در این میان در فرهنگ شیعه مراسم عزاداری ایام محرم دارای اعتبار معنایی با ارزشی است و زمینه‌ساز مجموعه‌ای از آیین‌هایی شده که به مرور عملکردهای اجتماعی متنوعی یافته و جزئی از فرهنگ عامه شده است. در دوره قاجار به دلیل نقشی که مذهب و مراسم مذهبی در حیات اجتماعی این دوره پیدا کرد، مکان‌هایی خاص برای برگزاری این مراسم که -مهم‌ترین آنها آیین‌های عاشورایی بود- به وجود آمدند. در نایین نظام فضایی میدان -حسینیه (متشکل از میدان‌های بدنه‌سازی شده و قالب کالبدی حسینیه)، تحت تأثیر این آیین‌ها در دوره قاجار ایجاد شد. مقاله حاضر در پی تبیین نحوه تعامل مراسم و مناسک آیینی به ویژه مراسم عزاداری ایام محرم و صفر به عنوان عامل هویتی و فرهنگی با شهر نایین است. در تعامل بین آیین‌های عاشورایی و شهر نایین، نتایج پرسشنامه‌ها در کنار تحلیل‌های نظری نشان داد که از لحاظ ویژگی‌های کالبدی باعث ایجاد عناصر و فضاهایی خاص در دوره قاجار در نایین شده (میدان - حسینیه‌های هفت‌گانه) که به عنوان مهم‌ترین فضا و عنصر آیینی به فضای شهری مراکز محله‌ها شکل داده و عاملی مهم در ساختار نظام فضایی و انسجام کالبدی آن به شمار می‌روند. هم‌چنین آیین‌های عزاداری به دلیل این که منطبق با باورها و اعتقادهای ساکنان شهر است، باعث معنادار شدن فضاهای مرتبط با آن شده و در هویت بخشی به فضاها و حس تعلق به آنها تأثیرگذار بوده است. اجرای این آیین‌ها در همه ابعاد با نقش پذیری و شرکت گسترده مردم انجام می‌پذیرد و در نتیجه تجربه این کار گروهی در انجام امور و هماهنگی با یکدیگر، زمینه‌ساز ایجاد انسجام اجتماعی و همبستگی محلی در گستره برگزاری آن می‌شود.

واژگان کلیدی: آیین‌های عاشورایی، میدان - حسینیه، فضای شهری، نایین.

مقدمه

«واقعۀ عاشورا به عنوان اصلی‌ترین موضوع مراسم مذهبی ایام محرم و صفر بر ابعاد مختلف زندگی شیعیان تأثیر بسزایی داشته است. این واقعه به عنوان الگویی برای زندگی و تفکر در باب چگونگی زیستن از نظر اخلاقی و اجتماعی و عامل وحدت بین اقشار مختلف عمل نموده است. در شهرهای شیعه‌نشین به‌ویژه در ایران با تفکر غالب شیعی برگزاری مراسم عاشورا سابقه‌ای طولانی داشته و حتی چنین بیان شده است که عزاداری برای امام حسین ریشه در فرهنگ ایرانی دارد» (امین‌زاده، ۱۳۷۹: ۵۷)؛ «به گونه‌ای که به‌رغم تأثیر فرهنگ ایرانی از فرهنگ اقوام مختلف ملی سه پدیده اجتماعی شامل زبان، سنت نوروز و بزرگداشت امام حسین (ع) در دهه نخست ماه محرم به عنوان عوامل هم‌پیوندی در فرهنگ ایرانی بیان شده است» (میتاقیان، ۱۳۸۸: ۱۷). «اگر چه جزئیات مراسم مذهبی مربوط به محرم نه تنها در جوامع گوناگون شیعه از جمله در ایران، کشورهای عربی و هند بلکه از شهر به شهر و گاه از محله به محله متفاوت است» (امین‌زاده، ۱۳۷۹: ۵۷) «و در نقاط مختلف ایران تجلیات و جلوه‌ها و تفسیرهای مختلف فکری، فرهنگی و کالبدی متنوعی داشته، به‌رغم این تنوع و اختلاف‌ها، مبین نوعی وحدت هستند» (نقی‌زاده و امین‌زاده، ۱۳۸۲: ۱۲). «عامل فرهنگی به ویژه اعتقادات مذهبی، اساس ایجاد زیست‌گاه‌های انسانی بوده و در نظم‌دهی به سکونت‌گاه‌ها، مذهب غالباً به شیوه‌ای نمادگرایانه عمل کرده است. چنان‌چه بازتاب هر دینی را می‌توان آشکارا در ساخت‌های فیزیکی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فضاهای جغرافیایی تحت قلمرو آن دین مشاهده کرد» (خاک‌زند و تیموری‌گرده، ۱۳۹۴: ۵۷). در شهر نایین برگزاری آیین‌های مذهبی عزاداری محرم و صفر سابقه‌ای طولانی دارد. این آیین‌ها مجموعه‌ای از شیوه‌های مختلف عزاداری را شامل می‌شود. در مورد شکل‌گیری و روند تاریخی توسعه نایین اطلاعات مستند و علمی بسیار ناچیزی در دست است، گرچه کم و بیش در مورد برخی از تک‌بناهای بارزش شهری مانند مسجد جامع اطلاعات نسبتاً قابل‌اتکایی بر اساس کتیبه‌های موجود یافت می‌شود. از دیدگاه شکل‌شناسی شهری، نایین در دوران قاجار نمونه یک شهر کوچک ایرانی در اقلیم گرم و خشک است. در این زمان شهر دارای حصار و هفت دروازه و تعدادی دروازه فرعی بود (احتمالاً این حصار در اواسط دوره صفویه ایجاد شده بود). «جایگاهی که نایین در طول تاریخ به عنوان شهری میانی حفظ کرده، سبب شده است تا دچار تحولات اساسی یا رکود نشود و همواره با روندی تدریجی‌پذیری تغییرات باشد. این ویژگی سبب شده است تا بافت شهری غنی و مترکمی به یادگار بماند» (مشهدیزاده، ۱۳۸۵: ۱). «در شهر نایین شکل‌گیری و تغییرات شهر و محله‌های آن به صورت مستمر و تدریجی در جهت هم‌سازی مناسب بافت موجود با تغییرات و نیازهای جدید تا دوره قاجار و پیش از پهلوی

ادامه داشته است. در این میان آداب و رسوم و ارزش‌های اجتماعی از جمله آداب و مناسک مذهبی نقش تعیین‌کننده‌ای در نوع عناصر، ویژگی‌ها، نحوه شکل‌گیری و هویت محله‌ای و شهری داشته است» (موقر و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۵). هدف پژوهش حاضر مطالعه و تحلیل تعامل مراسم آیینی عزاداری محرم در شهر نایین است. در این زمینه پژوهش در پی یافتن پاسخ این پرسش‌ها است: در نایین چه مکان‌هایی تحت تأثیر آیین‌های عاشورایی در دوره قاجار به وجود آمدند؟ ابعاد هویت‌بخش اجتماعی و مذهبی این آیین‌ها بر شهر نایین کدامند؟ این آیین‌ها چه نقشی در انسجام اجتماعی و وحدت و همبستگی شهروندان دارند؟

روش تحقیق

در این مقاله مطالعات نظری و کتابخانه‌ای با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. بخش مطالعات کتابخانه‌ای بر مبنای جمع‌آوری و مطالعه کتب و اسناد مرتبط با نایین شامل کتب تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و هم‌چنین مطالعات تخصصی شهرسازی نظیر طرح مستندسازی بافت تاریخی نایین بوده است. در این زمینه به منابعی مانند *سفرنامه ناصر خسرو، تاریخ‌گزیده حمدالله مستوفی* و... مراجعه شد؛ ولی مهم‌ترین منبع در این زمینه کتاب پنج جلدی *تاریخ نایین* نوشته عبدالحججه بلاغی در سال ۱۳۶۹ هجری قمری است که سایر منابع و کتب موجود بعد از این تاریخ به نوعی اقتباس شده از این منبع هستند. در مطالعات میدانی توصیف وضعیّت موجود نمونه‌موردی در ابعاد مختلف کالبدی، فضایی، اجتماعی، فرهنگی و آیینی صورت گرفته است. ابزارهای مطالعاتی به منظور جمع‌آوری اطلاعات پایه در تحلیل‌ها، شامل استفاده از اسناد مکتوب (کتیبه‌ها، وقف‌نامه‌ها و...) اسناد مصور، نقشه‌ها و اطلاعات ترسیمی و مصاحبه‌های عمیق بوده است. تحلیل‌های نظری بر اساس قیاس و استدلال منطقی و تحلیل محتوای صورت گرفته و تحلیل‌های آماری بر اساس جمع‌بندی‌های اطلاعات حاصل از پرسشنامه‌ها و مصاحبه‌ها انجام شده است.

مبانی و چارچوب نظری پژوهش

ارتباط و تعامل مراسم آیینی-مذهبی با شهر

«شهر مجموعه‌ای فرهنگی-کالبدی است که بر اساس نیازها فعالیت‌ها و رفتارهای ساکنان آن شکل گرفته است. شهر و فضاهای آن جایگاهی برای این گونه اتفاقات هستند. بدین ترتیب فضاهای و خصوصیات آنها بستگی شدیدی به نحوه فعالیت و الگوهای رفتاری استفاده‌کنندگان دارند. البته این مورد یک ارتباط دو طرفه است به طوری که فضاهای آن سوآیین تمام‌نمای فعالیت‌ها و الگوهای رفتاری جامعه است و از سوی دیگر بر فعالیت‌ها و رفتارهای ساکنان تأثیر زیادی می‌گذارند. میزان سازگاری بین فضا و کالبد با فعالیت‌ها و رفتارهایی که در آن

جدول شماره ۱: نظریه‌های تعدادی از صاحب‌نظران در خصوص نقش تعامل مراسم آیینی و شهر

نظریه پرداز	نحوه تعامل مراسم آیینی و شهر
لوئیس مامفورد	شهر بستر فرهنگ سازی و نمایشی از فعالیت‌های اجتماعی
رلف	ایجاد حس ماندگاری در فضاهای شهری از طریق معنا و مفاهیم مراسم آیینی
کونین لینچ	ارتباط شهروندان با تجارب، معانی و خاطرات خود در شهر
لارنس هالپرن	توجه به تجربه فضایی انسانها و نقش مردم و جرکتهای آن در ماندگاری شهر
آلدو روسی	شکل‌گیری ساختار شهر و تضمین ماندگاری آن از طریق عوامل فرهنگی شامل آداب جمعی
یان گل	تأکید بر لزوم حضور و مشارکت دیگر شهروندان در ایجاد فعالیت‌های اجتماعی
کریستوفر الکساندر	حصول هویت هر مکان از تکرار پی در پی الگوهای ویژه از رویدادها در آن مکان.

مأخذ: علی‌الحسابی و پای‌کن، ۱۳۹۲: ۳۲-۳۱.

آیین‌های عاشورایی در نابین

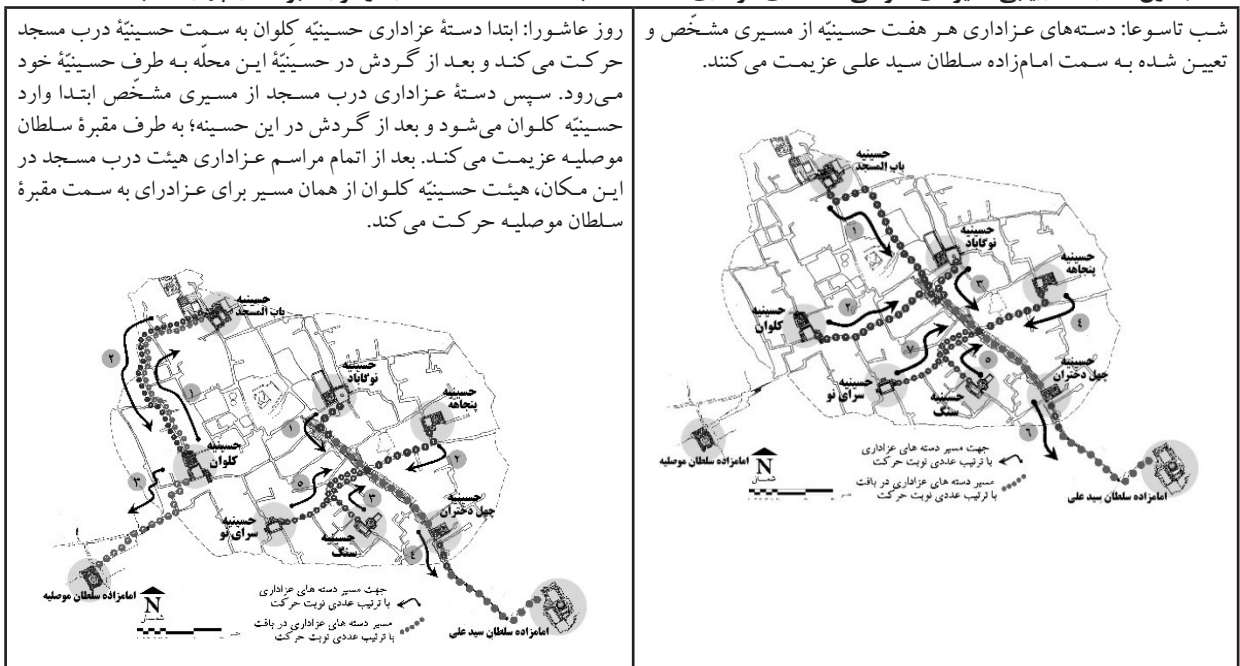
این آیین‌ها در نابین شامل دو گونه هستند که هر یک به صورت ویژه‌ای برگزار می‌شوند.

الف. مراسم مناسبی بر اساس حرکت از محله بر اساس مسیرهای مشخص به سمت نقاط عطف در مزارهای متبرک (امام‌زاده سلطان سید علی و مزار سلطان موصلیه) مراسم مناسبی به صورت حرکت برون محله‌ای از مسیری مشخص و مختص مناسبی ویژه مانند روز تاسوعا، روزعاشورا، شام غریبان و شب و روز اربعین است^۱ (جدول شماره ۲).

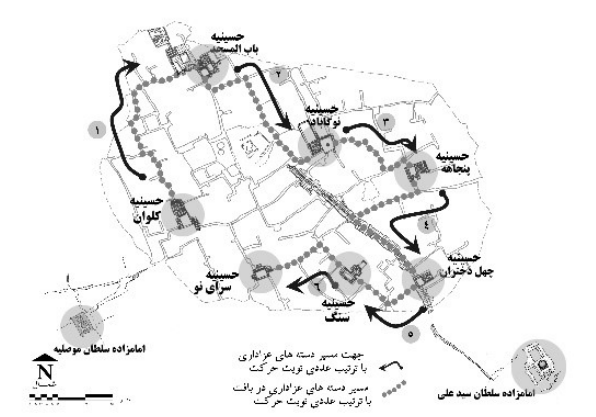
اتفاق می‌افتد معیار مهمی برای ارزیابی میزان سلامت، توانایی و هماهنگی جامعه است؛ در واقع، اگر جامعه قادر به ایجاد بستری مناسب برای فعالیت‌ها و رفتارهای ساکنان نباشد نمی‌تواند ادعای غنای فرهنگی کند» (پاکزاد، ۱۳۸۶: ۴۶). فضای شهری به عنوان مهم‌ترین عامل ساخت شهر در طول تاریخ جهان و ایران بهترین بستر مراسم آیینی، مناسک، نمایش‌ها و محاکمه‌ها و... بوده است. به عبارتی مراسم آیینی، مذهبی یا قومی از راه‌های اجتماعی- فرهنگی شامل سنت‌ها، رسوم، دانش‌ها و باورهای عامه، اخلاقیات و ارزش‌های پایدار به وجود می‌آیند و تعیین‌کننده عناصر پایدار فضای شهری و خصلت ذاتی آن می‌شوند و در طول زمان به کندی تغییر می‌کنند» (پارسی، ۱۳۸۱: ۴۶). در نتیجه در تعامل تاریخی بین مجموعه مراسم آیینی - مذهبی و فضای شهری هر کدام بر دیگری اثر می‌گذارد. «این مراسم در واقع نوعی ارتباط بین انسان، فضا، کالبد و تاریخ (انسان‌های آزاده و ارزش‌های انسانی مطرح در حماسه عاشورا) برقرار می‌کند» (امین‌زاده، ۱۳۷۹: ۲۳) و در نتیجه به عنوان یکی از عوامل تأثیرگذار بر سازمان فضایی مجتمع‌های زیستی که از دیر باز در آن برپا می‌شوند حائز اهمیت است.

صاحب‌نظران بسیاری درباره تعامل بین آیین‌های جمعی و شهر به‌ویژه شهرهای تاریخی مطالعه کرده‌اند. بسیاری از آنها بر نقش فضاهای شهری در فراهم کردن بستر مناسب برای وقوع فعالیت‌ها ضمن تأکید بر تأثیرپذیری از آن اشاره می‌کنند این مراسم در ایجاد حس ماندگاری و پایایی فضای شهری نقش دارند. آرای برخی نظریه‌پردازان در خصوص تأثیر مراسم آیینی بر شهر، در جدول شماره ۱ گردآوری شده است.

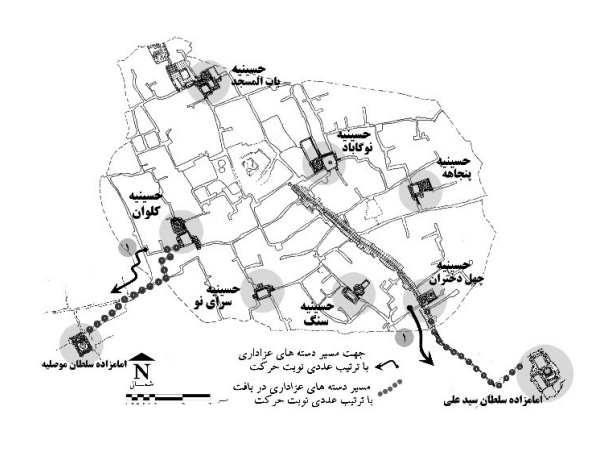
جدول شماره ۲: ارزیابی مسیرهای حرکتی دسته‌های عزاداری هفت محله به سمت نقاط عطف در دو مزار متبرک در چهار مناسبت مختلف

شب شام غریبان: هیئت حسینیّه کلوان به عنوان بانی مراسم ابتدا به حسینیّه محله درب مسجد عزیمت می کند و بعد از انجام مراسم عزاداری در این حسینیّه، از مسیری مشخص به سمت پنج حسینیّه دیگر می رود. این هیئت به ترتیب وارد حسینیّه های نوک آباد، پنجاه، چهل دختران، کوی سنگ و در نهایت حسینیّه سرای نو می شود.

شب و روز اربعین: مراسم تنها در دو محله چهل دختران و کلوان برگزار می شود. این مراسم به صورت حرکت دسته ها از محله چهل دختران به طرف امامزاده سلطان سید علی و حرکت دسته کلوان به سمت امامزاده سلطان موصییه است.

«مسیر حرکت دسته های عزاداری مسیری است که با طی کردن بسیاری از گذرگاه های اصلی معمولاً از مهم ترین نقاط هم چون مسجد، زیارتگاه، گورستان، میدان اصلی، بازار و... می گذرد. مسیره به رغم گذشت زمان هم چنان ثابت و برقرار است و به مثابه عوامل هویتی مراسم برای همه مردم روشن و مشخص هستند. تفاسیر قرانی در رابطه با این مسیره اشاره به واژه سبیل دارد که هم به معنای راه معنوی است. هم راه فیزیکی؛ راه های فیزیکی نیز گرچه ساخته دست بشر هستند همانند راه های معنوی به خداوند نسبت داده می شوند» (امین زاده، ۱۳۷۹: ۶۳). از دیرباز تاکنون دو کانون مذهبی-تاریخی نایین یعنی مزار امامزاده سلطان سید علی و مزار سلطان موصییه نقطه عطف و تجمع دسته های عزاداری در مناسبت های مختلف ایام محرم بوده و مسیر حرکت دسته های عزاداری نیز علاوه بر نقش دسترسی و ارتباطی از هویت شاخص برخوردار است.

ب. مراسم تجمعی درون محله ای

این مراسم مانند سینه زنی، چق چق زنی، نخل گردانی و ذکر خوانی به صورت عمومی در دو ماه محرم و صفر به صورت تجمعی برگزار می شود. به منظور برگزاری این مراسم در دوره قاجار همزمان با رونق و شکوفایی این آیین ها نظام فضایی میدان- حسینیّه به وجود آمد.

آیین های عزاداری درون محله ای و مکان اجرای آنها در نایین

الف. آیین های عزاداری محرم قبل از دوره قاجار
«پس از واقعه عاشورا دوست داران امام حسین (علیه السلام) و شیعیان برای آن حضرت و شهدای کربلا عزاداری کردند. رواج و گسترش عزاداری، مرهون تشویق های ائمه اطهار (علیهم السلام) بود و در دوره هایی که تشیع قدرت یافت با تشویق ها و حمایت های حکومت های شیعی، بیش از پیش رواج و گسترش پیدا کرد، چنان که در دوره های آل بویه و صفویه از برپایی عزاداری بسیار حمایت

شد» (رمضان نرگسی، ۱۳۸۵: ۵۴). «ظهور آیین های عزاداری با اشکال پیچیده، سابقه ای مشخص در پیش از صفویه ندارد. به رغم وجود سند تاریخی مشهوری درباره عزاداری آل بویه در بغداد» (ابوالحسنی، ۱۳۷۵: ۱۵۷) چنان که یکی از مورخان معاصر متخصص در تاریخ آل بویه بررسی کرده است، این موضوع به هیچ وجه دال بر وجود اشکال پیچیده عزاداری (انواع مراسم نمادین) به صورت جدا از عطف و خطابه یا حرکت ساده دسته نیست و به استثنای قمه زنی، مدارک تاریخی پیش از صفوی را در خصوص آنها نمی توان یافت (فقیهی، ۱۳۷۸: ۲۹۸). به همین ترتیب مکان های مرتبط با آیین های عزاداری نیز دارای پیشینه مغشوشی هستند. گزارش سیاحان از عزاداری های عصر صفویه حکایت از وجود اشکال ابتدایی و عناصر زمینه ساز تعزیه در آن دوران در میدان یا صحن امامزاده ها دارد. در اواخر دوره صفوی «علاوه بر اجرای مراسم دسته گردانی و نوحه خوانی و اعمال و حرکات نمایش و نیمه نمایشی و مکالمات کوتاه و ناپیوسته افراد شبیه که در نه روز به تفاریق صورت می گرفت، خلاصه ای از تظاهرات نمایشی را در روز عاشورا به گونه ای ترکیبی و جامع در میدان یا صحن امامزاده برگزار می کردند» (رمضان نرگسی، ۱۳۸۵: ۷۶). بعضی گزارش های دوره صفویه نشانگر عزاداری در مکان های موقتی یا عمومی در ابتدای آن دوره است؛ گزارش اولناریوس در مورد عزاداری در شماخی اشاره دارد که بیرون شهر چادر می زدند و در اردبیل، محله ها دسته های خود را به حضور حاکم می بردند و خود در خیابان یا کوچه عزاداری می کردند (اولناریوس، ۱۳۶۳: ۱۱۲).
ب. پیدایش نظام فضایی میدان- حسینیّه در نایین در دوره قاجار
«با وجود آن که عزاداری امام حسین (علیه السلام) در عصر قاجار، در واقع ادامه عصر صفویه بود، اما می توان گفت در این عصر وارد مرحله جدیدی شد؛ هم از لحاظ شکلی و هم از لحاظ محتوا دیگرگونی هایی یافت و شیوه های نوینی در مراسم عزاداری پدید آمد. هر کس و هر صنف و دسته، طبق نذر و قراری که

حاصل و برابند سه عنصر اصلی کناره و میانه (صحن) و فعالیتی است که مجموعه آنها هویت میدان را تعریف می کند. طبیعی است که هم کناره که عمدتاً به معماری و طراحی شهری معطوف است از جهان بینی و فرهنگ متأثر است، هم فعالیت داخل میدان، به نوعی، بیانگر فرهنگ و آداب جامعه است و هم این که میانه میدان که باید با انجام فعالیت مورد نظر متناسب باشد، متأثر از فرهنگ جامعه و آیین ها است. در نتیجه، فرهنگ و تفکر هر جامعه در شکل گیری کالبدی و معنایی میدان نقشی در خور توجه ایفا می کند» (نقی زاده، ۱۳۸۵: ۱۷). میدانچه‌ها یا میدان‌های محلی نابین که مقیاس کوچک تری از میدان‌های شهری هستند، به صورت گشادگی و فضایی باز در تقاطع چند گذر واقع شده و اطراف آنها را کاربری‌های خاص خدماتی و تجاری (بازارچه، حمام، آب انبار، مسجد، سقاخانه و حسینیه (در دوره قاجار) و سایر کاربری‌های مورد نیاز اهالی محله) فرا گرفته است. بلاغی در تاریخ نابین در مورد میدانچه‌ها می نویسد: «میدان فضای بازی است که با دو طبقه رواق، مکانی برای نشستن ایجاد می کند. در مرکز آن فرش‌هایی پهن می کنند تا برای روضه‌خوانی در شب‌های محرم از آن استفاده شود. برخی موارد در عصرها برای مراسم ترحیم از آن استفاده می شود و صبح‌ها دستفروش‌ها در آن بساط پهن می کنند» (بلاغی، ۱۳۶۹: ۶۰). لذا مجموعه مرکز محله به همراه میدان به عنوان بخشی از شبکه دسترسی متناسب و پاسخگوی بسیاری از نیازهای محله‌ها و از جمله تعاملات اجتماعی و فرهنگی و محل برگزاری آیین‌ها و مراسم بودند و یکی از عناصر اصلی و هویتی هر محله محسوب می شدند. نوعی از تکامل تدریجی را می توان در اکثر میدان- حسینیه‌های نابین رهگیری کرد. این امر بالاخص در مورد حسینیه‌های دارای عناصر تاریخی (مقبره، قدم گاه) با قدمت پیش از صفویه، از جمله حسینیه درب مسجد وکلوان قابل ادعاست. وجود مقابر معاریف در میدان‌ها، تحت تأثیر دو عامل حمایت حکومتی و رقابت اجتماعی، می تواند به عنوان انگیزه‌هایی برای افزوده شدن حسینیه- آرامگاه‌ها به صورت مقابر گنبددار یا ایوان‌های آرامگاهی به مراکز برخی محله‌ها، مطرح باشد. علاوه بر این که الحاق بدنه‌سازی کامل میدان به آن، به دوره‌های بعد (پس از صفویه) و رواج دولتی مراسم عزاداری نسبت داده شود. وجود برخی از عناصر در این میدان‌ها از قبیل آب انبار که تحت تأثیر بدنه‌سازی میدان‌ها خصوصیات کالبدی و ظاهری متفاوتی نسبت به سایر آب انبارها دارند و هم چنین نوع بدنه‌سازی‌ها و استفاده از سبک‌های مختلف قوس‌ها- که به طور مشخص دلالت بر دوره خاص تاریخی می کند- به همراه برخی اجزای ساختمانی- که به دلیل کیفیت اتصال با سایر اجزا و حتی با استناد به مدارک تاریخی- دارای تفاوت زمانی ساخت با سایر بخش‌ها هستند و عمدتاً «الحاق و ترمیم» شمرده می شوند، نشان‌دهنده نوع دیگری از تکامل تدریجی در برخی میدان‌هاست.

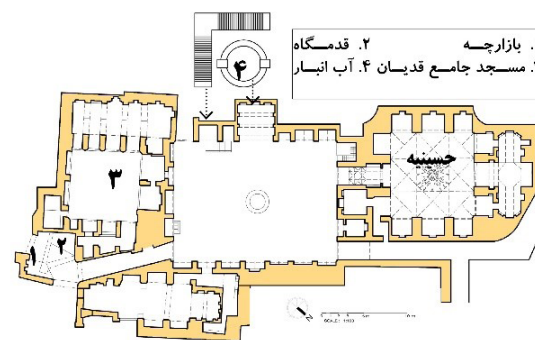
داشتند به طور نسبی به عزاداری و تعزیه دست می زدند و آن را نوعی فریضه مذهبی می دانستند» (رمضان نرگسی، ۱۳۸۵: ۸۷).^۲ «در دوره قاجاریه گسترش تشیع، با گسترش آیین‌های مذهبی همراه بود. نمود افزایش احساسات مذهبی را می توان در تقویت آیین‌ها و مراسم مذهبی دید. در حالی که در دوران صفوی، مراسم و جشن‌هایی که پیشینه آنها به قبل از اسلام می رسید، در شهر احیا شده و فضاهای شهری (میدان‌ها و خیابان‌ها)، محل برگزاری این مراسم بود. در دوره قاجاریه در شرایط فقدان چنین آیین‌های شهری، مهم‌ترین مراسمی که در فضاهای شهری برگزار می شد، یا به عبارتی مهم‌ترین رویداد اجتماعی شهری آیین‌های عزاداری ماه محرم بود» (اهری، ۱۳۹۴: ۳۰). «واژه‌های «تکیه»، «حسینیه» و «میدان» و معادل‌های آن در دیگر حوزه‌های تمدنی شیعی (هند و پاکستان)- مانند «امامبار» و «عاشورخانه»- به طیف وسیعی از قالب‌های کالبدی اطلاق می شود که بسته به حوزه تأثیر و نوع کاربری، از حد فضای مرکزی شهر تا یک فضای مذهبی محله‌ای یا حتی خصوصی تغییر می کنند و تقریباً تنها گزاره مشترک توصیفات این فضاها در نقاط مختلف، عزاداری شیعیان در محرم است. تکیه و حسینیه از نظر اطلاق کارکرد، همسانی زیادی با یکدیگر می یابند و این امر تمایز آن‌ها را در دوره معاصر به طور دقیق ناممکن می سازد» (بزرگ‌نیا ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۲). در تعریف حسینیه آمده است: «تکیه‌ای که در آنجا مرثیه حسین بن علی (ع) را خوانند و عزاداری کنند» (معین، ۱۳۸۴: ۱۳۷۵).

«دوره قاجاریه زمان شکوفایی و اوج آیین‌های عزاداری محسوب شود. از ویژگی‌های عزاداری در این عصر می توان امور زیر را نام برد: مردمی بودن، حضور گسترده زنان، محدود نبودن عزاداری به دهه محرم، حضور بزرگان حکومت در عزاداری‌ها، مراسم ویژه چهل منبر، چهل شمع، پیدایش هیئت‌های عزاداری و ایجاد مکان‌های خاص برای مراسم عزاداری و پیدایش تعزیه‌خوانی» (رمضان نرگسی، ۱۳۸۵: ۸۸). بنابراین با مذهبی تر شدن مردم که در افزایش احساسات مذهبی و مراسم مذهبی نمود می یابد اجرای آیین‌های عاشورایی در فضاهای شهر ایرانی که از زمان صفویه رسمی شده بود، به مهم‌ترین رویداد اجتماعی شهر تبدیل شد و تحت تأثیر این آیین‌ها مکان‌هایی خاص پدیدار شدند. در نابین این آیین‌ها بر اساس شواهد موجود، تا قبل از دوره قاجار در میدان‌های محلی در جوار عناصر مذهبی (قدم گاه، بقعه و...) برگزار می شده است. در دوره قاجاریه نظام فضایی میدان- حسینیه با تکوین و بدنه‌سازی میدان‌های موجود و هم چنین ساخت حسینیه در یکی از اضلاع میدان به وجود آمد.

ب-۱. تکوین و بدنه‌سازی میدان‌های محلی

«میدان که مکانی محصور با عناصری خاص است، به نوعی مفهوم میانه و محاط را به ذهن متبادر می کند که البته محل برپایی و یا برگزاری فعالیت‌هایی نیز هست. به این ترتیب هر میدان،

در میدان حسینیّه کلوان عناصری که متقدم ترین عناصر میدان هستند شامل مسجد جامع قدیمان، قدمگاه و بازارچه محلی بدون نظم خاصی و با فاصله و بدون ارتباط با میدان- حسینیّه قرار گرفته اند (تصویر شماره ۱). در یکی از کتیبه های قدم گاه مجاور مسجد جامع قدیمان به تاریخ ۱۲۴۲ ه.ق از عنوان «تکیه»^۲ استفاده شده که با توجه به تاریخ ساخت حسینیّه (۱۳۶۳ ه.ق) نشان دهنده انجام مراسم عزاداری در جوار این عنصر مذهبی و کنار میدانچه، قبل از ساخت حسینیّه است. آب انبار واقع در میدانچه بر خلاف سایر آب انبارهای نایین خصوصیات ظاهری و کالبدی متفاوتی دارد که نشان دهنده تغییرات صورت گرفته در آن متناسب با بدنه سازی میدان و مناسب سازی کالبدی-فعالیتی برای اجرای مراسم عزاداری در دوره قاجار است. آب انبار فاقد سردر بوده و بر روی مخزن تخت آن - بر خلاف آب انبارهای با گنبد مخروطی شکل- شاه نشین میدان قرار گرفته و پله های پاشیر آن نیز در زیر تاق نمای میدان واقع شده است. بادگیرهای این آب انبار فقط در قسمت بالایی در کنار پوشش شاه نشین بیرون زده و مشخص است (تصویر شماره ۲). در میدان حسینیّه درب مسجد نیز این حالت مشاهده می شود. آب انبار در ضلع غربی میدان با دو مخزن یکی به صورت تخت و دیگری به صورت گنبدی است. برای بدنه سازی میدان، گنبد در پشت بدنه ها قرار گرفته و بر روی مخزن تخت نیز سقاخانه ساخته شده است. هم چنین آب انبار فاقد سردر بوده و پله های پاشیر نیز در زیر یکی از غرفه ها واقع شده است.^۴

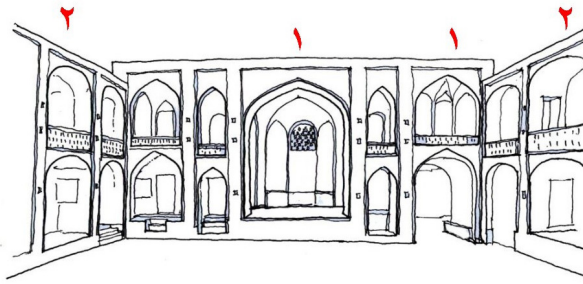

تصویر شماره ۱: عناصر متقدم میدان کلوان

تصویر شماره ۲: موقعیت فراگیری آب انبار در پشت بدنه سازی مرکز محله کلوان

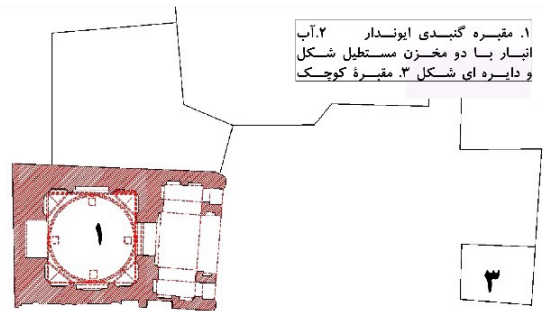
در میدان- حسینیّه درب مسجد مقبره گنبددار سلجوقی^۵، مسجد جامع، مقبره کوچک ضلع جنوبی^۶ و آب انبار، عناصر متقدم میدان محسوب می شوند و ساخت حسینیّه مانند سایر حسینیّه های نایین مربوط به اواخر دوره قاجار است (تصاویر شماره ۳ و ۴). مقبره موجود در میدان دارای عنصر مسلط ایوان متصل به گنبدخانه است که ورودی مسدود شده فعلی آن نیز در ایوان رو به میدان قرار داشته است.^۷ اختلاف ارتفاع تاق رواق مجاور شاه نشین در طبقه دوم با تاق ایوان مقبره نشانگر الحاق بدنه سازی به آن در دوره های بعدی و عدم پیوستگی کامل کالبدی در این ضلع میدان است (تصویر شماره ۵). نوع قوس ها در نماهای شمال غربی و جنوب شرقی میدان به طور کامل «جناغی» است، اما در دو نمای دیگر قوس جناغی، تنها در ایوان های شاه نشین به کار رفته و در سایر دهانه ها از قوس بیضوی یا «کفته» استفاده شده است که در مقایسه، می تواند قدمت بیش تر در نمای اول (شمال غربی) را تأیید کند؛ چرا که قوس های غیرجناغی (دایره ای) از شناسه های سبک قاجاری است، حال آن که قوس جناغی در وسعت دوران اسلامی دارای سابقه است. ضلع جنوب شرقی دارای کتیبه تاریخ دار است که حاوی وقف نامه ای از حاج طالب نامی در ۱۳۱۰ ه.ق^۸ است. در حالی که در مورد نمای شمال غربی، چنین کتیبه ای وجود ندارد؛ لذا ظن اختلاف زمانی بین این دو ضلع و احتمال کپی برداری صرف، از نمای متقدم تر (شمال غربی و مجاور مقبره) برای بدنه سازی میدان تقویت می شود؛ به ویژه که در اجزای کوچک تر- نظیر دهانه های کوچک طبقه فوقانی نمای جنوب شرقی- برخلاف نمای شمال غربی از قوس های بیضوی استفاده شده است (تصویر شماره ۶). لذا مقبره گنبدی ایوان دار در کنار مسجد جامع و آب انبار، متقدم ترین سامانه کالبدی موجود (در میان متعلقات کالبدی حاضر در میدان) است و به نظر می رسد طراح، ایوان این مقبره را به عنوان مرکز ثقل طرح میدان، اعمال و نمای جنوبی را به عنوان قرینه ایجاد کرده باشد و در مراحل دیگری دو نمای مجاور، به گونه ای که در ایوان مزبور نما قرار گیرند، طرح ریزی شده باشند- به نحوی که عمق غیر متقارن رواق ها در بدنه شرقی و غربی را می توان به آن نسبت داد- و سپس با کمک چهار دهانه در گوشه ها، به دو ایوان اول پیوند داده شده باشند؛ همان طور که اشاره شد این اختلاف ارتفاع بین رواق میانی و دو ایوان شمالی و جنوبی نیز دیده می شود و فرض تأخر آن نسبت به این دو ایوان را تقویت می کند (تصویر شماره ۶).^۹

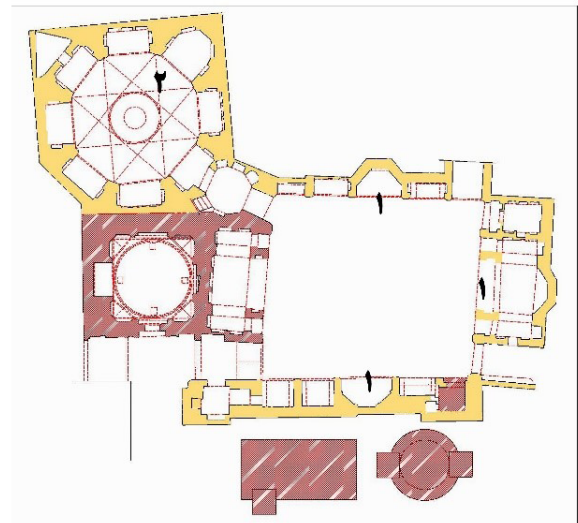
تصویر شماره ۶: دو نوع قوس به کار رفته در ضلع جنوب شرقی میدان درب مسجد با دو ضلع مجاور و اختلاف ارتفاع آنها. ۱. قوس های جناغی ضلع جنوب شرقی و ۲. قوس های بیز دو ضلع مجاور آن

ب- ۲. ایجاد قالب کالبدی حسینیّه

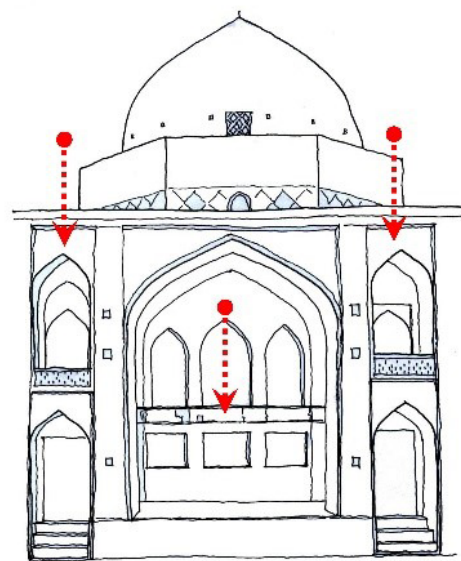
در میدان های محلی با توجه به این که بناهای مذهبی آیینی مانند مسجد، بقعه و در مرکز محله کلوان قدم گاه، عنصر مسلط و غالب بوده (جدول شماره ۳) و در نتیجه باعث تشخیص و اهمیت آن فضا شده اند، مراسم عزاداری در فضای میدانیچه مرکز محله و در جوار این عناصر مقدس انجام شده و به تدریج و به موازات رشد محله ها در دوره قاجاریه ابتدا میدان ها (به صورت طراحی شده با بدنه های منظم و متقارن) و سپس حسینیّه ها، در حول آن فضا شکل گرفته است. همان طور که اشاره شد از ویژگی های برگزاری مراسم عزاداری محرم در دوره قاجاریه تشکیل هیئت های عزاداری محلی و شرکت گسترده زنان در این مراسم بود. لذا برای استقرار هیئت ها (نگهداری ابزار و ادوات عزاداری، تشکیل جلسه ها، روضه خانی و...) و هم چنین برگزاری مراسم، قالب کالبدی تحت عنوان حسینیّه ایجاد شد. از نظر فرم معماری این بناها مرکز گرا بوده و فضای داخلی آن مشتمل بر یک فضای مکث در وسط و غرفه هایی در طرفین در دو طبقه است (تصویر شماره ۷ و جدول شماره ۴) (طبقه بالا برای استقرار زنان). مراسم تجمعی عزاداری (بدون حرکت به سمت خاصی) مانند چق چق زدن، زنجیر زنی، روضه خوانی در حسینیّه انجام می شده است. نحوه استقرار حسینیّه نسبت به میدان از قاعده معینی پیروی نمی کند و به نظر می رسد در هر یک با توجه به فضای خالی موجود و قابل استفاده در هر ضلع میدانیچه، آن را احداث کرده اند. میدان به عنوان مکمل حسینیّه به صورت موقتی در هنگام عزاداری عمل می کند و نقطه تجمع اولیه و شروع حرکت دسته های عزاداری محسوب می شود؛ بنابراین با طراحی و ایجاد قالب کالبدی حسینیّه ها در میدان هر محله، نظام فضایی میدان- حسینیّه برای برگزاری آیین های عاشورایی در دوره قاجاریه متکامل شد و به وجود آمد. مکان یابی حسینیّه ها به عنوان مهم ترین فضا و عنصر آیینی، در این مفصل های شهری و در کنار میدان ها موجب می شود که از لحاظ بصری حضور این فضاها همواره در نقاط ارتباطی شهر حس شود و هم چنین در تلفیق با سایر عناصر مادی و خدماتی مورد نیاز محله در کنار مسجد و فضاهای مقدس دیگر (بقعه، قدم گاه، سقاخانه) نیازهای معنوی ساکنان را پاسخگو باشد (جدول شماره ۳).^{۱۱}

تصویر شماره ۳: عناصر متقدم میدان درب مسجد

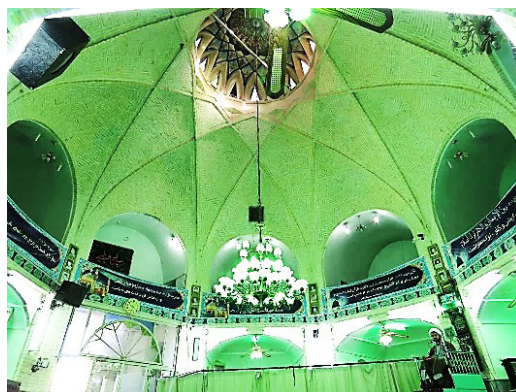
تصویر شماره ۴: پیدایش نظام فضایی میدان- حسینیّه در مرکز محله درب مسجد. ۱. بدنه سازی میدان ۲. ساخت حسینیّه در ضلع شمالی میدان

تصویر شماره ۵. ورودی مسدود شده مقبره در زیر ایوان و اختلاف ارتفاع ایوان مقبره با تاق های رواق های مجاور شاه نشین در طبقه دوم در بدنه سازی الحاقی

تصویر شماره ۸: غرفه‌های دو طبقه میدان چهل دختران با کارکرد طبقه دوم برای استفاده توسط زنان، تاریخ عکاسی عاشورای ۹۵

تصویر شماره ۷: فضای داخلی حسینیه‌ها به صورت غرفه‌بندی در دو طبقه و نوع پوشش کاربردی آنها

جدول شماره ۳: مشخصات عمومی میدان حسینیه‌های نایین و ارزیابی عناصر موجود در میدان‌ها با حضور پررنگ عناصر مذهبی

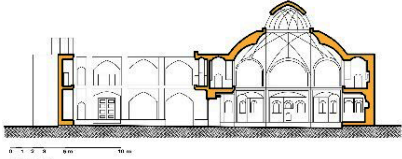
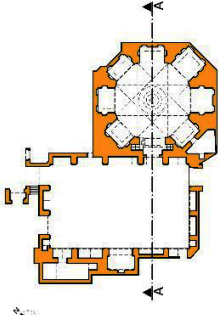
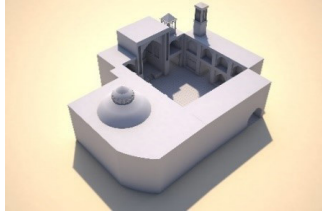
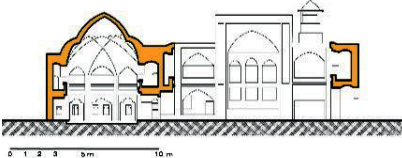
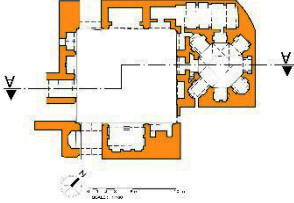

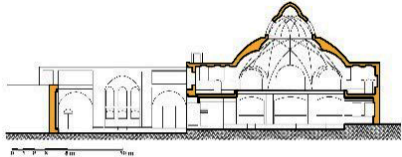
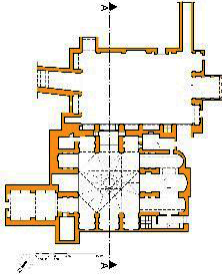

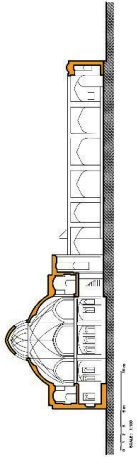
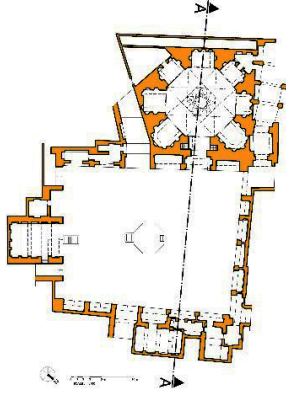
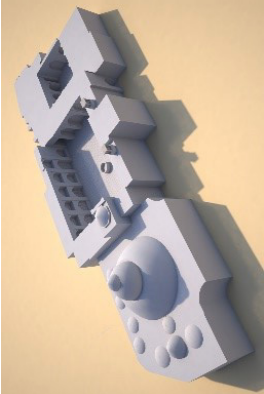
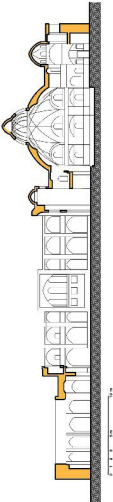
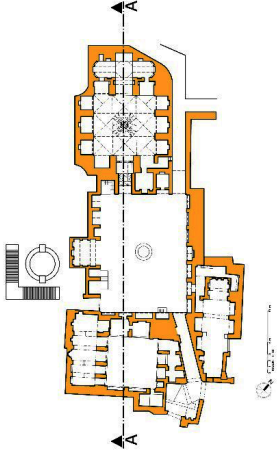
نام میدان حسینیه	کتیبه‌های تاریخ‌دار (قمری)	مساحت میدان متر مربع	تعداد طبقات میدان	تعداد راه‌های منشعب شونده از میدان	عناصر			
					آب انبار	مسجد	سقاخانه	مقبره یا فضایی مقدس
درب مسجد	کتیبه کاشی ایوان جنوبی میدان به تاریخ ۱۳۱۰. کتیبه کاشی حسینیه ۱۲۸۹	۳۲۸	۲	۲	✓	✓	✓	✓
کلوان	ساخت حسینیه سرپوشیده تاریخ ۱۳۶۳ توسط استاد معمار محمد حسین محسنی	۶۳۲	۲	۳	✓	✓	✓	قدمگاه
نوگ آباد	کتیبه درب حسینیه ۱۳۳۷.	۸۷۳	۱	۵	✓	✓	✓	-
پنجاهه	تاریخ کتیبه کاشیهای میدان ۱۲۱۷ و تاریخ کاشی حسینیه ۱۳۳۱	۳۲۸	۲	۲	-	✓	✓	✓
چهل دختران	تاریخ کتیبه کاشی ایوان جنوبی میدان ۱۲۲۶.	۱۹۴	۲	۳	-	✓	✓	✓
کوی سنگ	تاریخ ساخت حسینیه ۱۳۲۹	۲۹۷	۲	۲	✓	-	✓	-
سرای نو	تاریخ ساخت حسینیه ۱۳۶۳	۳۰۸	۱	۳	✓	✓	✓	✓

مأخذ: دفتر ثبت آثار سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور

جدول شماره ۴: ارزیابی میدان حسینیه‌های هفت گانه بر اساس پلان، نما - برش و نمای سه بعدی

میدان حسینیه	پلان	نما - برش	پرسپکتیو
درب مسجد			
پنجاهه			

پرسکتیو	نما - پرش	پلان	میدان حسینیه
			کوی سنگ
			چهل دختران
			سرای نو
			نوگ آباد
			کلوان

وسیله تهیه پرسشنامه محلی و به صورت یک فرآیند پیمایش های میدانی صورت گیرد. در این بخش ابتدا نمودار فراوانی نسبی پاسخ به گزینه های ۶ پرسش (جدول شماره ۴) و همچنین جدول استنتاج اولیه از پرسشنامه ارایه می گردد (جدول شماره ۵). تحلیل های پرسشنامه ها نیز در بخش انتهایی آمده است.

ج. تحلیل تعامل و تأثیرات آیین های عاشورایی و شهر نایین از آن جا که اقتضای روش تحقیق و نحوه مورد پژوهی مترتب بر آن ایجاب می نماید که رجوع مستقیم به نمونه موردی تحقیق و پایش و پیمایش مؤلفه های مؤثر در مسأله کلی مورد بازشناسی قرارگیرد لذا به نظر می رسد که این امر بتواند به نحو مؤثرتری به

جدول شماره ۵: جدول درصد پاسخ به گزینه های ۶ پرسش پرسشنامه تحقیق

سوالات پرسشنامه						گروه ها
بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم	اصلاً	میزان شرکت در مراسم عزاداری ایام محرم و صفر
۴۳	۲۴	۱۷	۴	۳	۲	
سایر	قدمت و اصالت این مراسم	یکپارچگی و حضور گسترده مردم در این آیین ها	شکل اصیل و سنتی برگزاری این مراسم	عوامل مؤثر در شرکت و علاقه مندی مردم نایین به آیین های عاشورایی		مهم ترین ویژگی میدان - حسینه ها که در کیفیت بخشی به این آیین ها مؤثرند
۵	۱۰	۲۵	۶۰			
سایر	هماهنگی با روحیه مذهبی	وجه تمایز این فضاها با محلات جدید شهر	قدمت و اصالت فضاهای برگزاری	شدت تأثیر گذاری این آیین ها بر حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین		تأثیر نوع معماری و فضا سازی میدان - حسینه ها بر هویت بخشی و تعلق خاطر مردم به آیین های عاشورایی
۱	۹	۲۸	۶۲			
بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم	اصلاً	میزان تأثیر گذاری فضاهای برگزاری این آیین ها (میدان - حسینه ها) بر حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین
۶۵	۲۵	۱۱	۳	۴	۲	
بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم	اصلاً	برایند کلی پاسخ ها و استنتاج اجمالی از آن ها
۶۷	۱۳	۷	۶	۴	۲	
بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم	اصلاً	میزان تأثیر گذاری فضاهای برگزاری این آیین ها (میدان - حسینه ها) بر حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین
۷۱	۹	۷	۰	۰	۳	

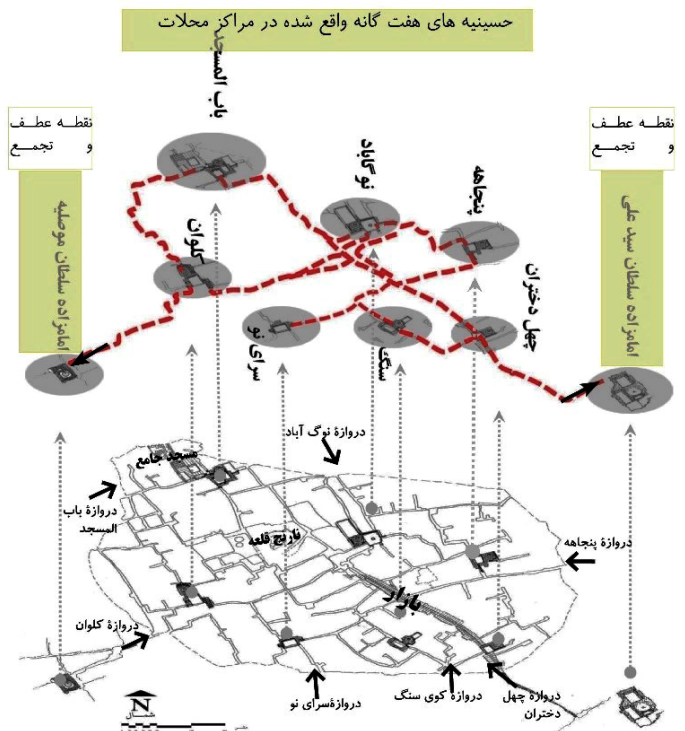
جدول شماره ۶: برآیند کلی پاسخ های شش گانه سوالات پرسش نامه و استنتاج اجمالی از آن ها

شماره پرسش	محتوای اجمالی پرسش	برآیند کلی پاسخ ها و استنتاج اجمالی
۱	میزان شرکت در آیین های عاشورایی شهر نایین	بخش زیادی از مردم نایین در مراسم عزاداری ایام محرم و صفر شرکت می کنند
۲	عوامل مؤثر در شرکت و علاقه مندی مردم نایین به آیین های عاشورایی	فضاها و مکان های ویژه برگزاری این مراسم (میدان - حسینه ها) و در مرتبه بعدی قدمت و اصالت این فضاها و شکل سنتی این مراسم در نایین موجب شرکت مردم در این مراسم می شود
۳	مهم ترین ویژگی این میدان - حسینه ها که در کیفیت بخشی به این آیین ها مؤثرند	قدمت و اصالت میدان - حسینه ها و هم چنین هماهنگی این فضاها با روحیه مذهبی - آیینی مردم نایین در کیفیت بخشی به این مراسم مؤثرند
۴	شدت تأثیر گذاری این آیین ها بر حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین	آیین های عاشورایی تأثیر بالایی در ایجاد حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین دارند
۵	تأثیر نوع معماری و فضا سازی میدان - حسینه ها بر هویت بخشی و تعلق خاطر مردم به آیین های عاشورایی	نوع معماری و فضا سازی میدان - حسینه ها تأثیر بالایی در هویت بخشی و تعلق خاطر نایینیان نسبت به آیین های عاشورایی دارد.
۶	میزان تأثیر گذاری فضاهای برگزاری این آیین ها (میدان - حسینه ها) بر حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین	آیین های عاشورایی تأثیر نسبتاً زیادی در ایجاد حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین دارند

و بناها و عناصر معماری در بافت تاریخی پیوند تنگاتنگی برقرار شده است. در این زمینه موقعیت قرارگیری عناصر شاخص کالبدی، فرهنگی - مذهبی و تاریخی (مرکز محله ها، بازار و مقابر متبرک) به عنوان عاملی جهت دهنده و تأثیرگذار بر مسیر حرکت دسته های عزاداری حائز اهمیت است. علاوه بر این، محل برگزاری مراسم خاص هم چون نخل گردانی، سینه زنی و زنجیر زنی به طور دسته جمعی و بدون حرکت که همان نقطه عطف مراسم است منطبق بر نقاط گرهی و مفاصل کالبدی محله (میدانچه ها) و در ارتباط با نقاط

ج-۱. تحلیل تعامل کالبدی - فضایی و آیین های عاشورایی در شهر نایین از مجموع داده های به دست آمده از پاسخ های پرسش شوندگان به پرسش های ۲ به میزان بسیار نیرومند و پرسش ۳ به طور مستقیم می توان نتیجه گرفت که میدان - حسینه های محله های هفت گانه با داشتن ویژگی بارز قدمت و اصالت، بستر کاملاً مساعدی را برای برگزاری آیین ها عاشورایی در نایین فراهم کرده اند. از طرفی روند برگزاری آیین های عاشورایی در نایین و انجام مراسم ویژه آن حاکی از آن است که به صورت بارزی بین این مراسم با فضاهای شهری

شاخص نشان‌های و هویتی (امام‌زاده‌ها) است. در واقع مراسم عزاداری در مهم‌ترین و خواناترین گذرهای شهری اجرا می‌شوند، نه معابری که صرفاً دو مرکز محله را به هم متصل می‌کنند و یا این که فقط کم‌ترین فاصله را داشته باشند. این مسیرها توسط گذرهای اصلی از میدانچه هر محله شروع شده و بعد از گذشتن از مسیر بازار به محل تجمع و نقطه عطف (امام‌زاده) منتهی می‌شود. بازار به عنوان قطب اقتصادی و نقطه ثقل ساختار فضایی شهر، کارکرد ارتباطی برجسته‌ای دارد و جزئی از مسیر اصلی همه دسته‌های عزاداری محله‌ها است (تصویر شماره ۹). نکته جالب توجه در استفاده از مسیر بازار این است که با وجود این که خیابان دکتر طباطبائی به موازات آن کشیده شده و بافت تاریخی را به قسمت جدید شهر متصل می‌کند ولی باز هم مراسم عزاداری بر اساس سازمان فضایی پیشین خود اجرا می‌شود. به تبعیت از بافت تاریخی و آسیب‌های وارده به آن، گذرها نیز دارای عمق زیاد و خوانایی اندک شده و به صورت فضای ایزوله در آمده‌اند؛ اما با توجه به این تغییرات صورت گرفته فضایی در ساختار شهر کهن، اجرای مراسم عزاداری ایام محرم و صفر هم چنان منطبق بر سازمان فضایی قبلی است که در طول سالیان متمادی شکل گرفته است. پس دگرگونی‌های به وجود آمده در مجموعه ساختار فضایی و فعالیتی بافت قدیم تأثیری در این آیین‌ها نداشته و به عنوان تنها فعالیتی محسوب می‌شود که هر ساله در ساختار بافت قدیم به نوعی بازآفرینی می‌گردند؛ بنابراین مسیر عزاداری مهم‌ترین مسیر حرکت در نظام شهر قدیم را نشان می‌دهد و در طی زمان بدون توجه به عرض مسیر به منظور انباشت خاطراتش تا حد امکان حفظ شده است.

تصویر شماره ۹: ساختار فضایی-کالبدی نابین و میزان هم پیوندی آن با مسیرهای مراسم عزاداری

ج-۲. تأثیرات هویت‌بخش اجتماعی و مذهبی آیین‌های عاشورایی

شناسایی عوامل و عناصر شاخص مختلف کالبدی، اجتماعی و فرهنگی که در محدوده بافت تاریخی شکل گرفته‌اند (میدان-حسینیه‌ها) در کنار خروجی پرسش‌نامه‌ها گویای اهمیت و تأثیر این عناصر در برگزاری مراسم آیینی و مذهبی محرم و صفر در نابین است. چنان‌که از خروجی پرسش‌نامه‌ها استفاده می‌شود، انجام مراسم عزاداری در میدان-حسینیه‌ها در به وجود آوردن تعلق خاطر و وحدت اجتماعی و ایجاد و تقویت حس هویت تأثیر زیادی دارند (ارجاع به نمودار خروجی پرسش‌های ۵ و ۶ و بندهای مربوط به جدول جمع‌بندی استنتاج اولیه). بر اساس نتایج پرسش‌های ۲ و ۳ این حس به طور مشخصی زاینده ابعاد و خصوصیات مرتبط با قدمت و اصالت میدان-حسینیه‌ها و سایر فضاهای کهن شهری درگیر با این مراسم (بازار، گذرهای تاریخی و...) به عنوان بستر مکانی، معماری و شهری مربوط به برگزاری این مراسم است. «مکان توسط ساختار و فعالیت‌هایی که در آن صورت می‌پذیرد شناخته می‌شود. بالطبع هر چه قدر کیفیت مکان بالاتر باشد حس تعلق به آن بیش تر خواهد بود. زیرا میزان مراجعه به آن و میل به بازگشت بیش تر صورت می‌گیرد. در مجموع مکان (کالبد + فعالیت) و تصویر ذهنی که از آن باقی می‌ماند در شکل دادن به هویت محل زندگی و انسان از مؤثرترین عوامل هستند» (سادات حبیبی، ۱۳۸۷: ۴۷). بدون شک مراسم آیینی که بخش مهمی از فعالیت‌های خاص و خاطره‌انگیز فضا را موجب می‌شود، نقشی اساسی در حس تعلق به فضا و مکان دارد. ساکنان شهرها معمولاً خانه خود را با محله‌ای که در آن زندگی می‌کنند یکجا در خاطره خود حفظ می‌کنند. مرکز محله‌ها و میدان-حسینیه‌های قرار گرفته در آنها و هم‌چنین مراسم آیینی که در آنها انجام می‌گیرد نماد محله و خاطرات ساکنان آن محسوب می‌شوند. تکرار سالیانه مراسم عزاداری که با اعتقادات فردی عجین شده، در ترکیب با سایر عملکردهای مرکز محله‌ها و در کنار حضور عناصری خاطره‌انگیز حول میدان‌ها بر ضخامت حافظه جمعی ساکنان محله می‌افزاید. علاوه بر این میدان‌ها را می‌توان مهم‌ترین نوع فضاهای شهری در نابین دانست که هر کدام از آنها نشان هویت یک محله و همبستگی اهالی آن با یکدیگر است. این مراسم در واقع عاملی برای تحکیم هویت اجتماعی محله‌ها محسوب می‌شود که اهالی هر محله با انجام مستقل آن، خود را از دیگر محله‌ها متمایز می‌سازند. هم‌چنین برگزاری مراسم عزاداری از وجوه هویت‌بخش محله‌های بافت تاریخی نسبت به محله‌ها جدید محسوب می‌شود. تشکیل اجتماعات مردمی در هر محله به مناسبت‌های گوناگون و اجرای مشترک برخی از آیین‌ها بین محله‌ها با نظم ویژه و مشخص به خوبی نشان‌دهنده هویت و استقلال هر محله و جایگاه خاص هر محله در میان محله‌های دیگر است. از طرفی تمامی کسانی که به نحوی به محله مربوط باشند در زمان اجرای مراسم حتی اگر در خارج از شهر

سکونت دارند، در مراسم آن‌ها شرکت می‌کنند و در اجرای باشکوه آن اهتمام می‌ورزند. این امر نشان از تعلق خاطر آنان به زمان و رفتار دارد و در نتیجه پیوندی را بین افراد و بستر اجرای آیین‌ها و محله‌ها ایجاد می‌کند که نتیجه ذاتی آن ایجاد حس تعلق به مکان و محله است. شایان گفتن است که «نخل» از اصلی‌ترین عناصر آیینی نمادین مراسم عزاداری در نایین محسوب می‌شود. «نخل» را در برای مراسم عزاداری از حسینیه بیرون می‌آوردند و بعد از آراستن در شاه‌نشین میدانچه به نمایش می‌گذارند و در هنگام حرکت دسته‌ها توسط عزاداران به همراه دسته حرکت داده می‌شود (تصاویر شماره ۱۰ و ۱۱). استفاده از این عنصر نمادین و هم‌چنین در برگیرنده معانی خاص و پیوند یافته با مذهب و اعتقادات مردم، جلوه‌ای از هویت جمعی آنان است که به فضا ارزش و تشخصی خاص می‌بخشد. هم‌چنین پاسخ‌های تشریحی پرسش‌شوندگان در گزینه سایر در پرسش‌های ۲ و ۴ بیانگر باورهای عمیق و اعتقادات خالصانه و قلبی آنان نسبت به چهارده معصوم و به ویژه امام حسین است که تأثیر قابل ملاحظه‌ای بر هویت جمعی آنان داشته است؛ این هویت جمعی به نحو چشم‌گیری در آیین‌های عزاداری برای این ائمه متبلور می‌شود.

تصویر شماره ۱۰: حمل عنصر نمادین نخل توسط دسته عزاداری کلوان به سمت نقطه عطف در مزار سلطان موصلیه. روز عاشورای ۹۵

تصویر شماره ۱۱: مراسم نخل گردانی و استقرار هفت نخل از محلات هفت گانه در نقطه عطف مراسم در امامزاده سلطان سید علی، (۱۱ محرم ۹۶)؛ مأخذ: آرشیو تصاویر رضا شاطریان

ج-۳. شکل‌گیری وحدت و انسجام اجتماعی

روابط اجتماعی که از طریق تعلقات مکانی و محلی، روابط خانوادگی و سکونتی، مناسبات اجتماعی عَرَضی (مانند هم‌محله‌ای بودن، هم‌زبان بودن و ...) که به صورت مرسوم شکل

می‌گیرند، در سایه اعتقادهای دینی و گرایش‌های مذهبی جهت‌گیری مشخصی می‌یابند. این جهت‌گیری خاص، صورت غالب و تأثیرگذار تعاملات اجتماعی را در برگزاری مشارکتی آیین‌ها و مراسم دینی و مذهبی نشان می‌دهد. این مراسم که جزو مردمی‌ترین مراسم آیینی به شمار می‌رود، همه مقدمات و مراحل آن اعم از تهیه ملزومات و هزینه‌های اجرای مراسم، پذیرایی، اجرا و نظارت بر آن توسط مردم انجام می‌شود. چنین روابط خود انگیزه در محله بیش‌ترین اعتماد و حس تعلق را در مردم محله ایجاد می‌کند. هم‌چنین نوعی حس رقابت در برگزاری باشکوه‌تر مراسم، بین دسته‌های عزاداری هر یک از محله‌ها وجود دارد. این شور اجتماعی محله‌ها در روزهای برگزاری مراسم، می‌تواند زمینه‌ساز اتحاد بین محله‌ای و تقویت سایر کارکردهای محله شود. در واقع برپایی هر ساله مراسم عزاداری محرم با میزبانی اهالی بافت تاریخی، میدانچه‌ها و حسینیه‌ها و با حضور ساکنان بافت جدید و حتی افرادی که به شهرهای بزرگتر مهاجرت کرده‌اند، حیات مجددی را درون بافت و محله‌ها تزریق می‌کند که فقط در طول برگزاری این مراسم جریان دارد. در روزهای برگزاری مراسم همه گروه‌های مختلف نقش و مسئولیتی می‌پذیرند تا این مراسم به وجهی باشکوه‌تر از دیگر محله‌ها انجام شود. هیأت امنای حسینیه‌ها که مرکب از ریش‌سفیدان و کلیدداران حسینیه‌ها هستند مسئولیت نظارت بر فعالیت‌ها و برنامه‌ریزی مراسم را بر عهده دارند. مراسم آذین حسینیه توسط همه افراد محله از پیر و جوان صورت می‌گیرد و مراسم جاروب و غباررویی حسینیه در شب اول محرم توسط زنان و دختران هر محله انجام می‌شود. اجرای مراسم نخل گردانی، علم چرخانی و چق چق زدن را نیز جوانان و میانسالان عهده‌دار می‌شوند؛ بنابراین با اجرای این مراسم و ایجاد تجربه کاری گروهی با حضور و نقش‌پذیری اقشار متفاوت جامعه، هماهنگی با یکدیگر، زمینه ایجاد وحدت جمعی در هر یک از محله‌ها شکل می‌گیرد (ارجاع به جدول پاسخ پرسش‌های ۴ و ۶ و جدول جمع‌بندی استنتاج‌های اولیه).

تصویر شماره ۱۲: برگزاری مراسم زنجیرزنی در حسینیه سرپوشیده باب المسجد شب عاشورای ۹۶

تصویر شماره ۱۳: حرکت دسته عزاداری محله پنجاه از میدان به سمت نقطه عطف در امامزاده سلطان سید علی (روز عاشورای ۹۶)

نتیجه گیری

با بررسی‌های انجام شده در مورد تعامل آیین‌های عزاداری و شهر نایین آشکار شد که در دوره قاجاریه با رشد و رونق مراسم عزاداری محرم، نظام فضایی میدان-حسینیه متشکل از میدان‌های محلی (مقدم) با بدنه‌سازی و قالب کالبدی حسینیه (در یکی از اضلاع میدان) به وجود آمد. اکنون مسیر حرکت دسته‌های عزاداری از این مکان‌های شهری شروع شده و به نقاط عطف و تجمع در دو مزار متبرک شهر (امامزاده سلطان سید علی و سلطان موصلیه) منتهی می‌شود. این مسیرها منطبق بر مسیری‌هایی است که در استخوان‌بندی و ساختار اصلی بافت تاریخی نایین جای دارند و میدان-حسینیه‌ها به عنوان مهم‌ترین فضای آیینی در این ساختار نقش پررنگ و تأثیرگذاری دارند و عاملی در تقویت آن محسوب می‌شوند. هم‌چنین آیین‌های عزاداری فضاهایی خاطره‌انگیز را در محله‌های شهر به وجود می‌آورند. شکل کالبدی شاخص این بناها به همراه قرارگیری در مهم‌ترین فضاهای شهری موجب هویت‌دهی و معنابخشی به شهر می‌شوند. اجرای آیین‌ها در همه ابعاد با نقش‌پذیری و شرکت گسترده مردم انجام می‌پذیرد. تجربه این کار گروهی در انجام امور و هماهنگی با یکدیگر، زمینه‌ساز ایجاد انسجام اجتماعی و همبستگی محلی در هر یک از محله‌ها می‌شود. با توجه به یافته‌های پژوهش و تحلیل‌های انجام شده در نمونه موردی در حوزه مسائل شهری و با توجه به ارتباط و تعامل آیین‌های عزاداری موارد زیر باید مورد توجه قرار گیرند:

ماندگاری و حفظ مسیرهای عزاداری در سالیان متمادی باید مورد توجه قرار گیرد. مسیرهای پیشنهادی جدید و یا تعریض معابر موجود همگی باید در جهت حفظ یکپارچگی این مسیرها باشد و حتی مسیرهای گسسته را به هم متصل کند و در نهایت یک شبکه منسجم از مسیرهای تردد هیئت‌های عزاداری شکل گیرد. موقعیت قرارگیری عناصر شاخص کالبدی، فرهنگی-مذهبی و تاریخی به عنوان عاملی جهت‌دهنده و تأثیرگذار بر مسیر حرکت دسته‌های عزاداری حائز اهمیت است. طراحی و ایجاد نشانه‌ها و عناصر شاخص جدید در بافت تاریخی باید در عین احترام به

شخصیت و عناصر تاریخی، در ساختار موجود جای گیرد و آن‌را تقویت کند. عدم توجه به آیین‌های عزاداری که ریشه در باورها و احساس‌ها و تجربه‌های تاریخی و فرهنگی مردم دارد، به معنی بی‌توجهی به سرمایه‌های هویتی و نیازمندی‌های اجتماعی-فرهنگی مردم جامعه است که باعث پدید آمدن فضاهای فاقد هویت، نامتناسب و بدون خاطره و حضور مردم می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. در نایین انتخاب این دو مکان در ارتباط با قشر بندی اعتقادی محله‌های هفت‌گانه صورت گرفته است. نقطه عطف پنج محله نعمتی، امامزاده سلطان سید علی و دو محله حیدری، مزارسلطان موصلیه است. نکته حائز اهمیت در حرکت دسته‌های عزاداری به سمت نقطه عطف و محل تجمع در مناسبت‌های مختلف این است که ترتیب حرکت این دسته‌ها بر اساس قدمت هر محله است و هر هیئت عزاداری طبق زمان‌بندی بعد از اتمام مراسم، محل را ترک کرده و هیئت بعدی جایگزین آن می‌شود. بدین ترتیب که هیئت محله در مسجد که قدیمی‌ترین محله شهر استابتدا به سمت نقطه عطف حرکت می‌کنند و بعد از اتمام مراسم به ترتیب، هیئت محله‌های کلوان، نوک‌آباد، پنجاه، چهل دختران، کوی سنگ و در نهایت هیئت محله سرای نو که متأخرترین محله شهر از لحاظ قدمت است، حرکت خود را به سمت نقطه تجمع شروع می‌کنند.
۲. «در این دوره به دنبال فتوای معروف آیت‌الله میرزای قمی در زمان آقامحمدخان قاجار درخصوص بلاهات بودن انواع جدید عزاداری از لحاظ شرعی و هم چنین قبل از او فتوای آیت‌الله محمدعلی کرمانشاهی در زمان زندیه مبنی بر جواز هر نوع عزاداری بر امام حسین (علیه السلام)، هم چنین به علت تشویق‌های صدر اعظم محمدشاه، حاج میرزا آقاسی مراسم عزاداری و تعزیه در دوره قاجاریه رونق خاصی گرفت؛ به طوری که هیچ‌گاه نه قبل و نه بعد از دوره قاجاریه چنین دوره شکوفایی به خود ندید» (رمضان نرگسی، ۱۳۸۵: ۷۸).
۳. متن کتیبه: هر که اندر تکیه‌ای خدمت کند والدینش را خدا رحمت کند. یادگار محمد یا علی هر که تو را شناخت...چه کند فرزند عیال خانمان را چه کند... (ناخوانا) عمل محمد نصیر، سنه ۱۲۴۲. متن یکی دیگر از کتیبه‌های قدمگاه: بوسه گاه هر ملایک خاصه جبریل امین مقدم پاک امین حق امیرالمؤمنین.
۴. در مصاحبه با معمرین محله سرای نو آنان اظهار داشتند که در هنگام بازسازی میدانچه مرکز محله در حدود ۵۵ سال پیش گنبد مخزن آب انبار تخریب و بر روی آن غرفه‌های میدانچه ساخته شد.
۵. قدیمی‌ترین تاریخی که در این مقبره وجود دارد مربوط به لوح سنگی منسوب به ملا نعمت نیستانکی از عرفا و زهاد، به تاریخ ۱۱۱۷ ه.ق است.
۶. بر طبق کتیبه کاشی سردر به تاریخ ۱۳۱۳ هجری قمری مقبره متعلق به شیخ حبیب عجمی است.
۷. بر طبق مصاحبه با کلیدداران و خادمان این حسینیه آقایان میرزاییگی و جلی ورودی رو به میدان مقبره در حدود چهار سال پیش مسدود و ورودی فعلی در پشت میدان، در انتهای کوچه کنار مسجد جامع تعیین شد.
۸. طبق متن این وقفنامه املاکی وقف شده که درآمد حاصل از آن باید صرف روضه‌خوانی ماه رمضان در مسجد جامع نایین و روضه‌خوانی ماه‌های محرم و صفر در حسینیه درب مسجد شود.

۹. البته این ترکیب مقبره ایوان دار در مجموعه مزار امامزاده سلطان سید علی (دوره ایلخانی) متشکل از مقبره و مدرسه نیز به کار رفته و واسط بین گنبدخانه و صحن مدرسه ایوانی است که رو به مدرسه دارد و همانند این مجموعه گنبد مقبره نیز در پشت ایوان قرار دارد.

۱۰. در مرکز محله سرای نو دو حسینیه سرپوشیده ساخته شده که بنا بر اظهارات آگاهان و معمرین محله و هم چنین تاریخ کتیبه موجود، حدود ۵۵ سال قبل به دلیل کم وسعت بودن حسینیه با خرید سه خانه در ضلع شمال غربی میدانچه و تخریب آنها، حسینیه سرپوشیده دیگری با وسعت بیش تر ساخته می شود.

۱۱. البته در نایین مراسم ختم متوفیان هر محله در مساجد برگزار نمی شود و این حسینیه ها برای انجام آن انتخاب شده است.

فهرست منابع و مراجع

۱. ابوالحسنی (منذر)، علی (۱۳۷۵)، **سیاه پوشی در سوگ ائمه اطهار ریشه های تاریخی**، مبنای فقهی، قم، مؤلف.
۲. امین زاده، بهرام (۱۳۸۶)، «بازشناسی اثر آیین های جمعی بر پیکره بندی شهر سنتی» **هنرهای زیبا**، شماره ۳۲.
۳. امین زاده، بهناز (۱۳۷۹)، «حسینیه ها و تکایا بیانی از هویت شهرهای ایرانی» **مجله هنرهای زیبا**، شماره ۶.
۴. اهری، زهرا (۱۳۹۴)، «شناسایی ساختار ثانویه شهر ایرانی در دوره قاجاریه» **مجله هنرهای زیبا**، دوره ۲۰ شماره ۲.
۵. اولتاریوس، آدام (۱۳۶۳)، **سفرنامه اولتاریوس**، ترجمه احمد بهپور، سازمان انتشاراتی وفرهنگی ابتکار، تهران.
۶. بلاغی، عبدالحجرت (۱۳۶۵)، **تاریخ نایین**، چاپخانه مظاهری، تهران.
۷. بزرگ نیا، زهره (۱۳۸۵)، **تکیه ها و حسینیه های ایران**، صوفیان، تهران.
۸. پارسا، حمید رضا (۱۳۸۱)، «محتوای فضاهای شهری»، **مجله هنرهای زیبا**، شماره ۱۱.
۹. پاکزاد، جهانبخش (۱۳۸۶)، **مبنای نظری و فرآیند طراحی شهری**، انتشارات شهیدی، تهران.
۱۰. خاک زند، مهدی و تیموری گرده، سعیده (۱۳۹۴)، «بررسی تأثیر آیین های عاشورایی بر منظر شهری و خاطرات جمعی از دیدگاه شهروندان»، **مجله مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، شماره ۲۰.
۱۲. رمضان نرگسی، رضا (۱۳۸۵)، «عزاداری در عصر قاجار»، **مجله تاریخ اسلام در آینه پژوهش**، شماره ۹.
۱۳. علی الحسینی، مهران و پای کن عصمت (۱۳۹۲)، «تدوین چارچوب مفهومی تعامل شهر و آیین های جمعی و بررسی مصداق آن در آیین های عاشورایی»، **مجله مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، شماره ۱۲.
۱۴. فقیهی، علی اصغر (۱۳۷۸)، **تاریخ مذهبی قم: بخش اول از تاریخ جامع قم**، زائر، قم.
۱۵. سادات حبیبی، رعنا (۱۳۸۷)، «تصویرهای ذهنی و مفهوم مکان» **مجله هنرهای زیبا**، شماره ۳۵.
۱۶. معین، محمد (۱۳۸۴)، **فرهنگ معین**، انتشارات امیرکبیر، تهران.
۱۷. موقر، حمیدرضا؛ رنجبر، احسان و پورجعفر محمدرضا (۱۳۹۴)، «بازشناسی مفهوم محله در شهرهای کوربی ایران. نمونه مطالعاتی محله های شهر نایین»، **مجله مطالعات معماری ایران**، شماره ۸.
۱۸. مشهدیزاده، ناصر (۱۳۸۵)، **مستندسازی بافت با ارزش تاریخی - فرهنگی نایین و محمدیه**، ج ۱، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان، اصفهان.
۱۹. میثاقیان، غلامرضا (۱۳۸۸)، «تأملی در مفاهیم فضای شهر»، **مجله آبادی**، شماره ۶۳.

۲۰. نقی زاده، محمد (۱۳۸۵)، «تأملی در روند دگرگونی میدان در شهرهای ایران»، **مجله هنرهای زیبا**، شماره ۲۵.

۲۱. نقی زاده، محمد و امین زاده بهرام (۱۳۸۲)، «مراسم محرم و شکل گیری سازمان فضایی روستاهای برزود»، **مجله مسکن و انقلاب**، شماره ۱۰۲.

۲۲. **دفتر ثبت آثار سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور**، گزارشهای ثبتی حسینیه های: درب مسجد با شماره ثبت ۵۴۳۸ به تاریخ ۱۳۸۰/۱۲/۲۵، کلوان با شماره ثبت ۵۸۸۶ به تاریخ ۱۳۸۱/۳/۲۵، نوگ آباد با شماره ثبت ۵۴۳۹ به تاریخ ۱۳۸۰/۱۲/۲۵، کوی سنگ با شماره ثبت ۹۰۵۵ به تاریخ ۱۳۸۲/۳/۱۰، چهل دختران با شماره ثبت ۵۴۴۰ به تاریخ ۱۳۸۰/۱۲/۲۵، پنجاهه با شماره ثبت ۵۴۴۱ به تاریخ ۱۳۸۰/۱۲/۲۵ و سرای نو با شماره ثبت ۵۸۸۵ به تاریخ ۱۳۸۱/۳/۲۵ واقع در شهرستان نایین در استان اصفهان.

بررسی مقایسه‌ای مساجد عربی-اسلامی با مساجد ایرانی-اسلامی مطالعه موردی: مسجد کبیر خارطوم و مسجد عتیق شیراز*

علی احمدیان کیسی^۱، ناهیده گندمی کال^۲ * (نویسنده مسئول)، حمید آیتی^۳، کامبیز ملایی^۴، محمدرضا بزرگی^۵

^۱ دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز

^۲ استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز

^۳ عضو هیأت علمی پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری، جهاددانشگاهی

^۴ مدیر مرکز خدمات تخصصی ارزیابی اثرات اجتماعی و فرهنگی پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری، جهاددانشگاهی

^۵ دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی اقتصاد و توسعه دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۹/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۳/۱۳

چکیده

انبیه و اماکن مذهبی به‌ویژه مساجد شهرهای اسلامی مانند خارطوم و شیراز، تشابه‌ها و تفاوت‌هایی با همدیگر دارند. بررسی گذشته تاریخی این دو شهر، نشان می‌دهد که در چارچوب مکانی و زمانی (از سده نوزدهم به این سو)، با توجه به سلطه استعمار مسجد کبیر از ویژگی‌های سنتی‌اش دچار گسست شده است. در قاره آفریقا به‌ویژه در کشور سودان، به همراه تسلط استعمار و امپریالیسم فرانسوی، روسی و انگلیسی، دگرگون‌سازی‌های ژرف و مؤثری در فرهنگ شهرسازی و پیکر بومی انبیه و اماکن عربی-اسلامی روی داده است. اما مساجد ایرانی-اسلامی، به ویژه مسجد عتیق، چنین گذشته‌ای را تجربه نکرده‌اند. علاوه بر این تفاوت‌ها که نشان‌دهنده بعد تشخیص شهری است، با تأکید بر بعد فضای عبادی، تشابه‌های بین این دو مسجد، آشکار می‌شود. هدف از این نوشتار بررسی و شناخت شاخص‌های اقتراق و تشابه مساجد کبیر خارطوم و عتیق شیراز است. روش تحقیق در این مقاله به شیوه استدلال منطقی (مفهوم به مصداق) است. بدین منظور در ابتدا به مبانی نظری مسجد در دو بعد عبادی و تشخیص شهری پرداخته، سپس ویژگی‌های هر کدام از مساجد جامع دو شهر خارطوم و شیراز بررسی و در پایان وجوه اقتراقی و تشابه آنها مشخص شده است. نتایج به‌دست آمده بیانگر وجود تشابه بسیار بالایی از لحاظ شاخص‌های بعد عبادی مانند وحدت، اتصال صفوف، عدالت در ارزش‌گذاری فضاها است. نتایج و نیز مبانی نظری مبین این نکته مهم هستند که شاخص‌های تعریف شده می‌توانند مبنایی برای وجه اشتراک مساجد اسلامی در دو بعد ایرانی و عربی باشند، هم‌چنین به‌لحاظ بعد تشخیص شهری، دو مسجد با هم تفاوت بسیاری داشته‌اند.

واژگان کلیدی: مساجد ایرانی-اسلامی، مساجد عربی-اسلامی، مسجد کبیر، مسجد عتیق، خارطوم، شیراز.

* مطالعه‌های انجام شده در مسجد کبیر خارطوم برگرفته از پژوهش‌های الطیب صالح سودانی است.

** E-Mail: nahid_nj@yahoo.com

مقدمه

بی گمان، ظهور هر پدیده‌ای با صبغه تاریخی، خلق الساعه نبوده و متکی بر زمینه^۱ و بستر است. این بازگشت، ما را ترغیب می‌کند تا قبل از بررسی هر پدیده، به عوامل موجد آن بپردازیم. آثار معماری، یکی از آن پدیده‌های تاریخی است. بناهای تاریخی هر کشور، بخشی از شناسنامه، تاریخ و کارنامه مردمی است که در آن عرصه زمانی زندگی کرده‌اند. ممکن است که این برگ‌های زرین در طول زمان، به پراکندگی و فراموشی سپرده شده باشند، اما این آثار به خاطر خلوص و واقعیت‌گرایی‌شان، نشان از فکر و ذهن مردمان به‌وجودآورنده آن دوران دارند؛ از جمله مهم‌ترین این آثار می‌توان به مساجد شهرهای اسلامی اشاره کرد.

شهرهای اسلامی، با استفاده از شیوه‌های شهرهای تمدن‌های مغلوب شده توسط اسلام و اتکا به شکل و الگوی فرهنگی جدید، دارای وجوه اشتراک زیاد با یکدیگر هستند (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۹: ۲). این اشتراکات را می‌توان از ابعاد مختلف از جمله ساختار، کالبد و فرهنگ که در ابنیه و اماکن مذهبی مانند مساجد، تکایا و... نمود پیدا می‌کند، مورد بررسی قرار داد (Suleiman, 2011: 6). اما در حالی که شهرهای اسلامی تحت تأثیر فرهنگ دینی و در تعامل با فرهنگ‌های بومی پیش از اسلام، استیلای حکومت‌های متمرکز، موقعیت جغرافیایی و نقش آن در جامعه هستند (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۹: ۴) به لحاظ قومیت، زبان و... سیمایی متمایز به خود گرفته‌اند که دو شاخص «عربی» و «ایرانی» از جمله آنهاست. این تشابه‌ها و تمایزها بین شهرهای اسلامی، اساس خوبی برای انجام مقایسه‌های بین شهری است که بدانیم شهرهای تحت سیطره اسلام در ابنیه و اماکن مذهبی، تا چه حد با هم مشابهت دارند و تا چه حد تحت تأثیر مؤلفه‌های بومی بوده‌اند.

با عنایت به این که در تمامی جهان، مساجد مسلمانان با کالبد و شکلی متفاوت با گذشته طراحی شده‌اند (عربی و حمزه‌نژاد، ۱۳۹۳: ۲۸) و هماهنگی با محیط در آنها محرز است، ساختار سنتی و تأثیرات آن نیز در برخی از بناها مورد توجه بوده و تأثیرات وافر بر زندگی روزمره مردم و خوانش آنها از مسجد داشته است. از سوی دیگر با توجه به حضور کالبدی و تأثیرات معنوی مساجد، تأمل و بازبینی عمیقی می‌طلبد تا مشخص شود چگونه شکل و کالبد می‌تواند زمینه‌ساز رشد و تعالی انسان- که هدف اصلی عبادت است- شود. بیان دو نکته در اینجا حائز اهمیت فراوان است و آن این که در طراحی مساجد، اعتقادات و باورها منجر به تغییر شکل آنها شده‌اند و یا براساس تشخیص شهری در گذر زمان و رویدادهای تاریخی تغییر یافته‌اند (حسین‌مردی و مروجی، ۱۳۸۶: ۱۳-۱۲). از این‌رو، شناخت دگرگونی دو مسجد عتیق و کبیر و میزان اصالت و تحول آنها بسیار مهم است. روند ساخت و توسعه این دو مسجد در طول تاریخ همواره با نوعی تغییر و تداوم همزمان بوده است. در ایران و برای مسجد عتیق، روند ساخت تا

دوره صفویه، تغییرات چندانی در شکل و فرم و نیز در طراحی در بر نداشته است. در دوره صفویه، نمایه‌هایی از طراحی مذهبی بدان افزوده و فرم مسجد مذهبی تر شد. این روند در طراحی‌هایی که در اندرون‌ها و شبستان‌ها شد، کاملاً مشهود است. بنابراین اصالت مسجد در طول زمان حفظ شد و در دوران‌های مختلف که اوج آن در دوره صفویه بود، مواردی بدان افزوده شد. این روند نشان می‌دهد مسجد در طراحی و فرم‌های انباشتی با گسست مواجه نبوده و اصالت مسجد حفظ شده است. اما در خصوص مسجد کبیر، روند به این صورت نبوده است. بررسی‌های محققان نشان می‌دهد که اصالت مسجد در طول زمان حفظ نشده و با تغییرات بسیاری مواجه بوده است؛ این تغییرات از فرم ظاهری گرفته تا ساختار داخلی را شامل می‌شود. این مسجد تا دوران اول (قبل از استعمار)، اصالت خود را حفظ کرده بود ولی پس از آن همواره تغییراتی را به خود تجربه دیده است. کالبد جدید و متفاوت با گذشته این مسجد که با کمک استعمارگران تغییرات در آن داده شد، تا حدود زیادی توان انتقال‌دهندگی خود را از دست داد. هرچند خوانش مردم از این مسجد تغییری نکرد، ولی در انتقال حس دعوت‌گری با عنایت به کمک استعمار، توان آن کم‌تر از گذشته شد. در کل مشهود است که مسجد کبیر خارطوم با گذشته خود، دارای گسست شده است و دیگر یک مسجد سنتی قلمداد نمی‌شود، بلکه در انطباق شکل و کالبد آن بیش‌تر جزو مساجد معاصر لحاظ می‌شود. بی‌گمان، برای شناخت بهتر دگرگونی و تحول اصالت دو مسجد، مقایسه می‌تواند نقش باورها و اعتقادات و یا نقش تشخیص شهری را بهتر عیان سازد. روش مقایسه‌ای به ما کمک می‌کند تا میزان حضور یا فقدان شاخص مورد نظر را بسنجیم و نمود آن را تحلیل و تبیین کنیم.

مقایسه عناصر و ابنیه شهری اولین بار توسط ماکس وبر در تقابل و مقایسه شهرهای غربی و غیر از آن صورت گرفت (وبر، ۱۳۷۵: ۸۷). بعدها افرادی مانند رینگر^۲ شاخص‌های مقایسه شهری را از قبیل «بازارها، برج و باروها، مراکز خرید» مورد بررسی قرار دادند (Ringer, 2004: 204). هرچند وبر بر سه شاخص عمده حقوق شهروندی، تشکلهای و اتحادیه‌ها و سطوح مشارکت شهری برای مقایسه تأکید می‌کرد (وبر، ۱۳۷۵: ۵۶) اما افرادی دیگری نظیر سلطان‌زاده بر شاخص‌هایی مانند شاخص‌های اداری، سیاسی و امنیتی برای مقایسه اشاره داشته‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۵: ۲۰۸). برخی دیگر، شاخص‌های متفاوتی را برای مقایسه مینا قرار داده‌اند، از جمله می‌توان به بونین^۳ و شاخص استقرار بازار، کشاورزیان و شاخص فعالیت‌های سیاسی (Daneshmir & Spiridonoff, 2008)، مارکوس^۴ سطح توسعه‌یافتگی و مدرنیزاسیون (McCrea, Tung & Stimson, 2004)، جایوسی و دیگران^۵ با شاخص زیربنای اجتماعی و فضای عبادی (Amin, 2013) و معتضد با بحث کارکرد سیاسی (معتضد، ۱۳۶۶) اشاره کرد. در این زمینه، گردون معتقد است عوامل

تشخص شهری شامل «طرح‌ها، ساختمان‌ها، کاربری، خیابان‌ها، نقشه‌ها، چشم‌اندازهای شهری» است (Ringer, 2004: 205)؛ یعنی آنچه که بیش‌تر به ابنیه شهری مربوط می‌شود. عوامل کالبدی تعیین‌کننده ابعاد مکانی، فضایی، طراحی و ساخت ابنیه مذهبی شهری است. این عوامل هم در قالب معیارهای تشخص شهری بر ابنیه مذهبی شهر تأثیر گذاشته و هم در قالب احکام دینی-عبادی تأثیرگذار بوده‌اند.

شاید بهترین مقایسه را دیدگاه حکمت اسلامی ارائه می‌دهد. این دیدگاه، زمانی که به مقایسه ابنیه و اماکن مذهبی در دو بُعد عبادی و تشخص شهری می‌پردازد، بر این روند صحنه می‌گذارد که بعد عبادی برگرفته از آموزه‌های اسلامی است، بنابراین می‌تواند شکلی واحد به آثار اسلامی در سراسر کشورهای اسلامی دهد. اما بُعد تشخص شهری برگرفته از معیارهای و سنت‌های منطقه‌ای است، بنابراین در این بخش، تفاوت‌ها ظهور کرده و شکل آثار و طراحی آنها، متفاوت خواهند بود. در این مقاله، ابعاد یاد شده، مبنای مقایسه و جوه اشتراک و افتراق بین مساجد کبیر خارطوم و عتیق شیراز قرار گرفتند.

تجزیه و تحلیل دقیق‌تر دگرگونی طراحی و ساخت مساجد شهر خارطوم در چارچوب مکانی-زمانی روشن می‌سازد که از سده نوزدهم به این سو، اصولاً شهر عربی-اسلامی با ویژگی‌های سنتی آن شاید فقط به‌طور بسیار مشروط وجود داشته و بر طراحی مساجد و ابنیه مذهبی تأثیرگذار بوده است (احمد، ۲۰۰۴: ۱۶؛ الطیب، ۲۰۰۵: ۲۴) که می‌توان این زمان را پایان رونق حیات ابنیه اسلامی سنتی دانست (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۹: ۲۲). از سوی دیگر، برای مقایسه بهتر و مبتنی بر مصداق، مسجد عتیق شهر شیراز به‌عنوان نماینده ابنیه و اماکن مذهبی (مسجد) شهر ایرانی-اسلامی منتخب شد. این مسجد، دارای ویژگی‌های خاصی است. گسترش ارتباطات کشورهای اسلامی از جمله ایران، سبب رواج الگوها و ویژگی‌های جدیدی در حوزه فرهنگ اجتماعی-شهری شد که با ماهیت بناها و اماکن مذهبی قبل، تفاوت‌های چشمگیری دارد، در این میان، شیراز اصالت خود را حفظ کرده و در کمتر از چندین قرن، هنوز سرآمد شهرهای اسلامی است. از این رو، مسجدی از شهر شیراز برای مقایسه انتخاب گردید.

روش تحقیق

برای انجام پژوهش حاضر، از روش‌های تحقیق اسنادی (کتابخانه‌ای) و شیوه استدلالی (مفهوم به مصداق) استفاده شده است. ابتدا مبانی نظری مسجد در دو بُعد تشخص شهری و فضای عبادی مورد بررسی قرار گرفت، سپس معیارهای تشابه و تفاوت بررسی شدند. با ترجمه کتاب ضوء البیت اثر الطیب صالح سودانی در خصوص ابنیه شهرهای عربی-اسلامی و احصای معیارهای آن و با توجه به فیش‌های استخراج شده و روش تحقیق مصداقی،

شاخص‌ها استخراج شد. بدون شک، مقایسه مسجد عتیق شیراز و مسجد کبیر خارطوم، بنا به دلایلی صورت گرفته است. بهتر و گویاتر است که اهمیت مسجد کبیر خارطوم را از یافته‌های پژوهشگران عرب، جوینا شویم.

ابراهیم می‌گوید که خارطوم سرآمد شهرهای شرق آفریقا، به‌لحاظ دارا بودن ابنیه و اماکن مذهبی متعدّد بوده است (ابراهیم، ۲۰۰۹: ۲۱). ابوسلیم، مطالعاتی بر ابنیه و اماکن مذهبی شهر خارطوم به‌ویژه مسجد جامع شهر نموده که براساس آن اذعان می‌دارد که این شهر دارای مظاهر بومی و بیش‌تر تحت سیطره اسلام بوده است و می‌تواند معیار مناسبی برای شهرهای عربی-اسلامی باشد (ابوسلیم، ۱۹۹۱: ۴). خضر، درباره ابنیه و اماکن مذهبی این شهر می‌گوید که شهر خارطوم اسوه‌ای مناسب از حیث زیبایی و نوع معماری اسلامی بومی برای سایر شهرهای اسلامی است (خضر، ۲۰۱۶: ۸). محمدیه و صالح، نیز با بررسی شرایط ابنیه و اماکن مذهبی شهر، آن را یکی از معیارهای اسلامی و عربی معرفی کرده‌اند و مظاهر معماری اسلامی بی‌شماری را برای آن بر شمرده‌اند (محمدیه، ۲۰۰۷: ۱۲؛ صالح، ۲۰۰۶: ۲۱). با توجه به این جایگاه این مسجد برای مقایسه با مسجد عتیق شیراز انتخاب شد.

مبانی نظری

آموزه‌های معنوی و باورهای فرهنگی، زیربنای هر معماری ارزشمند و پویاست. از این رو، بازشناسی دستاورهای معماری اسلامی بدون آگاهی از مبانی اندیشه‌ای و زیرساخت‌های اجتماعی امکان‌پذیر نخواهد بود. کسانی که ناآگاهانه معماری اسلامی را مستقل از معنویت و حکمت می‌خوانند، ناخودآگاه راه پیشرفت و تعالی آن را مسدود می‌نمایند. به منظور درک هر چه بهتر این روند تکاملی باید در نظر داشت که معماری کهن اسلامی از جمله مساجد، بدون درک آموزه‌های معنوی و باورهای فرهنگی مردمانی که خشت و رنگ آنها را پایدار داشته‌اند، فهم نمی‌شود. از این رو، در بازشناسی هر اثر معماری باید توجه داشت که از یک سو، مفاهیم معنوی حاکم بر جریان طراحی، سازنده ویژگی‌های کالبدی بنای نهایی است و از سوی دیگر، هر فضای ساخته شده به صورت جامع، معرف تنوع شناخت و پیش فرض‌های طراحی است. بنابراین مبانی فرهنگی بستر شکل‌گیری بنا، ویژگی‌های معنوی سازنده و فضای ساخته شده، عناصر اصلی شکل‌یابی مفاهیم معنوی در کالبد مادی بناهای معماری هستند (مهدوی‌نژاد، ۱۳۸۳: ۶۱). حکمت معماری اسلامی مرتبه‌ای است که در آن به نیازهای مادی و معنوی به‌صورت یکسکان پاسخ می‌دهد. بنابراین، «براساس آموزه‌های معنوی و باورهای فرهنگی و برای مکان حضور عبادت‌کنندگان، دو تفسیر شکل می‌گیرد:

اول: ایجاد امکانات و مکانی برای عروج و اتصال روحی با معبود بوده که این امر بیش‌تر به ساحت نظری هر آیین مربوط می‌شود.

دوم: آنچه بیش تر فضای عبادی را تحت تأثیر قرار می دهد، ناشی از ساختار مناسب عملی، احکام و اعمال عبادی، انفرادی و جمعی است که از ساحت عملی هر آیین در جهت پرستش معبود ناشی می شود.

مجموعه ساخت‌های نظری و ساختار عملی به شکل، ابعاد، نوع فضا و جزئیات آن نظام داده و به این ترتیب، معنا و عملکرد مقدمه لازم برای تولید شکل می شود. به عبارت دیگر معمولاً ساحت نظری و عملی هر دین، به مکان عبادی جهت گیری و به شکل آن نظام می دهد» (حسینی، ۱۳۸۶: ۲۰). معماری مساجد به عنوان فضاهای عبادتگاهی مخصوص دین اسلام، مهم ترین نمود معماری اسلامی محسوب می شود که در پهنه گسترده سرزمین های اسلامی از تنوع و گوناگونی خاصی از نظر نحوه طراحی و چگونگی برخورد با اقلیم خاص آن مناطق برخوردار است (حمزه نژاد و عربی، ۱۳۹۳: ۵۰-۴۸). از این رو، ضروری است اصول معماری مسجد از دو بُعد تشخیص شهری و عبادی به بحث گذاشته شود.

الف) اصول معماری مسجد از بعد تشخیص شهری

ساخت مسجد توسط معمار مسلمان: خداوند در قرآن می فرماید: مساجد خدا را تنها کسی آباد می کند که ایمان به خدا و روز قیامت آورده و نماز را بر پا دارد و زکات را بپردازد، و جز از خدا نترسد، امید است چنین گروهی از هدایت یافتگان باشند (سوره توبه، آیه ۱۸). این آیه بر اهمیت جنبه های معنوی معماری مسجد تأکید می کند. در واقع تنها کسانی می توانند ویژگی ها و جنبه های خاص معنوی را در معماری مسجد رعایت کنند که خود از نزدیک و به طور کامل با این مفاهیم آشنا بوده و آن ها را تجربه کرده باشند.

جایگاه فیزیکی: با نگاهی به معماری دوران اسلامی مشخص می شود که مساجد، به عنوان فضای عبادت برای مسلمانان، همواره در کنار فضاهای کار و زندگی روزمره مردم (بازارچه ها، میدان ها و...) شکل گرفته اند. این امر بیان گر این است که در اسلام زندگی دنیوی مردم با زندگی اخروی شان در آمیخته و خداپرستی و عبادت در بطن زندگی اجتماعی مردم جریان دارد. جایگاه مسجد همواره در میان قلب تپنده شهر بوده است تا مسجد در ارتباط نزدیک با مردم معنای حقیقی خود را پیدا کند. به همین علت است که شکل و ابعاد زمین مسجد تابع امکانات بافت اطراف و نیازهای درونی است و حجم خارجی آن الگو و شکل مشخصی ندارد (نقره کار، ۱۳۷۸: ۶۱۹).

شاخص بودن در عین سادگی: «فضا در معماری اسلامی هرگز مستقل از فرم فرض نمی شود. یک مکان مقدس، قطبی است که فضای اطراف را گرد خود متمرکز می سازد، چنان که شهر مکه، نقطه ای خاکی بر روی محور اتصال زمین و آسمان که به نوعی مرکز زمین محسوب می شود، فضا را برای انجام عالی ترین فریضه اسلامی، یعنی نماز متمرکز می سازد و قطبیت می بخشد» (نصر، ۱۳۷۳: ۶۲). بر اساس حدیثی از پیامبر که فرموده اند: «هرگاه دیدید قرآن ها آراسته

و مساجد زیور شده و مناره ها بلند و طولانی شده و قرآن را فقط برای نشان دادن آواز خوش می خوانند و مساجد راه عبور و مرور است، در آن زمان، مؤمن از کبریت احمر هم کمیاب تر و گرانبهارتر است. همانا مساجد چنان مردمی آراسته و ظاهر بدن های شان پاکیزه است، ولی دل های ایشان پلیدتر از لاشه مردار است» (فتال نیشابوری، ۱۳۶۶: ۵۴۱)، یکی از معیارهای ارزشی در اسلام، سادگی و وارستگی از مظاهر دنیوی است (حمزه نژاد و عربی، ۱۳۹۳: ۵۰-۴۸).

نوآوری و ابتکار: «از آنجا که خداوند خود را خلاق (خالق) و نوآفرین (بدیع) و متنوع آفرین (بارء) و نقش آفرین (مصور) می داند، هنرمند موحد نیز باید صفات الهی را در خود و کار هنری خود متجلی سازد» (نقره کار، ۱۳۸۷: ۶۱۷). آثار باقی مانده از مساجد تاریخی ایران بیانگر این است که معمار مسلمان همواره با رعایت و حفظ اصول و معیارهای معنوی، فارغ از زمان و مکان، فرم های معمارانه خود را در انواع نقوش و احجام هندسی و عناصر بدیع پدید آورده است (حمزه نژاد و عربی، ۱۳۹۳: ۵۰-۴۸).

خوانایی: خداوند در سوره جن می فرماید «مساجد از آن خداست، پس کسی را با خدا بخوانید» (سوره جن، آیه ۱۸). از این آیه می توان این گونه دریافت که مساجد از آن خداست و باید خداگونگی و انتساب به خدا در تمام بنا مشخص باشد که می توان از آن در معماری مساجد با عنوان خوانایی نام برد. حجت در زمینه خوانایی مساجد معتقد است همان گونه که در جامعه اسلامی اول از همه از روحانی انتظار می رود که از مستمندان دستگیری کند، در میان ساختمان ها و فضاهای شهر اسلامی نیز، از مسجد انتظار می رود که پناهگاه ناتوانان و سالخوردهگان باشد. در این صورت ضرورت خوانا بودن مسجد مورد توجه قرار می گیرد (حجت، ۱۳۸۶: ۱۲).

عدم استفاده از نشانه ها و فرهنگ های بیگانه: «ابوبصیر از امام باقر(ع) در حدیثی طولانی روایت می کند که فرمود: هنگامی که امام قائم(ع) قیام کند به کوفه رود و در آنجا چهار مسجد را ویران کند، و مسجد کنگره داری در روی زمین نباشد جز اینکه حضرت آن را خراب و هموار سازد» (مفید: ۳۶۰ و ۳۶۱). در روایت دیگری از امیرالمؤمنین(ع) این گونه نقل شده است که «امیرالمؤمنین علی(ع) در کوفه مسجدی را دید که دیوارهای آن کنگره دارد، فرمود: مانند عبادتگاه ها و مساجد یهود است. مساجد را کنگره دار نباید ساخت، بلکه دیوار آن را هموار و صاف باید ساخت» (شیخ صدوق، ۱۳۶۷: ۳۴۱).

عدالت اجتماعی (جایی برای همه مردم): مساجد در ایجاد عدالت اجتماعی، رفع تبعیض و محرومیت عمومی نقش مؤثری ایفا می کنند. مسجد جای یکسانی مردم در برابر حضرت حق است. جایی که فقیر و غنی در برابر خداوند برابرند (حمزه نژاد و عربی، ۱۳۹۳: ۵۰-۴۸).

ایجاد حریم بین درون و بیرون: در حکمت عملی اسلام، فضای عبادتگاهی جایگاه سیر در انفس است و نسبت به فضای آزاد و

رها شده طبیعی، مرز و حریم ایجاد می‌نماید تا نگاه و توجه انسان از عالم خارج به عالم درون (تفکر و اندیشه و خودآگاهی) برگردد. «اگر فضای بیرون فضای سیر در آفاق است و فضای تحرک و تنوع و تغییر، یعنی جهان کثرت، فضای درون باید فضای تأمل و توجه و تذکر و حضور قلب باشد برای خودآگاهی و سیر در انفس. حریم‌ها و مفصل‌های متعدد و متنوع، این شگرد حیرت‌انگیز در طراحی معماری را ظاهر می‌سازد» (نقره کار، ۱۳۷۸: ۲۳۲).

دعوت‌گری: با توجه به این که مسجد، محلی برای حضور همه مردم از هر قشر و طبقه‌ای است، بنابراین ضروری است که معماری آن، معماری دعوت‌گر باشد، به طوری که همه افراد جامعه را به سمت خود بخواند. علاوه بر این، می‌تواند دلیلی برای جذب پیروان دیگر ادیان شود و به نوعی به عنوان مبلغ دین اسلام عمل کند. بهشتی در کتاب مسجد ایرانی، مکان معراج مؤمنین برای دعوت‌کنندگی مسجد به عنصر جلوخان اشاره می‌کند. از نظر او جلوخان جایی است که فعالیت رخ داده در بنا با صحنه شهر، دست به دست شده و یکدیگر را درآغوش می‌گیرند. در واقع جلوخان مرحله انتقال از فضا به فضای دیگر است. به بیان دیگر در صحنه شهر، که عرصه عمومی تعاملات اجتماعی است، جایی وجود دارد که می‌خواهد مردم را به معراج دعوت کند (بهشتی، ۱۳۸۹: ۲۵).

ب) اصول معماری مسجد از بعد عبادی

عدالت در ارزش‌گذاری فضاها: طبیعت به عنوان کامل‌ترین نظام آفرینش، تمامی شکل‌ها، هندسه‌ها و صورت‌ها را در خود متجلی کرده است. وحدت و کثرت، ظاهر و باطن و بسیاری مفاهیم دیگر، همگی اصول ثابتی هستند که با بداعت تمام با شکل‌ها و صورت‌های متنوع و جدیدی در نظام طبیعت نمایانده شده‌اند. این امر بیانگر این است که در نظام و حکمت الهی، همه شکل‌ها، صورت‌ها، تناسب‌ها و هندسه‌ها، در آغاز وجود خود به صورتی نسبی زیبا و قابل قبول هستند، اما آن‌چه به آنها تمایز و تشخص می‌بخشد، صفت عدالت است؛ یعنی به جا بودن و متناسب بودن آن‌ها؛ مانند همه آن‌چه در عالم وجود تحقق یافته است (حمزه‌نژاد و عربی، ۱۳۹۳: ۵۰-۴۸).

اهمیت جهت قبله در هندسه فضا: معماری، هنری است برای نظم بخشیدن به فضا و معماری قدسی هم به مدد تکنیک‌های مختلف معماری، هدف اصلی خود را در قرار دادن انسان در محضر پرورگار، از طریق تقدس بخشیدن به فضایی که می‌سازد و بدان نظم می‌دهد و مزین می‌سازد، تحقق می‌بخشد (نصر، ۱۳۸۹: ۵۵).

اتصال صفوف: از شرایط صحت اقامه نماز جماعت، اتصال نمازگزار از جلو یا از یک پهلو به صف نمازگزاران است. «صف جماعت مظهر ارتباط جمعی و بی‌واسطه همه انسان‌های مؤمن با خداست. بنابراین با توجه به استحباب پرکردن صف‌های جلو و طویل بودن آن و استحباب تعداد بیش‌تر نمازگزاران و شرایط شرعی اتصال صفوف، شبستان‌ها و صحن‌ها در همکف به تبعیت از صفوف نمازگزاران با هم ادغام می‌شوند و علی‌رغم استقلال

فضایی خود به صورت منظم از هر طرف گسترش می‌یابد» (نقره کار، ۱۳۷۸: ۲۳۵-۲۳۴).

سیر در انفس (سکون و بی‌جهتی): خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: توجه خود را هنگام عبادت و در هر مسجدی به سوی او کنید و دین خود را برای او خالص کنید (سوره اعراف، آیه ۲۹). از این رو، مسجد مسیر سلوک برای رسیدن به عالی‌ترین مرتبه است. در مسجد باید معراج اتفاق بیفتد. هندسه اصلی مساجد قابل استناد مسلمانان، مربع است. در میان بی‌نهایت اشکال موجود، مربع مناسب‌ترین شکلی است که انسان را از نظر فیزیکی آرام و متعادل نگه می‌دارد. این هندسه کم‌ترین جاذبه حرکت و توجه به اطراف را در پی دارد و انسان را به سکون و سیر در انفس دعوت می‌کند. بنابراین در طراحی فضاهای عبادی، که برای رسیدن به مرتبه عالی باید شرایط تمرکز انسان و بازگشت او به درون خود فراهم شود، انتخاب هندسه مناسب، که به بهترین وجه انسان را به سیر در انفس وادارد، از اصول بسیار مهم است.

سیر از ظاهر به باطن (زمین به آسمان): «اساساً اسلام جمع میان ظاهر و باطن است و تمام و کمال بودن دیانت اسلام به همین معناست. چنین وضعی در اسلام و فرهنگ و تمدن اسلامی سبب می‌شود تمدن اسلامی برخلاف هنر مسیحی صرفاً بر باطن و عقبی تأکید نکند یا مانند هنر یهودی تنها به دنیا نپردازد، بلکه جمع میان دنیا و عقبی کند و ضمن آن که اصالت به عقبی در برابر دنیا دهد، هر دو را فدای عشق حق بداند» (مددپور، ۱۳۷۷: ۳۶). معماری اسلامی نیز چون دیگر معماری‌های دینی به تضاد میان داخل و خارج و حفظ مراتب توجه می‌کند. هنگامی که انسان وارد ساختمان می‌شود، بین درون و بیرون تفاوتی آشکار مشاهده می‌کند. این حالت در مساجد به کمال خود می‌رسد. در واقع مسجد معبری است که به باطن جهان می‌خواند و از ظاهر حیات دنیا به باطن عالم، که آخرت است، معراج می‌دهد (بهشتی، ۱۳۹۰: ۱۱).

وحدت: «جهان هستی در اسلام بر پایه تأکید بر پروردگار به عنوان منشأ واحد تمام موجودات و هم‌چنین بر سلسله مراتب وجود، که خود متکی بر ذات واحد بوده و به فرمان او انتظام یافته است، استوار است. این جنبه و دیگر جنبه‌های کیهان‌شناسی اسلامی در معماری اسلامی، به ویژه در معماری مقدس مسجد تجلی یافته‌اند» (نصر، ۱۳۸۹: ۵۴). در فرهنگ اسلامی اهمیت وحدت، معنایی عمیق و بیش از هماهنگی ظاهری است. نمود این معنی در معماری به صورتی کاملاً تجریدی و انتزاعی است و بهترین نمود آن به صورت اصالت فضای خالی در معماری اسلامی تجلی می‌یابد. اما استفاده از نمادگرایی (سمبلیسم) هندسی و تمثیل‌پردازی‌های انتزاعی، دیگر راه‌های ممکن برای بیان این مفهوم در معماری است (حمزه‌نژاد و عربی، ۱۳۹۳: ۵۰-۴۸). در کل، با توجه به مطالب بالا، جدول شماره ۱، استخراج شد.

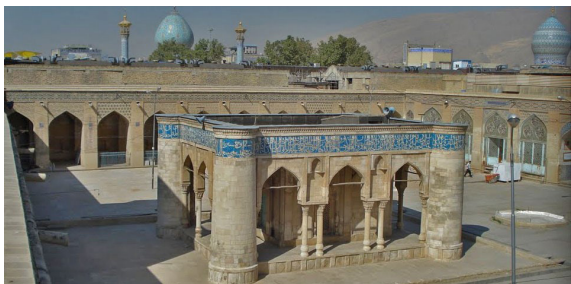
جدول شماره ۱: اصول معماری مسجد بر اساس مستند دینی، ایرانی و عربی

مستند تاریخی (بعد افراتی)	مستند دینی (بعد تشابه مساجد عربی و ایرانی)	معماری مسجد (دیدگاه حکمت اسلامی)	اصول معماری مسجد از بعد
مساجد تاریخی شیراز توسط مسلمانان بنا شده است. در حالی که مساجد سودان به صورت ترکیبی مسلمانان و استعمارگران بنا شده است.	مساجد خدارا تنها کسی آباد می کند که به خدا و روز قیامت ایمان آورده و نماز را بر پا دارد و زکات را بپردازد و جز از خدا نترسد... (سوره توبه، آیه ۱۸)	ساخت مسجد	اصول کالبدی
وجود مساجد تاریخی همانند مسجد امام اصفهان، مسجد وکیل شیراز و ... در قلب بازار اما مساجد خارطوم غالباً در بطن بازار نبوده اند	ضرورت قرارگیری فضای عبادتگاهی مسلمانان در کنار فضای کار و زندگی در حکمت اسلامی.	جایگاه مسجد در قلب پتند شهر	
مساجد تاریخی ایران در میان بافت شهری همواره سر و گردنی بالاتر بوده و نقشی شاخص داشته اند (نقره کار، ۱۳۷۸: ۲۲۹) اما این در مورد مساجد سودان صدق ندارد.	سفارش معصومان بر سادگی و وارستگی از مظاهر دنیوی	شاخص بودن در عین سادگی	
نوآوری و بداعت مساجد تاریخی ایران در هر عصر نسبت به اعصار قبل (افزوده شدن گنبد، مناره و...)، این نوآوری فقط در دو عصر برای مساجد سودان شکل گرفت و نه در همه اعصار	بازتاب صفات الهی خلاق بدیع، بار و مصور (نقره کار، ۱۳۸۷).	نوآوری	
وجود گنبد و مناره به عنوان نماد مساجد در شهر موجب خوانایی آن در بین سایر عناصر شهری شده است. در سودان به عنوان یک کل مجزا از بافت است و گنبد و مناره در یک بافت کاملاً مجزا و نه عجین مانند ایران، رخ می نماید	ضرورت خوانایی فضاهای عبادی و شناس بودن آن برای همه مسلمانان و اماکن حضور آنها.	خوانایی	
مساجد ایران مساجدی منحصر بفرد هستند که از بین سایر فضاهای شهری و بناهای دیگر ادیان به راحتی قابل شناسایی و ممتاز است.	امام علی (ع) در کوفه مسجدی دید که دیوارهای آن کنگره دارد، فرمود: مانند عبادتگاهها و مساجد یهود است. مساجد را کنگره دار نباید ساخت، بلکه دیوار آن را هموار و صاف باید ساخت (شیخ صدوق، ۱۳۶۷: ۳۴۱).	عدم استفاده از نشانه های فرهنگ یگانه	اصول معنایی
همه مساجد تاریخی ایران همیشه به روی همه مردم باز بوده و همگان در این مکانها در پیشگاه خداوند یکسانند. مساجد سودان در مناسبتها و هنگام نمازهای یومیه فقط باز است.	توصیه های معصومان بر رعایت عدالت اجتماعی و یکسانی همگان در پیشگاه خداوند.	عدالت اجتماعی	
در مساجد تاریخی ایران ورود از فضای مادی بیرون به فضای مسجد، با طی سلسله مراتب اتفاق می افتد و این حریم قابل رؤیت است. این در مورد مساجد سودان تحقق نمی یابد.	اصالت معرفت نفس، تفکر و وارستگی از مظاهر مادی در همه نیایش های اسلامی.	ایجاد حریم بین درون و بیرون	
مناره های زوجی در طرفین ورودی مساجد و نیز ورودی های مرتفع، اما در سودان مناره های مکعبی و یا چهارگانه وجود دارد بیش تر	ضرورت تبلیغ اسلام و نیز اولویت عبادات اجتماعی بر فرادا.	دعوت گری	
در معماری مساجد تاریخی همه فرمها و هندسه ها به طور مناسبی در جای خود به کار برده شده اند. معماری ساده در مساجد سودان به خوبی قابل مشاهده است	امام علی (ع): عدالت، هر چیزی را در جای خود قرار می دهد	عدالت در ارزش گذاری فضاها	
در مساجد تاریخی ایران، برای همسانی فضا با جهت قبله، تعبیرات خاص معماری صورت گرفته است. اما در مساجد سودان این تغییرات در نهایت سادگی است.	امام علی (ع): از سنت رسول خدا (ص) است که در مسجد می نشینی رو به قبله بنشین (مجلسی، بحارالانوار، جلد ۸۳).	اهمیت جهت قبله در هندسه فضا	اصول کالبدی
در مساجد تاریخی ایران فضای گنبدخانه برای برقراری اتصال بین صفوف، با شبستان های اطراف خود ارتباط مستقیم دارد. اما مساجد سودان فاقد شبستان مانند مساجد ایران است.	ضرورت اتصال صفوف و نیز اولویت صف اول نماز جماعت در احکام دین اسلام.	اتصال صفوف	
شکل شبستان های مساجد تاریخی ایران بدون هیچ روزنی در فضای داخلی، نگاه انسان را به درون فضا هدایت می کند و فضا را برای تأمل و حضور قلب مناسب می سازد.	تأکید بر حضور قلب و تمرکز حواس انسان در حین اقامه نماز در آیات و روایات مسلمین.	عدم تشخص بازشوها و نور در فضای داخلی	
هندسه مربعی گنبدخانه ها و شبستانها، حداقل جاذبه حرکتی و دعوت انسان به سکون و سیر در انفس است. در مساجد سودان هندسه مخروطی شکل وجود دارد.	اصالت معرفت نفس و تفکر در همه نیایش های اسلامی.	سیر در انفس	
فضای گنبدخانه مساجد تاریخی ایران، معبری از ظاهر حیات دنیا به باطن عالم آخرت است.	اصالت معراج و سیر معنوی به باطن عالم از طریق نیایش.	سیر از ظاهر به باطن	
القای حس وحدت در شکل گنبد در مساجد تاریخی ایران. در مساجد سودان، چون یکپارچگی قومی و مذهبی وجود دارد، حس وحدت و همگرایی از مساجد منتقل نمی شود.	اصل توحید و تجلی مفهوم وحدت الهی در همه هستی	وحدت	

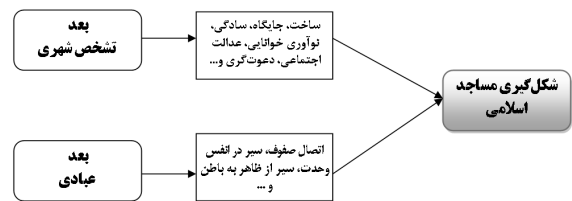
را می‌توان به پنج اصل تقسیم کرد: مردم‌واری، پرهیز از بهبودگی، نیاشر، خودبسندگی و دورنگرایی (پیرنیا، ۱۳۷۴: ۲۴).

یکی از ویژگی‌های معماری ایرانی-اسلامی، ارتباط تزیینات و ساختار بنا است. در معماری هر عصری، هم‌سویی ساختار و تزیینات، اغلب ناقص است؛ به طوری که به ارزش ساختمانی بی‌توجهی شده، خنثی در نظر آمده یا تأکید بیش از حد شده است. اشکال متعدد بسیار عالی، بر روی مصالح گوناگون اجرا شده است: آجر در شکل‌های بی‌شمار، گچ‌بری در حد کم‌تری، چوب در شکل‌های بسیار عالی برای نرده‌کشی و سقف، فلز برای طارمی پنجره‌ها و چهارچوب‌های تشریفاتی و عمدتاً بر روی چوب کار گذاشته شده، کاشی‌الوان در معرق‌کاری یا کاشی‌کاری کفپوش (پوپ، ۱۳۷۰: ۴۶). هم‌چنین از ویژگی‌های دیگر طراحی خلاق فضا با استفاده از شکل‌ها و فرم‌های زیبا و متنوع و همساز با اقلیم، استفاده از مصالح بومی محلی در جهت تأمین نیازهای مادی و روانی افراد ساکن در منطقه است. توجه به اصل توحید با تأکید بر فضای خالی حیاط در مرکز بنا و توجه به مقیاس انسانی و مردم‌وار بودن در فضاها زمینه‌ساز توجه به نیازهای روانی و روحانی است.

تصویر شماره ۱: نماهای مختلف از مسجد جامع شیراز؛
مآخذ: Url1, Url2 and Url3

براساس مجموع مفاهیم آورده شده می‌توان مدل زیر را برای تبیین شکل‌گیری مساجد ارائه داد.

نمودار شماره ۱: مدل مفهومی و معیارهای تخصّص شهری و فضای عبادی مؤثر بر شکل‌گیری مساجد اسلامی

معرفی نمونه‌های مطالعاتی

مسجد جامع عتیق شیراز

معماری در ایران، بیانگر فراز و فرودهای بسیاری است. در پاره‌ای از دوره‌های تاریخی، تقریباً رکود آثار معماری وجود داشته و در دوره‌ای دیگر، چنان رشد کرده که امروزه به‌عنوان سند افتخاری برای ملت ایران است. از آنجا که ایران کشوری در میان قلمرو جغرافیایی اسلامی بوده، بنابراین پدیده معماری هم از دیگر سرزمین‌ها تأثیر گرفته و هم تأثیرگذار است و مثل بسیاری از پدیده‌های تمدنی، معماری به خودی خود نمی‌توانسته رشد و توسعه یابد. سه دوره بزرگ در معماری ایران پس از اسلام قابل بررسی و تعمق زیاد است: یکی دوره سلاجقه (۴۲۹ - ۵۵۲ ه.ق)، دیگری دوره ایلخانی (۶۵۴ - ۷۴۴) و سوم دوره صفویه (۹۰۷ - ۱۲۴۷ ه.ق) (گدار و دیگران، ۱۳۷۵: ۱۱۶).

معماری اسلامی مسجد جامع شیراز را می‌توان متأثر از دو شاخه عمده و اصلی دانست؛ یکی خارج از فرهنگ بومی ایران، و دوم متعلق به فرهنگ بومی ایران پیش از اسلام. سهم مورد اخیر، تقریباً تمامی تأثیر را در بر دارد. کاربرد انواع قوس‌ها و از آن جمله طاق ضربی، خلق گنبد بر روی پایه چهار گوش و ایوان، از جمله عناصر اصلی به شمار می‌روند که از پیش از اسلام آمده‌اند. هم‌چنین، طرح مساجد و مدارس چهار ایوانی براساس پلان کهن صحن‌های چهار ایوانی مربوط به دوره اشکانی (۲۵۰ - ۲۲۶ ق.م) و ساسانی (۲۲۴ - ۶۵۲ م) و حتی قبل از آن در زمان هخامنشیان (۵۵۹ - ۳۳۱ ق.م) بنیاد گرفته است. معماران ایرانی پس از گسترش اسلام در کشور ایران، سنت‌های دیرین معماری ایران را دنبال کردند و از همان آغاز مبنای بسیار منطقی و پس‌سندیده‌ای برای معماری اسلامی پدید آوردند (جوادی، ۱۳۶۳: ۵۵). با آغاز عصر اسلامی، در تاریخ آرایش‌های معماری و رابطه ساختمان با آرایش آن، فصل تازه‌ای آغاز شد. در سنت رنگ و طرح که به آرامی به حد رشد می‌رسید، در مقام بخش اساسی از هنر ساختمان، مایه‌های قدیم دوباره پدیدار گشت؛ مایه‌هایی که از تماس‌های قدیم با هنر چین و غرب هلنی به آرامی نفوذ کرده بود. کشف و به‌کارگیری مصالح و فنون تازه در هیچ جای دیگر، با یک چنین ذوق و آگاهی همراه نبود (پوپ، ۱۳۷۰: ۱۸). سرچشمه‌های آرایش معماری شیراز، به همان وسعت ارتباطات ایرانیان است. اصول معماری اسلامی شیراز

مسجد کبیر خارطوم

در ادبیات زبان بومی «ولوف» کلمه مسجد معادل Jakka برگرفته از کلمه «مکه» و به معنای رو گرداندن به سمت مشرق است. اغلب مساجد به صورت مکانی ساده به عنوان محلی برای نماز جماعت استفاده می‌شود (Hakim, 1986). مصالح و مواد مورد استفاده در ساخت مساجد سنتی که با توجه به گروه‌های قومی، محیط زندگی و فرقه مذهبی متفاوت است با عنوان سبک مسجد سودانی شناخته می‌شود (نظیر مساجدی که در غرب سودان وجود دارد).

مسجد کبیر خارطوم در ابتدا، به شیوه موسوم به «سودانی- ساحلی» یا «نئوسودانی» (سودانی جدید) ساخته شد؛ شیوه‌ای که در ساخت مساجدی به نام Djenné در «تمبوکتو» کشور مالی از آن الهام گرفته شده است. این مسجد با ماده ساختمانی عمده منطقه یعنی خاک رس ساخته شده است. شکل ساختمانی مسجد نیز شامل شبکه وسیعی از تیرهای چوبی به کار رفته در روینای ساختمان است (Saleh, 1998). البته این شبکه تیرهای چوبی به عنوان داربست در تجدید روینا و تعمیر سالانه آن استفاده می‌شود و کاربرد تزئینی دارد (Raymond, 1994).

از لحاظ ساختار و معماری، مسجد در ابتدا مخروطی بود و در نهایت در طول زمان، ساده‌تر شده است. ساختار مسجد، منحصر به فرد نبود و تقریباً ویژگی‌های آن، در تمامی مساجد غرب سودان قابل مشاهده است. به‌طور کلی، مسجد کبیر، از نظر معماری ساده

قلمداد می‌شود. از سوی دیگر به لحاظ موقعیت قرارگیری، مسجد در بافت اصلی شهر واقع نشده و در حاشیه شهر احداث شده است. مسجد از لحاظ بازتاب معیارها و انتقال حس مذهبی، عدالت و ضرورت تبلیغ اسلام، دچار فقر است (بعد کالبدی تشخیص شهری). هم‌چنین این مسجد دارای سقف‌های مسطح است که با ستون‌ها حمایت می‌شود و کف بنا با شن پوشانده و بر روی آن حصیر دست‌باف گسترده شده است. روشنایی درون مسجد از طریق سوراخ‌هایی که در سقف بنا تعبیه شده تأمین می‌شود. داخل بنا به جز انبوه ستون‌ها و طاق‌ها تزئیناتی ندارد و این سادگی مانع از جلب توجه نمازگزار در حین عبادت نمی‌گردد (بعد معنایی فضای عبادی). این مسجد از لحاظ معیارهای اصل توحید، اصالت معراج، اصالت معرفت، حضور قلب و اتصال صفوف، با مسجد عتیق شباهت‌های زیادی دارد.

به‌طورکلی این مسجد از معماری ساده‌ای برخوردار است و چندان پیچیده و آراسته به هنرهای اسلیمی نیست. نوآوری خاصی در معماری مسجد دیده نمی‌شود. مسجد با یک طاق ورودی شروع و به حیاط و اندرون منتهی می‌شود. به نظر می‌رسد چون مسجد بعد ساده‌ای دارد، هم از لحاظ انتقال حس عدالت اجتماعی و هم به لحاظ دعوت‌گری از اهمیت بالایی برخوردار نباشد. نگاه و بینش مردم به آن، بسیار خاص و متفاوت از دیگر مساجد سطح شهر است و در نگاه آنان از جایگاه بسیار مهمی برخوردار است.

تصویر شماره ۲: نماهای مختلف از مسجد کبیر خارطوم؛

مأخذ: مسند و درمه، ۲۰۱۷

در هر دو مسجد، زمینه‌سازی برای توجّه به نیازهای عقلایی با ایجاد هندسه درون‌گرا تأمین شده است. در برش سطحی و از بالای هر دو بنا، نمایش درون‌گرایی و دعوت‌کنندگی به عرش الهی به خوبی احساس می‌شود. با توجّه به پلان‌های تصویر شماره ۴، و براساس شاخص رفتار نیایشی، به خوبی پیداست که هر دو مسجد به نحوی ساخته شده‌اند تا افراد بتوانند به خوبی به رفتارهای نیایشی خود بپردازند. صحن‌های فراخ، حیاط باز و وسیع از ویژگی‌های این شاخص است. از سوی دیگر با عنایت به شاخص سادگی، کاملاً مشخص است که مکان و یا همان مسجد، فضای اطراف را گرد خود متمرکز ساخته است. این نمود در هر دو پلان به خوبی قابل مشاهده است. و در آخر هم با مشاهده پلان‌ها در می‌یابیم که عدالت اجتماعی کاملاً در طراحی و ساخت رعایت شده است؛ به عبارت دیگر، عبور و مرور به آسانی قابل انجام است و دسترسی‌ها به غالب نقاط مسجد براساس پلان‌های نمایش داده شده، کاملاً مشهود است.

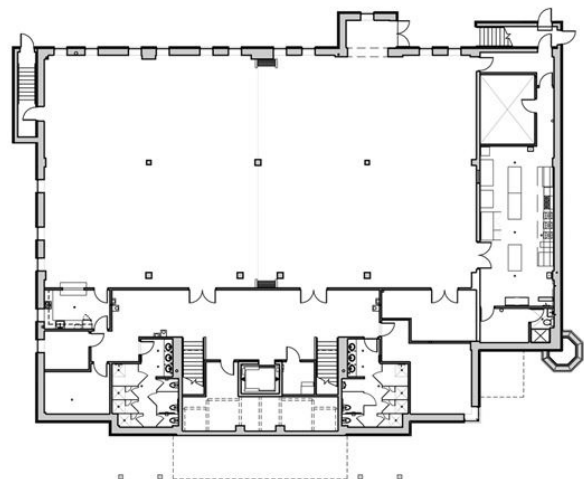
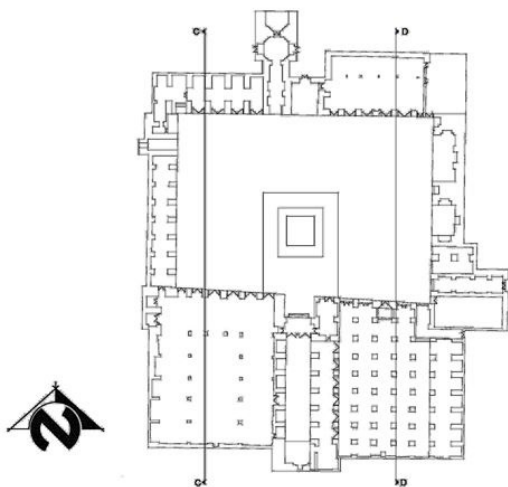
براساس تشابه‌های موجود در پلان‌های دو مسجد و برطبق «رویکرد ساختاری»، می‌توان به نظریه «بیانکاء» اشاره کرد که نیروهای شکل‌دهندهٔ ابنیهٔ مذهبی به‌ویژه مساجد را در دو زمینهٔ خاص طبقه‌بندی نموده است: عوامل داخلی و خارجی (Bianca, 2000: 17-19). از نظر وی عوامل خارجی شامل سکونت‌گاه‌های موجود (قبل از شکل‌گیری شهر اسلامی)، امکانات در دسترس محلی (شامل اهمیت ملاحظات جغرافیایی در ارتباط با مسیرهای تجاری بازرگانی، وجود منابع و...) و غلبهٔ تغییر و تحولات است. عوامل داخلی در اجزای معماری و در تکوین اجزای کالبد شهری نقش عمده‌ای دارد و عمیقاً از نقش و رفتار انسانی به‌عنوان کیفیات غیر مادی سرچشمه می‌گیرند (پیشین). نکته‌ای که نباید از آن غافل بود، این است که معماری و شهرسازی از این نظر که ارزش‌های معنوی و کالبدی را در یک کل همگرا ترکیب کرده است، خود را نسبت به سایر فرهنگ‌ها متمایز می‌کند. براین اساس،

درکل و با جمع‌بندی بررسی نمونه‌های مطالعاتی و نیز با بررسی و تحلیل مطالعات و تحقیقات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی انجام شده دربارهٔ طراحی و ساخت مسجد جامع خارطوم، یافته‌ها نشان می‌دهند که طراحی مجدد این اثر مربوط به پیش از آغاز دورهٔ اشغال و استعمار انگلیس و نیز دوران پسااستعماری است. شکل‌گیری پدیدهٔ استعمار و پیوند اقتصادی کشورهای عربی-اسلامی با بازارهای جهانی و فشارهای کشورهای غربی برای هماهنگ‌سازی جامعهٔ اسلامی با فرهنگ غربی که گاه تضمین‌کنندهٔ تداوم روابط استعماری با آنها بود، پایان حیات آثار و ابنیهٔ مذهبی شهرهای عربی-اسلامی به‌شمار می‌آید که از سدهٔ نوزدهم به بعد تقویت شد (الصادق، ۲۰۰۶: ۷۲). شاخص‌های ابعاد مطالعه در ساخت و طراحی مساجد جامع دو شهر خارطوم و شیراز، شامل متغیرهایی نظیر جایگاه مسجد، زیبایی، سادگی و خوانایی (Evans, 1998: 5; Dubisch, 1995: 11)، قابلیت دسترسی و دعوت‌گری، امکانات جانبی و نیز احساس آرامش و سیر در انفس (بحرینی و طیبیان، ۱۳۷۷: ۳۳)، احساس امنیت و برابری (براندفری، ۱۳۸۳: ۴)، هویت مکان (رفیعیان و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۴؛ بی‌پر، ۱۳۸۱: ۶) و عدم استفاده از نشانه‌های بیگانه است.

بررسی و مرور یافته‌ها

مشترکات و افتراقات دو مسجد عتیق شیراز و مسجد کبیر خارطوم

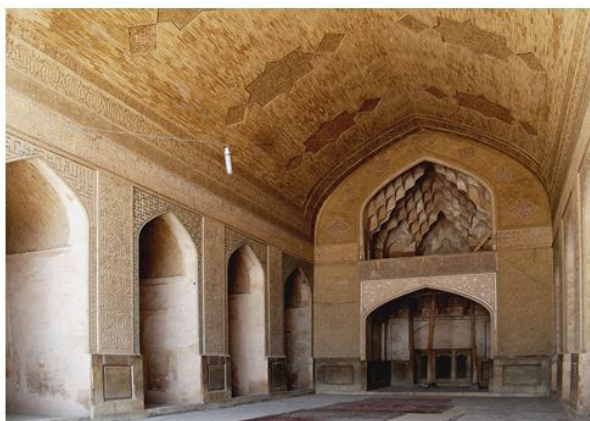
با مشاهدهٔ تصویر شماره ۳ تشابه ابنیه و امکان مذهبی را در ساخت مساجد اسلامی شیراز و خارطوم در می‌یابیم؛ به طوری که تعیین‌کننده‌های فضای عبادی مؤثرتر از تعیین‌کننده‌های تشخیص شهری هستند و موجبات تشابه فراهم آورده‌اند. در مسجد جامع عتیق شیراز، ایجاد بستر پاسخ‌گویی به نیازهای روحانی و روانی با خلق فضای تهی با استفاده از الگوی حیاط مرکزی و با تعبیه نورگیر، تداعی‌کنندهٔ رسیدن به عرش الهی است (تصویر شماره ۳- سمت چپ).

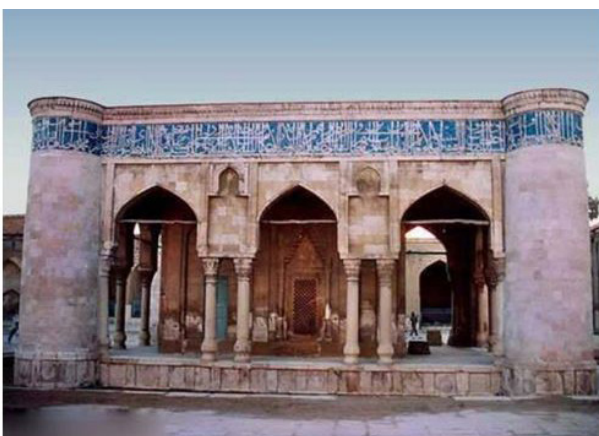
تصویر شماره ۳: پلان مساجد کبیر خارطوم (سمت راست) و عتیق شیراز (سمت چپ)؛ مأخذ: مسند و درمه، ۲۰۱۷ و Url4

چهره دو مسجد هم در ساختار و اجزا و هم در پلان تشابه‌های فراوانی دارد؛ مثلاً اختصاص بخش عمده‌ای به ایوان و حیاط، ستون‌های متعدد و مشابه، راهروها و دالان‌های منتهی به اندرون. در تصویر شماره ۴ می‌بینیم که استفاده از نشانه‌ها و نمادهای بیگانه در هر دو مسجد، چه در ساخت و چه در طراحی وجود ندارد و موجب تشابه بیش‌تر آنها شده است. البته این شاخص جزو بعد عبادی و برگرفته از اسلام است. در طراحی و ساخت دو مسجد هم نهایت تلاش شده است تا خوانایی مسجد، مشخص و متمایز باشد و به انتظاری که از مسجد در میان امت اسلامی وجود دارد، پاسخ داده شود.

با بررسی بیش‌تر در می‌یابیم که دو مسجد از لحاظ شکل ظاهری و ادراک مذهبی یعنی انتقال حس مذهبی، اشتراک‌هایی دارند؛ به‌عنوان مثال: ایجاد حریم بین اندرون و بیرون در تصاویر شماره ۵، ورودی‌های دو مسجد و فضای حائل بین اندرون و بیرون مشخص است این فضا، امکان تفکر و اندیشه و خودآگاهی را در افراد فراهم می‌آورد که در اسلام به آن بسیار تأکید شده است. تصاویر شماره ۶، به نحوی دیگر تشابه را به نمایش می‌گذارند. گلدسته‌های مرتفع و بلند در هر دو مکان، مسجد را محلی برای حضور همه می‌دانند و با ایجاد حس دعوت‌گری مردم را به سوی مسجد دعوت می‌کنند.

تصویر شماره ۴: دالان‌ها و طاق‌ها مسجد کبیر خارطوم (سمت چپ) و مسجد عتیق شیراز (سمت راست)؛ مأخذ: مسند و درمه، ۲۰۱۷ و Url5

تصویر شماره ۵: ایوان‌های مشابه مساجد کبیر خارطوم (سمت راست) و عتیق شیراز (سمت چپ)؛ مأخذ: مسند و درمه، ۲۰۱۷ و Url6

تصویر شماره ۶: گلدسته‌های دو مسجد کبیر (سمت چپ) و مسجد عتیق (سمت راست)؛ مأخذ: مسند و درمه، ۲۰۱۷ و Url7

تصویر شماره ۷: رنگ و نوع مصالح به کار برده شده در دو مسجد کبیر (سمت چپ) و مسجد عتیق (سمت راست)؛ مأخذ: مسند و درمه، ۲۰۱۷ و Url8

کماکان مانند مساجد گذشته رخ‌نمایی نمی‌کند و بیش‌تر شبیه مساجد معاصر است.

مسجد عتیق شیراز به نحوی از مرزهای نوآوری و ابتکار گذشته است. این مورد را هم در کالبد خارجی و یا بیرونی و هم در فضای داخلی که عبادی است، می‌توان مشاهده کرد. در واقع دگرگونی در مسجد عتیق هرچند متعلق به سال‌های متمادی است اما به نحوی صورت گرفته که با عنایت به انباشت سال‌ها بر نوآوری و بداعت آن افزوده شده است (هرچند اصالت اولیه خود را حفظ کرده و در دوران‌های دیگر پیرایه‌هایی بر این اصالت افزوده شده است)؛ نکته‌ای که در مسجد کبیر خارطوم شاهد آن نیستیم و همان سادگی خود را به یدک می‌کشد. به عبارت دیگر، اصالت مسجد عتیق حفظ شده و بر این اصالت با عنوان طراحی‌ها و پیرایه‌هایی در دوران‌های بعدی، به‌ویژه صفویان، افزوده شده است و اما در مسجد کبیر این مورد صادق نیست.

هم‌چنین از مشاهده طراحی و ساخت مسجد عتیق شیراز و مسجد کبیر خارطوم، نوگرایی دیده نمی‌شود. هیچ‌کدام از این دو مسجد جزو مساجد نوگرا نیستند و این وجه شباهت آنهاست. از لحاظ خوانایی نیز هر دو مسجد خوانایی بالایی دارند و از حجم‌های پیرامونی متمایز هستند. از نظر مردم‌قابلیت درک آنها بالاست و به راحتی برای مردم قابل ترجمه هستند و انتظارات آنها را به لحاظ معنویت و درونیت ارضا می‌نمایند.

مسجد عتیق شیراز در بازی نور، از نظر حجم نوآورانه و بدیع، سازگاری با محیط شهری، بر مسجد خارطوم برتری و تمایز دارد. هرچند در خوانایی، با رعایت عدم استفاده از نمادهای بیگانه و دعوت‌گری با همدیگر شباهت‌های فراوانی دارند.

به‌طور کلی، براساس نتایج به‌دست آمده معیارهای کالبدی دوگانه را در خصوص مسجد کبیر خارطوم و عتیق شیراز می‌توان ذکر کرد؛ شامل: معیار «تعیین‌کننده‌های فضای عبادی» و «تعیین‌کننده‌های مبتنی بر تشخیص شهری». در این میان چیزی که باعث پیوند این دو دسته از شاخص‌ها می‌شود، عنصر اسلامیت است که در هر دو طراحی بنا مشترک است؛ به‌ویژه در معیارهای معنایی فضای عبادی مانند وحدت‌گرایی، سیر از ظاهر

در تصاویر شماره ۶، مشخص است که در شاخص نوآوری و ابتکار، دو مسجد تفاوت‌هایی دارند. در مسجد عتیق، خلاقیت رنگی، لذت‌بصری، نوآفرینی در طراحی و ظرافت‌کاری، تنوع‌بخشی و نقش‌افزینی به وضوح قابل مشاهده است. اما در مسجد کبیر خارطوم، بیش‌تر هم‌نوایی با محیط و سادگی مد نظر است. چنان‌چه در تصاویر شماره ۷ نیز کاملاً مشهود است.

بنا به گفته افرادی نظیر مسند و درمه، و نیز عصمت و امین، مساجد اسلامی در انتقال حس مذهبی مشترک هستند. چیزی که مایه افتراق آنهاست، عوامل بومی محلی افزوده شده به پیکره و کاربرد آنهاست. زمانی که به شاخص‌های بومی و محلی نزدیک می‌شویم، افتراق بارزتر می‌شود (مسند و درمه، ۲۰۱۷: ۳؛ عصمت، ۲۰۱۴: ۸؛ اللمین، ۲۰۱۵: ۲۱). به‌عنوان مثال رنگ‌ها و تزیینات به کار برده شده و یا نوع نگهداری و اهمیت با همدیگر متفاوت هستند.

تصاویر شماره ۷ نشان می‌دهند که دو مسجد در ارزش‌گذاری فضاها نیز متمایز هستند. شکل‌ها، هندسه‌ها و صورت‌ها با همدیگر متفاوت است. در مسجد عتیق تشخیص اشیا و به‌ویژه نور به میزان زیادی، دارای اهمیت است که با منافذ نوری مانند پنجره‌های بزرگ طراحی شده است. اما منافذ نوری در مسجد کبیر خارطوم بسیار کوچک‌تر هستند. اگر بیش‌تر دقیق شویم، دو مسجد در گل‌دسته‌ها و نوع معماری آنها تفاوت عمده‌ای دارند بسیاری از پژوهشگران بر این مدعا صحه می‌گذارند (ابراهیم، ۲۰۰۹: ۴؛ ابوسلیم، ۱۹۹۱: ۱۶؛ خضر، ۲۰۱۶: ۸؛ محمدیه، ۲۰۰۷: ۱۱ و صالح، ۲۰۰۶: ۳)

نتیجه‌گیری

هرچند پیشرفت‌های تکنولوژیکی و تأثیر آنها بر ساخت و طراحی مساجد اجتناب‌ناپذیر است، اما تغییرات شکل و کالبد، بیش‌تر و به‌ویژه در مساجد بر محور دو بُعد تشخیص شهری و عبادی می‌چرخد. با عنایت به نتایج این پژوهش در می‌یابیم که مسجد عتیق شیراز نسبت به مساجد سنتی و گذشته، دارای شکلی متفاوت است و معماری و انتخاب رنگ‌ها و کاشی‌ها در فرم، میزان حضور نور در فضا و... نشانگر متفاوت بودن آن است. اما مسجد کبیر خارطوم میل به سنتی بودن خود را حفظ نکرده و

این دو مسجد با همدیگر افتراق معناداری دارند. به عنوان مثال رنگ‌ها و تزیینات به کار برده شده و یا نوع نگه‌داری و اهمیت تفاوت دارند. هم‌چنین، در گل‌دسته‌ها و نوع معماری آنها نیز می‌توان این تفاوت را یافت.

نتایج به‌دست آمده، نشان می‌دهد که در بعد فضای عبادی، بین دو مسجد تشابه وجود دارد. نتایج و نیز مبانی نظری مبین این نکته مهم هستند که شاخص‌های به‌دست آمده می‌توانند مبنایی برای الگوهای مساجد اسلامی در دو بعد ایرانی و عربی باشند.

جدول شماره ۲، شاخص‌ها و عوامل کاربردی (تشابه و افتراق) را براساس دیدگاه حکمت اسلامی نشان می‌دهد. براساس این جدول، در بعد تشخص شهری و دو شاخص کالبدی از بعد فضای عبادی (عدالت و اهمیت قبله)، دو مسجد با همدیگر افتراق دارند و در شاخص‌های بعد فضای عبادی دارای تشابه هستند.

به باطن و سیر در انفس. در کل، با عنایت به تفاوت تاریخی در شکل‌گیری دو نوع مسجد (شیراز و خارطوم)، هر دو در برخی از عوامل کالبدی طراحی مشترک هستند که می‌تواند مبنای بسیار مناسبی برای ترویج معیارهای مساجد اسلامی باشند؛ مانند معیارهای بعد فضای عبادی نظیر: عدالت در ارزش‌گذاری، اهمیت توجه به قبله، اتصال صفوف و عدم تشخص بازشوها. براین اساس، چهره دو مسجد با همدیگر هم در ساختار و اجزا و هم در پلان تشابه‌های فراوانی دارد. مثلاً اختصاص بخش عمده‌ای به ایوان و حیاط، ستون‌های متعدد و مشابه، راهروها و دالان‌های منتهی به اندرون از نظر شکل ظاهری و ادراک مذهبی یعنی انتقال حس مذهبی، اشتراکات خاصی دارند. چیزی که مایه افتراق آنهاست، عوامل تشخص شهری افزوده شده به پیکره و کاربرد آنهاست. از این‌رو، زمانی که به شاخص‌های تشخص شهری نزدیک می‌شویم

جدول شماره ۲: شاخص‌های احصا شده براساس دیدگاه حکمت اسلامی

افتراق	مستند تاریخی (بعد افتراقی)		تشابه	مستند دینی (بعد تشابه مساجد عربی و ایرانی) شاخص‌های مساجد اسلامی	اصول معماری مسجد از دیدگاه حکمت اسلامی	
	کبیر شاخص‌های مسجد عربی اسلامی	عتیق شاخص‌های مسجد ایرانی اسلامی			کالبدی	معنای
✓	مسلمانان و استعمارگران	مسلمانان		آبادکننده مسجد ایمان به خدا داشته باشد		
✓	خارج از بازار	در قلب بازار		قرارگیری در کنار فضای کار و زندگی	جایگاه	
✓	خارج از بافت شهری	در بافت شهری		سفارش معصومان	شاخص بودن	
✓	سادگی در تمام دوران‌ها تا دوران معاصر	نوآوری در طراحی‌هایی که در دوران‌های بعدی انجام شده با حفظ اصالت آن		بازتاب صفات الهی	نوآوری	کالبدی
✓	یک کل مجزا از بافت	وجود گنبد و مناره		ضرورت خوانایی	خوانایی	
✓	منحصر به فرد نیستند	منحصر بفرد هستند		دیوار هموار و صاف	نشانه‌های فرهنگ بیگانه	
✓	مناسبت‌ها	در همه زمان‌ها		توصیه‌های معصومان	عدالت اجتماعی	
✓	تحقق نمی‌یابد	حریم قابل رؤیت		اصالت معرفت نفس	ایجاد حریم	
✓	مناره‌های چهارگانه	مناره‌های زوجی		ضرورت تبلیغ اسلام	دعوت‌گری	
✓	معماری ساده	فرم‌ها و هندسه‌ها		هر چیزی در جای خود قرار گیرد	عدالت	کالبدی
✓	تغییرات در نهایت سادگی	تعبیرات خاص معماری		سنت رسول خدا (ص) رو به قبله نشستن	اهمیت قبله	
	دارای شبستان	دارای شبستان	✓	ضرورت اتصال صفوف	اتصال صفوف	
	شکل شبستان‌ها	شکل شبستان‌ها	✓	حضور قلب و تمرکز حواس	نور در فضای داخلی	
	ساخت هندسی	ساخت هندسی	✓	اصالت معرفت نفس و تفکر	سیر در انفس	
	فضای سر در ورودی	فضای گنبدخانه	✓	اصالت معراج	سیر از ظاهر به باطن	
	القای حس وحدت	القای حس وحدت	✓	اصل توحید	وحدت	معنای

- 1- Context
- 2- Ringer
- 3- Bonine
- 4- Marcus
- 5- Jayyusi and ET. al
- 6- Bianca

فهرست منابع و مراجع

۱۹. سلطان‌زاده، حسین (۱۳۶۵)، **بازار شهرهای ایران**، چاپ اول، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
۲۰. شیخ صدوق (۱۳۶۷) **من لا یحضره الفقیه**، مترجم: علی اکبر غفاری، جلد اول، انتشارات صدوق، تهران.
۲۱. الصادق، صلاح عمر (۲۰۰۶)، **دراسات سودانية فی الآثار و الفلکلور و التاريخ**، دارعزه للنشر والتوزيع، الخرطوم.
۲۲. صالح، الطیب (۲۰۰۶)، **بندر شاه - ضوالبیت**، دارالعودة للنشر، بیروت.
۲۳. الطیب، محمد الطیب (۲۰۰۵)، **المسید**، دار عزه للنشر و التوزيع، الخرطوم.
۲۴. عصمت، محمد (۲۰۱۴)، **الساعة**، مرکز البحری، الخرطوم.
۲۵. فتال نیشابوری، محمد بن احمد (۱۳۶۶)، **روضه الواعظین**، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، نشر نی، تهران.
۲۶. گدار، آندره و دیگران (۱۳۷۵)، **آثار ایران**، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، چاپ سوم، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
۲۷. اللمین، محمد (۲۰۱۵)، **السبت الساعة**، مرکز البحری، الخرطوم.
۲۸. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (بی تا)، **بحار الانوار**، جلد ۸۳، کتابخانه مسجد حضرت ولیعصر ع، تهران.
۲۹. محمدیه، احمد سعید (۲۰۰۷)، **الطیب صالح عبقری الروایه العربیه**، دارالعودة للنشر، الطبعة الخامسة، بیروت.
۳۰. مددپور، محمد (۱۳۷۷)، **حکمت معنوی و ساحت هنر**، انتشارات حوزه هنری، تهران.
۳۱. مسند، تقیه عوض عبدالعزیز و درمه، عمر محمد الحسن (۲۰۱۷)، «جمالیه تکوین الوحدات الزخرفیه الاسلامیه فی عماره مساجد الخرطوم»، **مجله العلوم الانسانی**، الخرطوم.
۳۲. معتضد، خسرو (۱۳۶۶)، **حاج امین الضرب و تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری صنعتی در ایران**، انتشارات جاززاده، تهران.
۳۳. مفید، محمد بن محمد (بی تا)، **الارشاد**، ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی، ج دوم، انتشارات اسلامی، تهران.
۳۴. مهدوی‌نژاد، محمدجواد (۱۳۸۳)، «حکمت معماری اسلامی»، **نشریه هنرهای زیبا**، شماره ۱۹.
۳۵. نصر، سید حسین (۱۳۷۳)، «سنت اسلامی در معماری ایرانی»، **مجموعه مقالات جاودانگی و هنر**، ترجمه سید محمد آوینی، نشر بزرگ، تهران.
۳۶. نصر، سید حسین (۱۳۸۹)، **هنر و معنویت اسلامی**، ترجمه رحیم قاسمیان، انتشارات حکمت، تهران.
۳۷. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۷۸)، «معماری مسجد از مفهوم تا کالبد، از گذشته تا آینده»، **مجموعه مقالات همایش معماری مسجد - گذشته، حال، آینده**، ج دوم، انتشارات دانشگاه هنر، تهران.
۳۸. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۸۷)، **درآمدی بر هویت اسلامی در معماری**، شرکت طرح و نشر پیام سیما، تهران.
۳۹. ویر، ماکس (۱۳۷۵)، **شهر در گذر زمان**، ترجمه شیوا کاونانی، شرکت سهامی انتشار، تهران.
40. Amin, Mohammad Mostafa (2013), **Religious Tourism in Egypt: A Case Study Analysis**, the American University in Cairo, School of Global Affairs and Public Policy. Department of Public Policy and Administration.
41. Bianca, S. (2000), **Urban Form in the Arab World: past and present**. Zurich, Vdf. p. 12.
42. Daneshmir, Reza & Spiridonoff, Catherine (2008-2012), **Vali-e Asr Mosque, Fluid Motion Architects**, <http://www.fma-co.com/assets/flash/home.html> (Accessed in 2012-05-29).

۱. **قرآن کریم**.
۲. ابراهیم، آصف (۲۰۰۹)، «من الجنوب الى الشمال عالم صغير يتحول الى حكاية أمه»، **الجوف - المملكة العربية السعودية، مجله الجوبه**، العدد ۱۳.
۳. أبوسلیم، محمد ابراهیم (۱۹۹۱)، **تاریخ الخرطوم**، الطبعة الثالثة، دارالجليل، بیروت.
۴. احمد، صلاح محمد (۲۰۰۴)، **الجالیه اليهودیه فی السودان**، مرکز الراصد للدراسات، الخرطوم.
۵. بحرینی، سیدحسین و طبیبیان، منوچهر (۱۳۷۷)، «مدل ارزیابی کیفیت محیط زیست شهری»، **مجله محیط‌شناسی**، دوره بیست و چهارم، شماره ۲۱.
۶. براندفری، هیلدر (۱۳۸۳)، **طراحی شهری به سوی یک شکل پایدارتر شهری**، ترجمه حسین بحرینی، انتشارات پردازش و برنامه‌ریزی شهری، تهران.
۷. بهشتی، سید محمد (۱۳۸۹)، **مسجد ایرانی، مکان معراج مؤمنین**، نشر روزنه، تهران.
۸. بهشتی، سید محمد (۱۳۹۰)، «از خلع ماده تا درک ملکوت؛ ظهور باطن به دست معماران سنتی»، **مصاحبه توسط حورا نژاد صداقت، ماهنامه اطلاعات حکمت و معرفت**، شماره ۶۹.
۹. پوپ، آرتور (۱۳۷۰)، **معماری ایران**، مترجم غلامحسین همدی افشار، چاپ دوم، انتشارات فرهنگیان، تهران.
۱۰. پوراحمد، احمد و موسوی، سیروس (۱۳۸۹)، «ماهیت اجتماعی شهر اسلامی»، **فصلنامه علمی پژوهشی شهر ایرانی - اسلامی**، سال اول، شماره دوم.
۱۱. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۴)، **معماری اسلامی ایران**، چاپ سوم، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.
۱۲. جوادی، آسید (۱۳۶۳)، **معماری ایرانی**، چاپ اول، انتشارات مجرد، تهران.
۱۳. حجت، مهدی (۱۳۸۶)، «سنت در معماری: هم اصیل، هم به روز»، **مصاحبه توسط نرگس مروجی، فصلنامه آبادی**، شماره ۵۴.
۱۴. حسین مردی، حمید و مروجی، نرگس (۱۳۸۶)، «نگاهی به مساجد معاصر جهان»، **فصلنامه آبادی**، شماره ۵۴.
۱۵. حسینی، سید بهشید (۱۳۸۶)، «معمار، معبد، مؤمن؛ مثلث قاعده در کشف هرم حقیقت دینی»، **فصلنامه آبادی**، شماره ۵۴.
۱۶. حمزه‌نژاد، مهدی و عربی، مائده (۱۳۹۳)، «بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرایی معاصر؛ مطالعه موردی: طرح مسجد چهارراه ولی عصر (عج) تهران»، **فصلنامه علمی پژوهشی شهر ایرانی - اسلامی**، سال چهارم، شماره ۱۵.
۱۷. خضر، الشفیع (۲۰۱۶)، **القبیله والسیاسه فی السودان**، مرکز الراكوبه، الخرطوم.
۱۸. رفیعیان، محسن؛ مویلی، محمد؛ سلمانی، حسن و توانگر، لیلا (۱۳۹۱)، «ارزیابی احساس امنیت شهروندان با رویکرد منظر شهری (نمونه موردی محله اوین)»، **فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، شماره ۱۷.

43. Dubisch, J. (1995), **Pilgrimage, Gender, and Politics at a Greek Island Shrine in a Different Place**, Princeton University Press, New York.
44. Evans, G. (1998), **Mementos to take home: The ancient trade in souvenirs**, in: J.Fladmark (Ed.) *In Search of Heritage: As Pilgrim or Tourist?* (Dorset: Donhead Publishing).
45. Hakim, B. S. (1986), "the Islamic City and its Architecture: a review essay", **TWPR (Third World Planning Review)**, 12(1): 75-89.
46. McCrea, Rod; Tung-Kai, Shy & Robert, Stimson (2004), "Modelling Urban Quality of Life in South East Queensland by linking subjective and objective indicators", **28th Australian and New Zealand regional Science Association International annual Conference**, Wollongong, NSW, 28thSeptember to 1 October.
47. Raymond, A. (1994), "Islamic City, Arab City: orientalist Myths and Recent Views", **JSTOR**. 21: 3-21.
48. Ringer, Fritz K. (2004), **Max Weber: An Intellectual Biography**, University of Chicago Press.
49. Saleh, M. A. E. (1998), "the impact of Islamic and Customary Laws on Urban Form Development in South-Western Saudi Arabia", **Habitat international**, 22(4).
50. Suleiman, Jafar Subhi Hardan & Mohamed, Badaruddin (2011), "Factors Impact on Religious Tourism Market: The Case of the Palestinian Territories", **International Journal of Business and Management**, Vol. 6, No 7.
51. **Url1**: www.jesarat.com/shraz-mosque
52. **Url2**: www.pcparsi.com/20159
53. **Url3**: www.harame3.ir/fa/2016/08
54. **Url4**: filebekrrozblog.com/post/595
55. **Url5**: www.tebyan.net/newindex.aspx
56. **Url6**: kashkoolemantoma.blogfa.com/post/391
57. **Url7**: www.citypedia.ir

تبیین اکتشافی از کارکردپذیری وقف در شهرهای دوره اسلامی* مطالعه موردی: شهر ایرانی در قرون نخستین و میانی

محسن عسکری^۱، حسن احمدی^۲ * (نویسنده مسئول)، ناصر براتی^۳

^۱ گروه شهرسازی، واحد شهر قدس، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

^۲ استادیار شهرسازی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

^۳ دانشیار شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین الملل امام خمینی، قزوین، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۱/۱۳

چکیده

سُنَّتِ حَسَنَةِ دینی وقف و نحوه ارتباط آن با شهر، با وجود کارکردهای مختلف آن در شهرهای دوره اسلامی، تا کنون مورد توجه جدی اندیشه‌مندان داخلی قرار نگرفته است. هدف این پژوهش؛ ارائه یک مدل تبیینی از چرایی، چگونگی شکل‌گیری و عملکرد وقف در شهر گذشته ایرانی در قرون نخستین و میانی تاریخ ایران تا دوره صفویه است. در این پژوهش، دستیابی به یک مدل مفهومی و نظری مطلوب برای تبیین هم‌پیوندی وقف و شهر، شناسایی نیروها، جریان‌ها و الگوهای عمده اوقاف و نیز کارکردها و ابعاد متفاوت وقف مورد توجه قرار گرفته‌اند. در این مطالعه، از یک مدل نظری چهار لایه‌ای استقرایی مبتنی بر رویکرد پژوهش آمیخته و روش اکتشافی استفاده شده است. راهبرد پژوهش تاریخی و تکنیک تحلیل محتوا جهت‌دهنده مسیر پژوهش بوده‌اند. نتایج نشان می‌دهد، نهاد وقف در بستری تاریخی شکل گرفته و متأثر از مجموعه عوامل مختلف دینی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی بوده است. در الگوی تبیینی معرفی شده، ابتدا ماهیت دوگانه وابسته و مستقل وقف شناسایی شده و سپس مدل تبیین بر سه لایه کلان، میانی و خرد مطابق چارچوب نظری پژوهش استوار شده است. در مدل تبیین پژوهش نیز از مفروضات «نظریه نسبیت عام اینشتین» و هم‌چنین آراء و عقاید «پیر بوردیو» استفاده شده است. در این میان، ماهیت وابسته وقف متأثر از سه جریان عمده «مولفه‌های دینی - فرهنگی شهرهای دوره اسلامی»، «عوامل محرک» و «تحولات درون‌زا» بوده است. ماهیت مستقل وقف نیز مبتنی بر وجود میدانی از نیروهای مختلف است که یک «مدار گرانشی وقف» را تشکیل داده است. بیش‌ترین تأکید اوقاف در قرون یاد شده، بر ساخت مساجد بود و املاک و روستاها نیز گروه غالب موقوفه‌ها هستند. ابعاد وقف ناظر به سه بُعد «دینی - مذهبی»، «اقتصادی» و «کالبدی» است که کارکردهای «دینی و مذهبی» بارزترین کارکرد وقف در شهر گذشته ایرانی بوده است. از بُعد درونی، «کارکردهای هم‌گرا بخش»؛ بیش‌ترین تأثیر را برای هم‌افزایی نیروهای متأثر شکل‌دهنده وقف داشته است. هم‌چنین وقف برای حکومت «کارکردهای سیاسی»، و برای شهر و حوزه نفوذ آن «کارکرد پایداری» داشته است. بدین ترتیب ابعاد جدیدتری از این نهاد قدرتمند دینی شناسایی و جایگاه آن در لایه‌های تاریخ کهن شهر ایرانی - اسلامی، تدقیق و خلاء موجود پر شده است.

واژگان کلیدی: وقف، شهر ایرانی، تبیین اکتشافی، کارکردپذیری.

مقدمه و بیان مسأله

در کنار ارکان دینی و فرهنگی جامعه است (Gil, 1998: 128-129); Arjomand, 1998:112; Leeuwen, 1999:117; Lev, 2005:156; Lev, 2009:249). مروری بر متون موجود با رویکرد انتقادی و تاریخی در شهرهای مختلف جوامع اسلامی نیز حکایت از اهمیت آن و راه‌گشایی‌های اساسی به‌دست آمده از راهبرد پژوهش‌های تاریخی دارد (Leeuwen, 1999:197) (Kuran, 2001:841) (Shatzmiller, 2001: 51-53) (Isin, 2011: 209). با وجود این ضرورت و سابقه تحقیقاتی نسبتاً جدید در این زمینه، عمده مطالعات داخلی جهت‌گیری چندانی مناسبی نسبت به آن نداشته‌اند (ن.ک. عسکری و بغدادی، ۱۳۹۴: ۴۰). تا این لحظه نیز هیچ‌گونه مطالعه نظام‌مندی در خصوص تبیین جایگاه و سیر تکوین کارکردهای وقف در کل عرصه تاریخ، جامعه، فرهنگ و شهر ایرانی دیده نمی‌شود (عسکری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۸). نمود این اشکال اساسی در رویکرد غالب مطالعات داخلی در بررسی تاریخ‌مند وقف در شهر گذشته ایرانی، انعکاس خود را در «نگرش‌های تاریخچه‌ای» و نیز «ارائه و معرفی مصادیق وقف و یا دسته‌بندی از آن» نشان می‌دهد (ن.ک. شهابی، ۱۳۴۳: ۱۶-۸۰؛ سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، ۱۳۶۴: ۸-۱۰؛ ن.ک. طباطبائی، ۱۳۹۳: ۱۱۳-۱۲۰). دیگر متون اخیر با رویکرد تحلیلی-تاریخی ناظر بر ارتباط متقابل نهاد وقف و توسعه شهرهای دوره اسلامی نیز، شهر ایرانی را در بازه زمانی بعد از دوران صفویه و قاجار مورد مطالعه قرار داده‌اند (ن.ک. شاه حسینی، ۱۳۹۰: ۲۷-۱۶۳ و ن.ک. امین پور و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۶). هم‌چنین چارچوب‌های فکری قوی در این زمینه با رویکردهای استقرایی از قبل وجود نداشته و در چنین شرایطی، اهمیت این خلأ را می‌توان در عدم امکان زایش آراء و اندیشه‌های بومی در حوزه وقف متصور شد. به علاوه، هم‌پیوندی رابطه شهر و وقف با یکدیگر و وجود شواهدی مبنی بر شکل‌گیری اثرات متقابل و چند لایه عناصر مکمل دیگر همانند رابطه مناطق پیرامونی و روستاها با شهرها و اثرات شبکه‌ای آن بر وقف (Watson, 2010: 295,301) در قرون نخستین و میانی تاریخ ایران نیز نادیده گرفته شده است. به همین دلیل برای جبران این کمبودها، پژوهش‌های تبیینی و تاریخی ناظر بر اکتشاف چرایی و چگونگی فرآیند هم‌پیوندی وقف و شهر در تاریخ شهرهای دوره اسلامی و از جمله برای تمدن کهن ایرانی الزامی به نظر می‌رسد.

پوشش‌های پژوهش

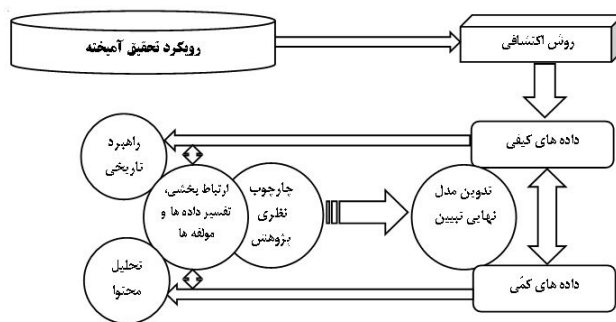
- چگونه می‌توان به یک مدل مفهومی و نظری مطلوب برای تبیین هم‌پیوندی وقف و شهر ایرانی اسلامی در قرون نخستین و میانی دست یافت و الزامات و مختصات آن کدامند؟
- حضور وقف در شهر گذشته ایرانی از چه مجموعه نیروها، جریان‌ها و الگوهای عمده‌ای تبعیت داشته است؟

کشور و تمدن ایران یکی از ارکان برجسته در تمدن زین اسلامی در قرون نخستین و میانی هجری قمری بوده است. اگرچه شهرهای گوناگون و ملل مختلف این تمدن اسلامی هر کدام دارای خاستگاه‌های تاریخی، قومی و فرهنگی متفاوتی از یکدیگر بوده، اما هم‌زمان از عناصر مؤوم دینی و فرهنگی غیر همانند و نیز مشترکی هم‌چون وقف برخوردار بوده‌اند. در قرون میانی اسلام، بسیاری از خدمات عمومی توسط نهادهای اجتماعی همانند وقف شکل می‌گرفتند (Yıldırım, 2011:23) و وقف برای قرن‌ها به عنوان بخشی اساسی از تاریخ سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جهان عرب و اسلام قلمداد می‌شد (Ghazaleh, 2011:1). در این میان، عمده‌ترین تأثیر وقف بر ساختار جامعه شهری بوده است (Lev, 2005:68)؛ به طوری که سهم عمده‌ای از اماکن مذهبی و دینی و عام‌المنفعه در ملل مختلف اسلامی همانند ایران، ترکیه دوران عثمانی، مصر، سوریه، تونس و الجزایر با پشتیبانی این نهاد شکل گرفته است (اهلرز، ۱۳۷۴: ۵۱) (شهابی، ۱۳۸۳: ۱۴۰) (Lev, 2005:74) (Kuran, 2001:849). وقف، یکی از سنت‌های خیریه^۱ برخاسته از نظام باورهای دینی در ادیان یکتاپرست است (Lev, 2009:258) که با حضور رسول اکرم (ص) و پیدایش دین اسلام، رشد و توسعه پیدا کرد. قبل از آن، مصادیقی از تکریم به پرستشگاه‌ها و تقدس بت‌های اعراب به شکل اهدای مالیات‌هایی به عنوان «اکرب» برای تقرب به خدایان، نذرنیشته‌ها و مدیریت اوقاف پرستشگاه‌ها (علی، ۱۳۷۳: ۱۰۳-۴۱۸) (سالم، ۱۳۸۳: ۷۹-۲۴۶)، اقدامات خیرخواهانه‌ای هم‌چون حفر چاه (مونس، ۱۳۹۵: ۱۶۶-۱۶۸) و نیز تعمیر و عمارت کعبه مقدس (ابن هشام، ۱۳۷۷: ۱۷۳-۱۷۶) وجود داشته که با ورود دین اسلام، اهداف و جهت‌گیری آن تغییر می‌کند. تأکید دین اسلام در این زمینه به سه شکل در قرآن کریم (ابازی، ۱۳۸۷: ۴۰-۴۶) (Cizacka, 1998:48)، در میان احادیث (Bearman et al., 2002:59) و نیز در کتاب نهج الفصاحه (رحمت کاشانی، ۱۳۸۶: ۴۰-۵۱) قابل ملاحظه است. نخستین اقدامات در شبه جزیره عرب به نوعی با تخصیص دادن و اهدای اموال «امت مسلمین» به خودشان تحت عنوان مفاهیمی هم‌چون «صدقه»^۲ و «حبس»^۳ بوده است. این اقدام، در ادامه ماهیت کنشی اولیه خود در صدر اسلام از «اموال عمومی به عامه مردم» به صورت «اموال خاصه به عامه مردم» تغییر شکل داد (Gil, 1998: 128). اموال اختصاصی مخربق^۴ به عنوان اموال بخشیده شده به پیامبر، و تقسیم متقابل آن از سوی ایشان بین مسلمانان از اولین نمونه‌ها در شکل دوم آن است (Ibid: 136). به اقتضای این شرایط است که در صدر اسلام از وقف به عنوان «صدقه جاریه» نیز یاد شده است (باقی، ۱۳۸۱: ۲۲۳). بررسی کنشگران نخستین و سیر تکوین تاریخی وقف در جهان اسلام؛ نشانگر حضور لایه‌های سیاسی و قدرت از جمله خلفای راشدین، حکمرانان مسلمان و وزیران آنها،

- کارکردهای وقف در شهر گذشته ایرانی- اسلامی تا قرن دهم هجری قمری کدامند و این کارکردها ناظر بر چه ویژگی‌هایی از وقف بوده‌اند؟

روش تحقیق

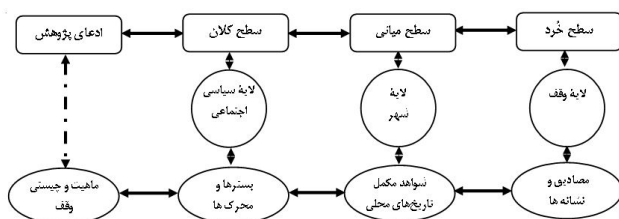
برای تبیین پدیده وقف، با توجه به داده‌های شناسایی شده؛ از «رویکرد پژوهش آمیخته» و از داده‌های کیفی و کمی به صورت توأمان استفاده شده است. در «روش آمیخته اکتشافی»^۱ ضمن استفاده از داده‌های مرکب با الگویی غیر هم‌زمان، داده‌های کیفی از اولویت برخوردار هستند (Creswell, 2014:16) و یافته‌های کیفی با تحلیل کمی پیوند زده می‌شوند (Edmonds & Kennedy, 2017:201). پیامد تحلیل کیفی، دستاوردی ایزاری یا تفسیری است که در مرحله کمی این دستاورد، محک زده می‌شود. استفاده از این رویکرد، زمانی مطلوب است که یک دستگاه فکری پیشینی و یا انطباق یافته در خصوص موضوع پژوهش وجود نداشته باشد (Creswell, 2015:64). برای گام‌های کیفی و کمی تحقیق به ترتیب از راهبرد تحقیق تاریخی و تکنیک تحلیل محتوا استفاده شده است. راهبرد پژوهش تاریخی، شامل فرآیند اکتشاف اتفاقات رخ داده در گذشته (Berg, 2004:211) با مفهومی فراتر از جمع‌آوری صرف مدارک و داده‌ها است (Neuman, 2014:501). تحلیل محتوا نیز ابزار استنتاج مفهومی از متون و گسترش‌دهنده فهم محقق از موضوع است (Krippendorff, 2004:18). از خروجی به دست آمده نیز همراه با چارچوب نظری پژوهش در ایده تبیین نهایی و تفسیر آن استفاده شده است. هم‌چنین بنابر ماهیت موضوعی و دامنه زمانی مطالعه، در مرحله کیفی رویکرد، از منابع ثانویه تحلیلی- تاریخی شهرهای دوره اسلامی و در مرحله کمی از داده‌های مکمل و متفاوت از مرحله کیفی همانند اسناد وقف دست اول هم‌چون تاریخ‌های محلی شهری و ۱۰۰ مورد از موقوفات ثبت شده در ایران شامل یازده دوره تاریخی از سلسله‌های محلی از ابتدای ورود دین اسلام به ایران تا دوره صفویه و با رویکرد استقرایی استفاده شده است.

نمودار شماره ۱: فرآیند و روش شناسی پژوهش

چارچوب نظری

در این پژوهش، برای عبور از رویکردهای غالب توصیفی و پراکنده موجود از یک «مدل چهار سطحی» استقرایی برای فهم متقابل و تبیین پیوندهای وقف و شهر در شهر ایرانی دوره متقدم و میانی اسلام استفاده شده است. در بخش اول مدل، ادعای اصلی پژوهش در قالب ماهیت و چیستی وقف معرفی می‌شود. این ماهیت، چرایی پیدایش، طرز شکل‌گیری و نیز منطبق رشد پدیده را بیان می‌کند. در ادامه، مطابق ابزارهای روش تحقیق تاریخی برای تکمیل ادعای اصلی و ارائه دلایل، شواهد و مصادیق ناظر بر ماهیت معرفی شده، از سه بخش دیگر مدل در سه سطح کلان، میانی و خرد استفاده می‌گردد. در این سطوح متأخر، به ترتیب ساختارهای بسترساز و محرک ساز، شواهد تاریخی و مصادیق شناسایی می‌شوند. این لایه‌های سه گانه، ناظر بر سه بُعد شرایط کلان سیاسی، فرهنگی و دینی، «لایه شهر» و تاریخ‌های محلی ناظر بر آن و نیز «لایه وقف» در جامعه ایرانی در بازه زمانی یاد شده است. بدین ترتیب، هر چهار سطح به شکلی درونی با یکدیگر ارتباط برقرار کرده و پدیده مورد نظر را با هم و به شکلی یکپارچه تبیین می‌کنند. تشریح این مدل تبیین پیوسته نیز ناظر بر «علل»، «دلایل» و «معانی» حاکم بر پدیده مورد نظر است (ن.ک. مردیها، ۱۳۹۵: ۸۸). در این چارچوب فکری از «نگرش‌های مکانیکی و نقطه‌ای» به موضوع وقف صرف نظر شده و در عوض از یک «نگرش منظومه‌ای» برای تبیین «نهاد وقف» استفاده شده است.

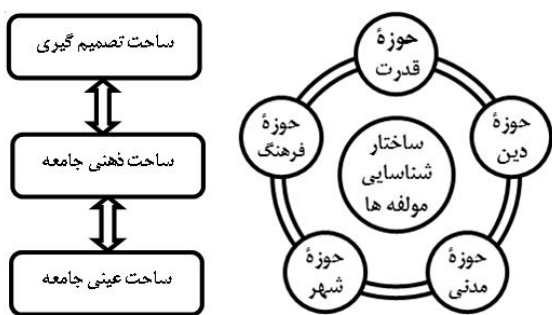
نمودار شماره ۲: چارچوب نظری پژوهش

یافته‌های تحقیق

ایده تبیین

ایده اصلی تبیین در این پژوهش، بر ماهیت دوگانه وقف استوار است. ماهیت وجودی آن شکلی وابسته داشته و ماهیت کارکردی آن به صورت سازوکاری مستقل عمل می‌کرده است. ماهیت نخستین وقف مبتنی بر مجموعه دو عامل «تحولات درون‌زا» و «عوامل محرک» برگرفته از «بسترها» بوده است. در ماهیت دوم؛ وقف در یک «مدار گرانشی» متشکل از عناصر مختلف اما یکپارچه و سلسله‌مراتبی شکل گرفته است. مولفه‌های دینی فرهنگی شهر گذشته ایرانی- اسلامی و به تبع آن، «جریان‌ها و نیروهای دینی و مذهبی» و تحولات ناظر بر آن، سبب شکل‌گیری «عامل‌های گوناگون» این مدار بوده‌اند. این عامل‌ها، پس از

در قرون نخستین و میانی است. این شالوده و بستر یکپارچه، در خود، مؤلفه‌های تاریخی و بنیادینی داشته که در ابعاد دینی و فرهنگی می‌تواند با پدیده وقف ارتباط برقرار کند. بدین منظور در گام کیفی پژوهش، این مؤلفه‌های کالبدی و غیر کالبدی، استخراج شدند (نمودار شماره ۶). این مؤلفه‌ها، عناصر محرکه فرهنگ و تمدن ایران بعد از ورود دین اسلام به ایران بوده‌اند. در این میان، ارتباط تمدن ایران و اعراب بر اساس سه دوره «تساهل»، «تقابل» و «تداوم» شکل می‌گیرد. وحدت و همسازی دو نظام فرهنگی ایرانی و اسلامی با یکدیگر و ایجاد نظامی جدید از آن (سنایی، ۱۳۸۹: ۱۰۷) نیز عمیقاً برخاسته از کنش و واکنش دو سویه «دین-فرهنگ اعراب» با «دین-فرهنگ ایرانیان» بوده است. «حوزه قدرت» به عنوان حوزه آغازین و محرک جامعه، «حوزه دین»، «حوزه فرهنگ»، «حوزه مدنی و عمومی» و «حوزه شهر»، پنج ساحت عمده سازنده این مؤلفه‌ها بوده‌اند. مطابق ایده تبیین پژوهش، «بسترهای مکان-زمان» بر هر دو ماهیت وابسته و مستقل وقف اثرگذار بوده‌اند.

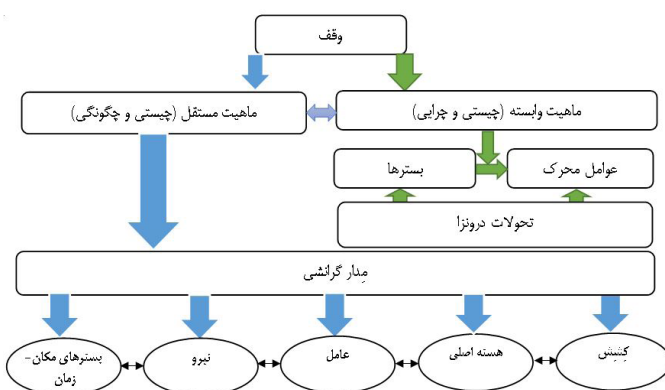

نمودار شماره ۵: ساحت‌های پنج‌گانه غالب شکل‌دهنده بسترهای تاریخی «مکان-زمان» شهر ایرانی

عوامل محرک (محرک‌های توسعه وقف)

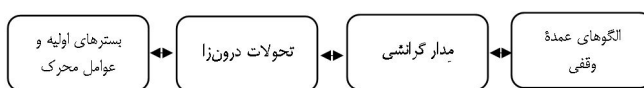
منظور از عوامل محرک در سطح میانی، مجموعه عواملی در جامعه هستند که به نوعی «پیش زمینه» برای تجلی وقف بوده‌اند. طبق بررسی صورت گرفته و تحلیل محتوای متون موجود، حداقل شش دسته از این «محرک‌ها» در این زمینه شناسایی شدند: الف- الگوهای ارزشی حامل بر وقف (قرآن کریم، پیامبر اکرم (ص)، امامان شیعی و سنی و فقها)، ب- فرهنگ صدقه و رایج بودن آن به ویژه بین پادشاهان و وزیران، ج- فرهنگ اهدای مال به زبردست، د- فرهنگ عیاری در قیل از اسلام و دوره اسلامی در بین اعراب و ایرانی‌ها، ه- تأکیدات مرتبط در اندرزنامه‌ها و وصایای اخلاقی مبنی بر دادگری و نیکوکاری، و- صرف مال برای توسعه ابنیه عام المنفعه از جمله مدرسه‌سازی، پرداخت کمک هزینه و انجام اقدام‌های خیریه. جدول شماره ۱ شواهدی تعیین‌گر از شش عامل «محرک‌های توسعه وقف» را نشان می‌دهد.

تبدیل شدن به «هسته‌های اصلی کالبدی و غیر کالبدی» سبب کشش هسته‌ها به عنصر نهایی وقف شده‌اند. در این مدل، یک «جریان گرانشی» بین تمام ارکان وجود داشته و تنها محدود به کشش هسته‌های اصلی مدار به وقف نبوده است. این «سازوکار گرانشی» را می‌توان با الگوی «مدل‌های جاذبه پسانوتون»^۱ تبیین کرد. بر خلاف مدل‌های جاذبه و محدود به روابط مستقیم و یا معکوس بین یک یا چند عامل (Constantin, 2004: 116)؛ در الگوی گرانشی یکپارچه، مجموعه عوامل و عناصر در حالتی پیوسته و متصل به یکدیگر قرار دارند که منطبق بر الزامات پیوستگی عناصر و قواعد پیوسته «فضا-زمان»^{۱۱} در الگوی «نظریه نسبیت عام اینشتین»^{۱۲} است (Schlick, 2005: 67) (Fock, 1959:1) (Straumann, 2017: 160). به عبارت دیگر در این مدل تبیین، شکل‌گیری مصادیق و نمونه‌های وقفی تنها وابسته به دو عنصر متأخر نبوده و زنجیره‌ای از جریان‌ها، نیروها، عامل‌ها و هسته‌ها با یکدیگر در این زمینه فعال هستند. به عنوان مثال کشش خانقاه به وقف، تنها ناشی از حضور خود خانقاه نیست که بتوان صرفاً بازتولید آن، مجدداً این کشش را احیا نمود.

نمودار شماره ۳: ایده و الگوی پیشنهادی تبیین‌گر پژوهش

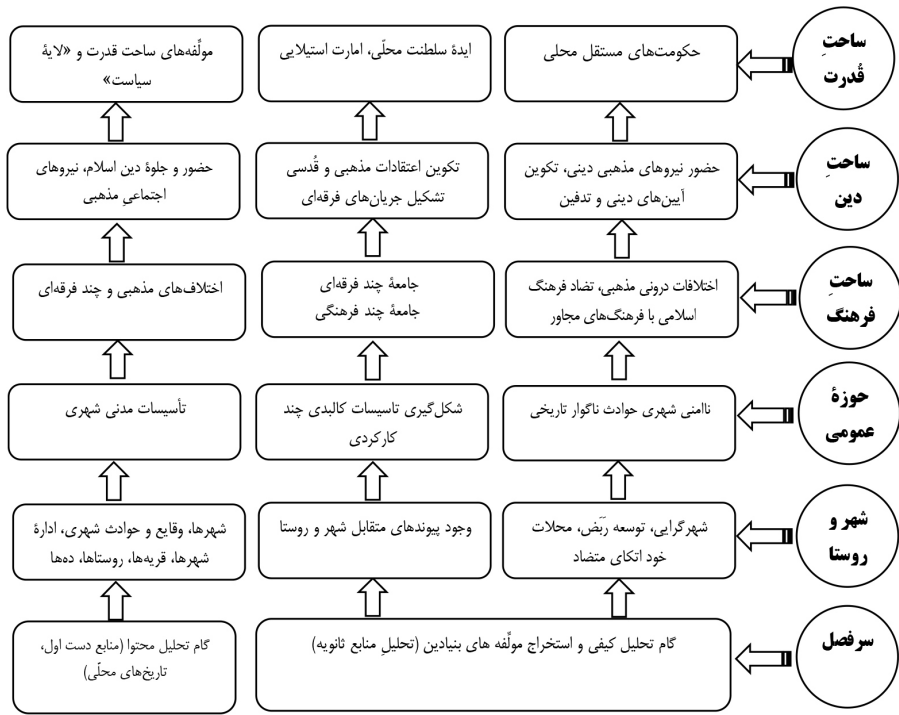
یافته‌های پژوهش، نیز در چهار بخش عمده تقسیم شده است. این بخش‌ها، شامل «بسترهای اولیه و عوامل محرک»، «تحولات درون‌زا»، «مدار گرانشی» و بررسی «مصادیق و الگوهای عمده وقفی» هستند. هر یک از این چهار بخش به صورت سلسله مراتبی، مکمل حضور یکدیگر برای نقش آفرینی «نهاد تاریخی وقف» در شهر گذشته ایرانی-اسلامی بوده‌اند.

نمودار شماره ۴: الگوی بیان یافته‌های پژوهش

بسترهای اولیه

معنای به کار گرفته شده برای «بسترها» در این پژوهش، مبتنی بر شرایط و مختصات «مکانی و زمانی» حاکم بر شهر ایرانی اسلامی

نمودار شماره ۶: مؤلفه‌های تاریخی بنیادین حوزه دینی- فرهنگی و کالبدی شهر و تمدن ایرانی اسلامی در قرون نخستین و میانی

جدول شماره ۱: شواهد تعیین گر «محرک‌های توسعه وقف» در شهر ایرانی اسلامی در قرون نخستین و قرون میانی

ردیف	نام محرک	بخش کیفی پژوهش	منابع
۱	الگوهای ارزشی حاصل بر وقف	وجود اداره اوقاف پرستشگاه‌ها، وجود اوقاف گسترده، پرستشگاه المقه، اهدای مالیات‌هایی به عنوان «اکرب» (جهت تقرب به خدایان) نامگذاری ارمغان اهدایی بر پرستشگاه‌ها با عنوان «کیودت»، شواهد ندرنشته‌ها، لزوم احداث ساختمان همگانی همانند پرستشگاه‌ها، شواهد قربانی کردن برای الهه‌ها.	(علی، ۱۳۷۳: ۱۰۳-۴۱۸) (سالم، ۱۳۸۳: ۷۹-۲۴۶)
		وجود ارزش «عیاری» و «دلیری» در بین عرب، خوش رفتاری و التزام اخلاقی، سلوک اخلاقی با بازرگانان اعراب، ارزش مندی «بخشش» و «کرم» از مظاهر «سیادت» و «سروری» اعراب همانند «حاتم طایی»، «کعب بن مامه ایادی»، «هرم بن سنان»، ارزش مندی «حفر چاه» توسط اشخاصی همانند «هاشم بن عبد مناف» و «حفر چاه بدر»، انفاق به حاجیان کعبه توسط «عبدالمطلب»، جمع آوری مالی بدون شبهه توسط اعراب قریش جهت تعمیر و عمارت کعبه.	(سالم، ۱۳۸۳: ۳۴۱) (مونسن، ۱۳۹۵: ۲۱۵) (سالم، ۱۳۸۳: ۳۴۴، ۳۴۱) (مونسن، ۱۳۹۵: ۱۶۶-۱۶۸) (ابن هشام، ۱۳۷۷: ۱۳۷-۱۷۶)
۲	الگوهای ارزشی حاصل بر وقف	قرآن کریم: * تأکیدات در شبکه معنایی هشت گانه «انفاق»، «سبیل الله»، «حسنة»، «صدقه»، «ایثار»، «باقیات صالحات»، «بخشش»، «خیر و بر» در سوره‌های قرآن کریم همانند «بقره»، «توبه»، «انعام»، «حشر»، «مریم»، «آل عمران».	(قرآن کریم) (سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، ۱۳۶۴) (چمران، ۱۳۸۰: ۱۸، ۴۴، ۴۶) (بشیر، ۱۳۹۳: ۶۲-۷۰) (نیازی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۹-۲۲)
		پیامبر اکرم (ص): * تأکیدات نوزده گانه ایشان در «نهج الفصاحه» در معانی ارزشی همانند «پرهیز از آزمندی»، «اطعام کردن»، «انفاق»، «ایمان»، «بخشش و بخشودن»، «توانگری»، «خوبی کردن (المعروف)»، «خیر و دارایی»، «زکات»، «حفر چاه در زمین»، «زهد»، «سخاوت»، «صدقه»، «قناعت»، «کار و عمل صالح»، «نیکی و البر» و «توجه به یتیمان» و «یقین»، «وقف اراضی (مخریق)» و «وقف مزارع (بساتین سبعة) و «حیطان السبعة».	(رحمت کاشانی، ۱۳۸۶: ۴۰-۵۱) (دُرچی، ۱۳۹۰: ۳۹) (نیازی و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۴)
		صحابه، امامان شیعی و سنی و فقها: * وقف «باغ» برای خدا و رسول خدا، «وقف در راه رسول خدا» همانند واگذاری اموال (مخریق) یهودی، مال و باغ برای رسول خدا و فقیران توسط صحابه همانند «عبدالله بن زید»، «عباس بن عبدالمطلب» * تأکیدات ارزشی امام اول شیعیان در «نهج البلاغه» هم چون تبدیل دنیا به آخرت، برقراری نوعی معامله با خداوند، اطمینان از بازگشت سرمایه انفاقی، ره توشه آخرت، وقف توسط امام اول شیعیان همانند ده‌هایی همانند «یتیم» و مزارعی همانند «بعیغه» برای مساکین و «ابن سبیل» و نیازمندان و باغ وقفی «صبا».	(دُرچی، ۱۳۹۰: ۴۵) (نواب لاهیجانی، ۱۳۷۹: ۱۰۴۸-۱۰۴۹) (سلیمی فر، ۱۳۷۰: ۶۸، ۶۷) (محدثی، ۱۳۹۲: ۱۸-۴۸) (سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، ۱۳۶۴: ۶) (اشکوری، ۱۳۷۳: ۸۱) (بشیر، ۱۳۹۳: ۲۱۶-۲۲۰) (نیازی و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۵) (حاجی آبادی، ۱۳۹۲: ۷۸، ۸۳)

ردیف	نام مُحرک	بخش کیفی پژوهش	منابع
۲	فرهنگ صدقه	* مبالغه توانگران در صدقه و خیرات در دوره عباسیان در جهان اسلام، * صدقه دو سوم از اقطاع خلیفه: قادر» در دو مسجد بزرگ بغداد، * اعطای صدقه توسط «یعقوب» و «امیر خلف» صفاری، * اعطای صدقه به نیازمندان توسط «عضدالدوله» آل بویه، * صرف صدقه ۱۰۰۰ دینار توسط «آلپ ارسلان» سلجوقی، * صدقه دو میلیون دیناری توسط «محمد بن ملک شاه سلجوقی» بین مساکین و فقراء از خزانه شخصی اش، * اهدای ۷۰۰ هزار دینار طلا به عنوان هدایا و صدقات توسط «سلطان سنجر» و «سلطان ملک شاه» سلجوقی، * پرداخت هدایا به گدایان و حمایت وی از فقرا و صوفیان توسط «خواجه نظام الملک».	(زرین کوب، ۱۳۸۳: ۴۴۹) (متر-الف، ۱۳۶۲: به نقل از المنتظم) (ترکمنی آذر و صالح، ۱۳۷۸: ۵۰، ۸۹) (ایمانی فرویگر، ۱۳۸۹: ۳۷۶) (لمتون، ۱۳۷۲: ۳۳۱) (بویل، ۱۳۸۹: ۲۰۴، ۳۷۸، ۳۹۰، ۳۹۱) (یوسفی فر، ۱۳۹۰: ۶۹، ۱۱۹)
۳	فرهنگ اهدای مال و بخشش پول	* تقسیم لباس و غذا و پول میان فقرا و مُستمندان توسط «فخر الملک ابوغالب» وزیر آل بویه، * پول خرج کردن در راه مسکینان توسط «عضدالدوله»، * گشاده دستی وزیر «صمصام الدوله» در دادن مقرری، صلهاها و کمک خرجی، * بخشش ۱۰۰ هزار دینار سرخ و ۲ هزار جامه برای مشایخ و روحانیان توسط «اگتای مغول»، * بخشش صد هزار دینار به ساکنان اصفهان توسط «شاهرخ» بعد از حمله به اسکندر.	(ایمانی فرویگر، ۱۳۸۹: ۵۰، ۱۵۵-۱۵۶) (ایمانی فرویگر، ۱۳۸۹: ۳۷۶) (کرمر، ۱۳۷۵: ۲۷۱) (بیانی، ۱۳۷۰: ۱۳۳) (فراهانی منفرد، ۱۳۸۱: ۶۶)
۴	فرهنگ عیاری	* کردار عیاری «یعقوب»، حضور «مطوعه» یا «غازیان»، * فرهنگ خیرات و میراث «یعقوب» صفاری، * سخاوت مندی «امیر خلف» صفاری، * صفات دینی منتسب به فرمانروایان سامانی همانند «غازی بزرگ»، * رسیدگی و بخشش پول و غذا در دوره آل بویه.	(ترکمنی آذر و صالح، ۱۳۷۸: ۱۰-۱۳) (سیستانی، ۱۳۸۳: ۵۸) (ترکمنی آذر و صالح، ۱۳۷۸: ۵۰، ۸۹) (فروزانی، ۱۳۸۵: ۷۴) (فرای، ۱۳۸۹: ۱۹۸) (ایمانی فرویگر، ۱۳۸۹: ۵۰، ۱۵۵)
۵	اندرزنامه‌ها و وصایای اخلاقی	* وصایای اخلاقی در اندرزنامه سیاسی «التوسل الی الترسل» در قرن ششم هجری قمری	(محمودی، ۱۳۹۳: ۱۴۹، ۱۶۹).

ادامه جدول شماره ۱: شواهد تعیین گر، «مُحرک‌های توسعه وقف» در شهر گذشته ایرانی اسلامی

ردیف	نام مُحرک	نام شهر منتخب	نام دوره	بخش کمی و کیفی پژوهش (لایه شهر)	منابع دست اول
۶	صرف مال در قالب یک ارزش و سرمایه‌گذاری نهادین جهت توسعه ابنیه عام المنفعه	یزد	قرن نهم هجری تا دوره تیموریان	برپایی ۱۰ ده، مسجد و منار توسط «ارسلان خاتون»، برپایی مدرسه و گنبدی در «سرریگ» توسط «کیاء شجاع الدین»، احداث دو قنات توسط دو کنیز «ارسلان خاتون» به نام خودشان «ابر» و «مبارکه»، احداث مدرسه دو مناره و ساختن قبه‌ای عالی توسط «علاءالدوله گرشاسب»، عمارت قدمگاه امام هشتم شیعیان توسط «سلطان قطب الدین»، احداث ساباط در مزار، سقابه توسط «امیر معین الدین اشرف»، احداث مدرسه‌ای عالی مشهور به مدرسه «دو منار» توسط «علاءالدوله سمنانی»، ساخت مدرسه و گنبدخانه توسط «آتابک عزالدین»، احداث خانقاه قریب، احداث بازار، حمامی نیکو توسط «سلطان محمد مظفر».	(جعفری، ۱۳۴۳: ۳۶-۹۱، ۱۳۲) (کاتب، ۱۳۵۷: ۶۰-۱۴۲)
			قرون سوم و چهارم	خرید ضیاع‌های بسیار و خرج مال در آن به نام «شمس آباد» و ساخت کبوترخانه توسط «شمس الملک»، احداث مسجد جامع توسط «قُتیبیه بن مُسلم».	(نرشخی، ۱۳۱۷: ۱۹، ۳۵، ۵۷)
			قرون هفتم و هشتم	احداث رباط در محله اصطخر توسط «شیخ بهاء الدین محمد»، احداث مدرسه و مرقد در همسایگی حضرت شاهچراغ، توسط «تاشی خاتون»، احداث خانقاه در همسایگی مسجد عتیق توسط «شیخ شهاب الدین ابوبکر بیضاوی».	(زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۳۹-۵۰، ۱۱۰-۱۳۸) (جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۳۰، ۱۲۴، ۲۳۶، ۲۹۲، ۳۶۹، ۴۲۷)
			قرن چهارم	خرج کردن مال بسیار برای استحصال آب از قنات، توسط «ابی القاسم اسماعیل بن عباد»، نامگذاری آسیاب‌ها و قنات‌های شهر به نام اشخاص در حوزه مدیریت قنات‌ها.	(حسن قمی، ۱۳۶۱: ۴۰-۵۳، ۷۴، ۱۷۲، ۲۰۸)
		دوره تیموری	ساخت یک آسیاب در دوره تیمور توسط «یوسف جلیل داروغه»، تکمیل و ساخت بناهای عام المنفعه با حضور مردم و اهالی شهر، ساخت ابنیه برای اطعام فقرا توسط خاندان «عماد الدین مسعود»، ساخت یک آب انبار در محله سراریگ توسط «حاجی صدرالدین» از خاندان ایبورد.	(منز، ۱۳۹۲: ۲۷۸، ۲۸۱-۲۹۵، ۳۴۵، ۳۵۹-۳۶۵)	

تحولات درون‌زا

تحولات درون‌زا، مجموع وقایع، حوادث و رویدادهای درونی بوده که بُعدی عام نداشته‌اند و بنابر شرایط تاریخی، محدود به زمان-مکان مشخص در تاریخ شهر گذشته ایرانی-اسلامی هستند. مطالعات مختلف صورت گرفته به نوعی وجود این تحولات بومی را از جمله در دوره ایلخانی (عباسی، ۱۳۸۶: ۴۸) (ترابی فارسانی و بهادری، ۱۳۹۰: ۱۲۱) رصدیابی کرده‌اند. در ابتدا باید توجه داشته باشیم که مجموعه متون و منابع موجود و تحلیل‌های ثانویه هیچ کدام به طور کامل و دقیق ناظر بر «زندگی روزمره مردم» (ن.ک. بویل، ۱۳۸۹: ۳۰۷) و از جمله جایگاه وقف در زندگی آنها نیستند. به همین منظور، مجموعه عوامل اصلی درون‌زا به تفکیک هر یک از ادوار تاریخی این سلسله‌ها با در نظر گرفتن مجموع عناصر «بسترها» و «محرك‌ها» شناسایی شدند. در جهان اسلام، اهمیت راه مکه از همان دوران اولیه اسلام (صادقی، ۱۳۹۳: ۱۰۳) و مقدس بودن شهر مکه قابل توجه است. موقوفات قنات «زبیده» (ن.ک. مونس، ۱۳۹۵: ۷۰۰-۷۱۲) و موقوفه کردن تعدادی شتر و الاغ توسط «علی بن عیسی» وزیر وقت خلیفه از مال خویش برای آب‌رسانی (ن.ک. متزب، ۱۳۶۲: ۱۵۳) از مصادیق وقف برای مکه مقدس است. در ایران و در دوره سامانیان، وزارت اوقاف و بنیادهای مذهبی در سطح مرکز و ایالت‌ها وجود داشت (ن.ک. راوندی، ۱۳۸۲: ۸۶۶-۸۶۷) (ن.ک. فرای، ۱۳۸۹: ۲۵). در پیوند با مولفه‌های دینی و فرهنگی شهر ایرانی-اسلامی، سامانی‌ها؛ «حنفی مذهب» بودند و مخفی شدن «شیعه‌ها» از دست آنها نمایان بود (پیشین: ۲۱۴-۲۱۸). مولفه‌های یاد شده در این خصوص می‌توانسته‌اند در برقراری رقابت‌های فرقه‌ای برای جذب یا حذف نیروها و کنشگران مختلف دینی و مذهبی مؤثر باشند. در دوره سامانیان، عواید موقوفه‌ها، معمولاً برای نگهداری مساجد و مدارس، بیمارستان‌ها و اطعام درویشان به کار می‌رفت (فرای، ۱۳۴۸: ۲۱۷-۲۱۸) (فروزانی، ۱۳۸۵: ۱۳۶). نظر به شیعی بودن و تحولات شکل گرفته در دو دوره علوی و آل بویه، توجه به آرامگاه‌های مذهبی و بُقاع متبرکه در این دوره رشد کرد (ن.ک. نظری ارشد و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۵۰). در این دوره، در بیش‌تر شهرهای اسلامی، «مدارس شیعی» از جمله «مدرسه عضدی کربلا» به دستور عضد الدوله (ایمانی فر رویگر، ۱۳۸۹: ۲۶۷) تاسیس شد. از ویژگی‌های خاص این دوره نیز تساهل مذهبی و نبود نظریه دینی مُسلط (پیشین: ۱۲۳، ۳۱۷) (اروجی و کاظم‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۹) در آن عصر است. به همین جهت، رباط‌ها و خانقاه‌ها نیز با موقوفاتی کافی وجود داشتند و معمولاً هر رباط به یک «شیخ» تعلق داشت (فقیهی، ۱۳۷۸: ۷۳). در دوره آل بویه، دیوان «البر» صدقات و دیوان اوقاف وجود داشت (ایمانی فر رویگر، ۱۳۸۹: ۱۷۷). تصرف املاک وقفی «اعراب اشعری قم» که وقف ائمه و اعقاب ایشان بود، نمونه‌ای از دست‌اندازی به املاک وقفی در دوره آل بویه است (ن.ک. راوندی، ۱۳۸۲: ۱۰۰۸). در مصادیق

وقفی نیز زیارتگاه و مقابر، کتاب و کتابخانه مساجد، بیمارستان، رباط‌ها دیده می‌شوند. در دوره غزنویان، نمونه‌هایی از دست‌اندازی به اموال وقفی خاندان میکائیلی در دوره سلطان محمود غزنوی نیز گزارش شده است (پیشین: ۸۴۹). در دوره سلجوقی، نظر به دغدغه‌مندی سلاطین به تمامی امور دینی (ن.ک. بویل، ۱۳۸۹: ۴۱۶)، آنها از بنیان بزرگ شکل‌دهی بناهای عام المنفعه بودند و وزراء، حکام سلسله‌های متوالی و زنان آنها نیز از این شیوه متابعت می‌کردند (روستا و محمودآبادی، ۱۳۹۲: ۹۲). در این دوره، حضور فرقه‌های دینی نیز قابل توجه است (بویل، ۱۳۸۹: ۲۲۹). از مهم‌ترین عوامل درون‌زا در این دوره، رونق چشم‌گیر مدارس و پشتیبانی حاکمان وقت سلجوقی از آنها (ن.ک. روحی، ۱۳۹۱: ۵۱) و نیز اقدام «نظام الملک» برای ساخت نظامیه در شهرهای بزرگ با دلایلی از جمله مخالفت با گسترش جریان فرقه اسماعیلیه و ضرورت‌های «آموزش» در آن زمان است (ترکمنی آذر، ۱۳۸۵: ۶۶). اصلی‌ترین عامل درون‌زا در دوره ایلخانی، حضور آیین «شمن» یعنی دین اولیه مغولان و ویژگی‌های ناظر بر آن از یک سو، همانند نوع «خداپرستی»، توجه عمیق به «دنیای پس از مرگ» (بیانی، ۱۳۷۰: ۱، ۳۰) و قبور تشریفاتی (اشپولر، ۱۳۶۵: ۱۸۳) و نیز تداخل‌ها و هم‌پوندی‌های آن با دین اسلام (لمتون، ۱۳۷۲: ۱۰۲) در آن دوره تاریخی است. عامل دیگر نیز، چرخش مذهب توسط ایلخان‌ها (اشپولر، ۱۳۶۵: ۱۸۵-۲۱۴) (بیانی، ۱۳۷۰: ۴۶-۱۹۷) (لمتون، ۱۳۷۲: ۳۵۰-۳۵۲) و پیروی گسترده مردمی از آن (ن.ک. بیانی، ۱۳۷۱: ۴۴۸) و تعدد ادیان و مذاهب در آن عصر است. بخشی از این تعدد و رشد ادیان وابسته به تساهل مذهبی، باورها و ریشه‌های عمیق مغولان نسبت به همه ادیان بود (بیانی، ۱۳۷۰: ۴۵) (ترابی فارسانی و بهادری، ۱۳۹۰: ۱۰۸، ۱۱۲) (حیدری باباکمال و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۳). وقف در آن دوره، به تناسب این چرخش‌ها، دچار فراز و فرود از جمله قطع پرداختی پزشکان مسیحی از محل درآمد اوقاف (اشپولر، ۱۳۶۵: ۳۲۶) و یا تأمین مقرری روحانیون از محل اوقاف در دوره «غازان خان» (بیانی، ۱۳۷۱: ۵۴۴) شد. از جمله مولفه‌های پیشینی مرتبط با حوزه وقف، توجه به معیشت قشر روحانی و مهیا بودن گزینه وقف در این زمینه (بیانی، ۱۳۷۱: ۳۷۲-۳۷۳، ۵۶۷-۵۶۸) (لمتون، ۱۳۷۲: ۱۶۲) و نیز قدرت یافتن شیوخ قدسی و املاک موقوفه خانقاه‌ها و نذورات و صدقات اهدایی به آنان از جمله «شیخ صفی‌الدین» بود (بیانی، ۱۳۷۱: ۶۶۹ و ۶۹۳-۷۰۱). موقوفات جداگانه «سادات» و شکل‌گیری دارالسیاده‌ها (پیشین: ۶۴۸، ۵۳۷) نیز در آن دوره آغاز شد. حضور قدرت‌مند زنان در آن دوره، وابسته به جایگاه آنان در عرصه‌های تصمیم‌گیری و نیز برخورداری آنها از مال و املاک بود (حیدری باباکمال و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۶). از نظر اجرایی در دوره مغول، قسمت‌های مخصوصی برای پرداخت موجب و رسیدگی به امور اقطاع و اداره اوقاف وجود داشت. گسترش اوقاف در آن دوره را

طبق نظر «لمتون» می‌توان در چهار علل ناامنی و عدم امنیت، انگیزه‌های سیاسی و کسب احترام، نفع شخصی و انگیزه احسان و نیکوکاری برشمرد (لمتون، ۱۳۷۲: ۱۷۰-۱۷۱). دست‌اندازی به اموال وقفی همانند «پشگل دره» از موقوفات جامع قزوین (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۴۰۰) و نیز تلافی‌جویی مذهبی با ابنیه موقوفه از جمله «ربع رشیدی» پس از قتل «خواجه رشید» (ن.ک. بیانی، ۱۳۷۱: ۴۱۳-۴۲۰، ۵۰۴-۵۰۷) از جمله ویژگی‌های عصر ایلخانی است. در این ناامنی‌ها، سیاست‌های احیای اراضی از جمله توسط غازان خان (ن.ک. لمتون، ۱۳۷۲: ۱۹۶) برای رونق وقف بسیار حائز اهمیت بود. تحولات مرتبط با حوزه وقف در دوره تیموریان نیز متأثر از شرایط درون‌زا از جمله ویژگی‌های فرهنگی آن دوره است. در تحولات این دوره، یک نهاد خاص دینی همانند مسجد، مدرسه و یا طریقت‌های تصوف به تنهایی تعیین‌کننده نبود و در عوض وجود نوعی ائتلاف‌ها، وفاداری و ارتباطات به شکل متقاطع (منز، ۱۳۹۲: ۳۴۴) نمایان بود. در این میان، احیای شریعت، توجه به علما و مُدرسان و سادات و ارائه تصویری دلخواه از خود، نزد مردم و علما توسط «تیمور» و «شاهرخ»، «سلطان حسین بایقرا» و امیران دنبال شد (پیشین: ۴۰۲-۴۰۳) (ن.ک. فراهانی منفرد، ۱۳۸۱: ۶۲، ۱۶۴-۱۶۷). به عبارت دیگر، در آن دوره، مذهب؛ قوی‌ترین انگیزه در ساخت بناهای عمومی بود و نمود آن در بناهایی همانند مساجد عمومی و خصوصی، مدرسه‌ها، خانقاه‌ها و زیارتگاه‌ها هویدا شد (ن.ک. جکسون و لاکهارت، ۱۳۸۷: ۲۶۲) (منز، ۱۳۹۲: ۲۹۶). علاوه بر این که اقدامات عام‌المنفعه، نشانگر کاردانی و حکومت‌داری نیک حاکمان تلقی می‌شد (ن.ک. پیشین: ۲۷۵-۲۷۶).

مدار گرانشی

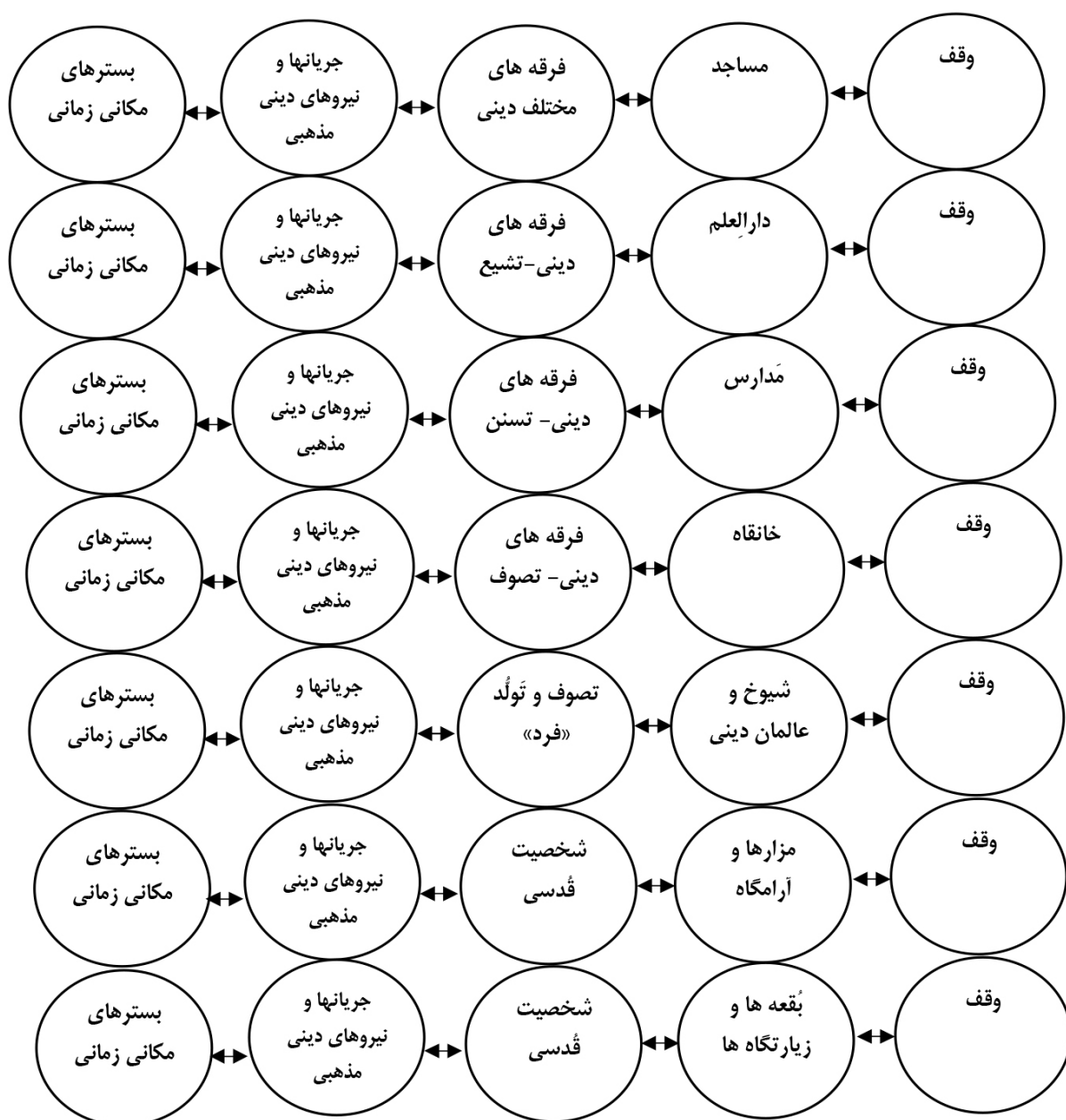
در این مرحله، با شکل‌گیری ماهیت مستقل پدیده وقف رویه‌رو هستیم که مطابق ایده تبیین، عملکرد آن بر اساس سلسله مراتبی از نیروها و عوامل با یکدیگر است. در این مدار تبیینی (نمودار شماره ۷) «بسترهای مکان-زمان» و متافیزیک حاکم بر آن با «مولفه‌های دینی فرهنگی شهر ایرانی-اسلامی» انطباق داده شده است. به تبع تحولات رصدشده از سده قرن چهارم به بعد، تحولات دینی و مذهبی متفاوتی در شهر ایرانی-اسلامی و در طی سلسله حکومت‌های مختلف صورت گرفت. در این میان، اختلافات آغازین اعراب بر شکل‌گیری «جریان‌های فرقه‌ای» مؤثر بود و با حضور جریان‌های عمده شیعیان در قرن چهارم هجری (متز-الف، ۱۳۶۲: ۷۵ به نقل از مسعودی)، حضور داعیان اسماعیلی از اواسط قرن نهم میلادی (فرای، ۱۳۵۸: ۱۵۹)، خوارج و جریان‌های غالب تفکر اهل سنت (حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی) همراه شد. اثرگذاری این فرقه‌های دینی تنها در حد مُنازعات مذهبی نبود و در تخریب و بازسازی اماکن مذهبی آنها تأثیر مستقیم داشت (ن.ک. مادلونگ، ۱۳۷۲: ۱۰۶-۱۰۷). این اماکن مذهبی، رفاهی

و عمومی همانند مساجد، مدارس، خانقاه‌ها، آرامگاه‌ها، رباط‌ها، کتابخانه‌ها، آب‌انبارها، بیمارستان‌ها و کاروان‌سراها ویژگی مشترک‌شان، نقش «چند کارکردی» آنها بود (کیانی، ۱۳۶۶: ۲۰۰) (ن.ک. کیانی میرا، ۱۳۶۹: ۱۲۶-۱۳۵) (ن.ک. العش، ۱۳۷۲: ۱۷۵) (ن.ک. هیلن براند، ۱۳۷۷: ۸۱) (حسینی، ۱۳۸۸: ۱۶). اختلافات یاد شده در مساجد، عامل تفرق بین فرقه‌ای و حتی درون فرقه‌ای اهل سنت بود (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۸۱، ۱۰۰) و صوفیان نیز برای خود، مساجد خاص خود را داشتند (کیانی میرا، ۱۳۶۹: ۷۸-۷۹). با شکل‌گیری مساجدی با این ماهیت، عملاً کشش مساجد به وقف نیز آغاز می‌شد تا وقف با دو ویژگی دینی و اقتصادی مستتر در خود به پایداری مساجد کمک کند. ریشه شکل‌گیری بسیاری از مساجد وقفی در ایران (ن.ک. اشراقی، ۱۳۵۷: ۶۳) (ن.ک. ملازاده و محمدی، ۱۳۷۹: ۲۱-۲۶) در همین سازوکار بود. منطق این سازوکار را می‌توان برای سایر اماکن مذهبی همانند دارالعلم‌ها و مدارس مد نظر قرار داد. پیدایش این دو هسته اصلی آموزشی-دینی از ابتدای قرن چهارم هجری (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۷۲) ریشه در رویکردهای دینی و آموزشی داشته‌اند که به تبع فرقی تشیع و تسنن در ایران و به تناسب مذهب حاکمان وقت، رشد و اضمحلال داشته‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۱-۳۷، ۱۱۴) (ن.ک. العش، ۱۳۷۲: ۱۶۴-۱۷۶، ۳۹۵). در پیوند با کارکردهای مساجد تدفینی و یادبودی (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۱۰۱) و جدایی تدریجی کارکردهای مختلف آن، اندک اندک «سنت تدفین» در مدارس همگام با حضور و نقش بیش‌تر «علمای دینی» و مرجعیت بیش‌تر آنان برای مردم پذیرفته می‌شد. بدین ترتیب، با شکل‌گیری و استقلال این هسته‌ها و تقویت هر کدام در بستری از تاریخ، کشش این مراکز فرقه‌ای آموزشی به وقف برای پشتیبانی دینی و اقتصادی از آن شکل گرفت. «دارالعلم سابور» تأسیس شده توسط «سابور بن اردشیر» در بغداد (ن.ک. العش، ۱۳۷۲: ۹۶-۱۴۹) و بسیاری از مدارس وقفی در ایران (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۱۰۰-۲۲۱) (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۱: ۱۰۷-۲۶۴) به این طریق رشد و توسعه یافتند. از سویی دیگر، «تصوف» به مثابه پدیده و جریانی اجتماعی در ایران ضمن کار و تلاش، با مردم در امور خیر همراهی و از ایشان دستگیری داشتند (ن.ک. کیانی میرا، ۱۳۶۹: ۲۷۵-۳۱۰) (ن.ک. حسینی میلانسی، ۱۳۹۵: ۲۳۹، ۲۴۹، ۲۵۱). با این وجود، کشش خانقاه‌ها به وقف، تنها به عنوان بخشی از درآمدها در خانقاه‌های وقفی ایران (کیانی میرا، ۱۳۶۹: ۹۴-۳۲۱) (شیخ‌الحکمایی، ۱۳۷۲: ۶۸) بود. خانقاه‌ها به دلیل «چند کارکردی‌شان» به عنوان کانون‌های اجتماعی سازنده شناخته می‌شدند و از کمک‌های مالی سرازیر شده با عنوان «فتوح» بهره‌مند بودند (ن.ک. کیانی میرا، ۱۳۶۹: ۲۷۵-۳۱۰). در این میان، ضمن توجه ویژه جریان تصوف بر «فرد» (پیشین: ۲۱) (آدونیس، ۱۳۹۲: ۱۲۳)؛ ایده «شخصیت مقدس» تکوین و با حمایت «لایه قدرت» از قرون چهارم هجری،

تقویت شد (ن.ک. مظاهری، ۱۳۴۸: ۳۷، ۶۵-۶۶) (متز-الف، ۱۳۶۲: ۸۹). به موازات پیدایش فرق مختلف مذهبی به ویژه «تولد فرد» در نهضت تصوف، تداوم مقبولیت آنان حتی پس از مرگ نیز ادامه پیدا کرد. این جریان همواره با امور خیریه مرتبط بود (knysh, 2010:86-89). هم‌چنین، پیروان این فرقه‌ها، جذب اماکن جدیدتر دینی شدند و پیوند این عامل جدید به شکل‌گیری هسته‌های کالبدی «مزارها و مقابر مقدس» انجامید (ن.ک. حسینی، ۱۳۸۸: ۱۶)؛ این حضور از دوره آل بویه بعد در ایران نمایان است. این وابستگی دینی مذهبی در سایر تأسیسات دینی فرهنگی همانند رُباط‌ها (کیانی میرا، ۱۳۶۹: ۶۶، ۷۳) کتابخانه‌های وابسته (ن.ک. العش، ۱۳۷۲: ۱۸۳) و بیمارستان‌ها (ن.ک. تاج‌بخش،

۱۳۷۹: ۲۵۲) نیز وجود داشت. بنابراین، این مراکز نیز با همین منطق قابلیت تبیین دارند. «کتابخانه‌های وقفی» متعلق به «مدرسه بیهقیه» در نیشابور، مسجد جامع اصفهان (ن.ک. ساعاتی، ۱۳۷۴: ۷۱-۷۲، ۸۱-۸۳، ۱۶۶) و بیمارستان‌های وقفی در ایران (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۹۵) (تاج‌بخش، ۱۳۷۹: ۳۱-۱۴۹) از این نمونه‌ها هستند. فوراً یادآوری می‌شود که حضور مستقل وقف به عنوان عامل آخر در این «مدار گرانشی»، به ساحت شهر و ویژگی‌های ناظر بر آن از جمله پیوندهای آن با حوزه پیرامونی ده‌ها و روستاها وابستگی داشته و خود در شکل‌دهی به هسته‌های اصلی کالبدی آن (مساجد، مدارس، مزارها و...) کاملاً سهم بوده است.

نمودار شماره ۷: منطقی تبیین مصادیقی وقف به تناسب عناصر موجود در «مدار گرانشی»

الگوهای عمده وقف و موقوفات

تعجلی و حضور وقف در دوره زمانی پژوهش را می‌توان «دوره وقف توأمان با الگو» معرفی کرد. به طوری که در این عصر تاریخی، انباشتگی عناصر جدید در یک چارچوب فکری منظم و با روابطی پیچیده منجر به شکل‌گیری الگوهایی شد که می‌توان به «الگوهای پایه‌ای وقف» از آن یاد کرد. این الگوها شامل سه دسته‌بندی «الگوهای عمده تأسیسات و رقبات موقوفه»، «الگوهای عمده توزیع و جهت‌گیری موقوفات» و «الگوهای فرعی عمده در توزیع موقوفات» است. شکل‌گیری این الگوها وابسته به کُششگران، نیروها و جریان‌های قبلی است. دسته‌بندی زیر به کمک بررسی و پشتیبانی ۱۰۰ نمونه از مصادیق وقفی استخراج شده در شهر ایرانی است. حضور و تعجلی وقف نیز به ترتیب در دوره‌های ایلخانی، سلجوقی و تیموریان بیش‌تر نمایان است.

الگوهای عمده تأسیسات و رقبات موقوفه‌ای

از حیث دسته‌بندی موقوفات غیر کالبدی و تأسیسات کالبدی وقفی می‌توان از سیزده الگو در این دوره زمانی یاد کرد. دو الگوی موقوفات «املاک-اراضی» و «ده‌ها» به ترتیب با نه و هفت مرتبه تکرار در سلسله‌های محلی، عمده‌ترین شکل موقوفات در شهر

گذشته ایرانی بودند. موقوفات دیگر، دامنه‌ای متفاوت از وقف وقت و پول، مزارع، قنات، باغ، بازار و... را تشکیل می‌دادند.

الگوهای عمده توزیع و جهت‌گیری موقوفات

این الگوها، شامل پنج دسته عمده هستند: الگوی توزیعی «دینی-مذهبی»، «آموزشی-دینی» (مدارس)، «رفاه عمومی»، «ابواب البر» و «فقیران و مسکینان». هم‌چنین دو الگوی «دینی-مذهبی» و «آموزشی-دینی» با هفت مرتبه تکرار در نمونه‌های بررسی شده، پرتکرارترین شکل توزیعی مصارف موقوفات در سلسله‌های منتخب هستند.

الگوهای فرعی عمده در مصارف و توزیع الگوهای پایه‌ای وقف

این الگوها، شامل دوازده سطح است. وقف کردن برای ساخت مساجد، برترین گزینه (هفت مرتبه تکرار) در این مصارف است. بعد از آن، «عالمان دینی» و «فرقه‌های دینی» (هر کدام با پنج مرتبه تکرار) بیش‌ترین توجه را داشتند. شایان گفتن است که داده‌های موجود وقفی این بخش تنها در هفت دوره از یازده دوره پژوهش، قابلیت استناد و گزارش دهی را دارند.

جدول شماره ۲: تعداد و چگونگی پخشایش ۱۰۰ نمونه از مصادیق وقف به تفکیک دوره‌های تاریخی پژوهش

نام دوره تاریخی	طاهریان	صفاریان	سامانیان	آل بویه	غزنویان	سلجوقیان	خوارزمشاهیان	اتابکان	ایلخانیان	تیموریان	قراقویونلو	جمع کل
تعداد نمونه	۱	۶	۶	۳	۱	۲۱	۱	۸	۳۲	۲۰	۱	۱۰۰

جدول شماره ۳: الگوهای عمده توزیع موقوفات و رقبات به تفکیک سلسله‌های منتخب پژوهش

طاهریان	صفاریان	سامانیان	آل بویه	غزنویان	سلجوقیان	خوارزمشاهیان	اتابکان	ایلخانیان	تیموریان	قراقویونلو
ده	پول و مال	املاک	آسیاب	ده	املاک	املاک	ده	آسیاب	اراضی	ترکیبی
-	بازار	پول و مال	کتاب	-	مزرعه	بازار	-	املاک	املاک	-
-	-	گرمابه	املاک	-	اراضی	اراضی	-	باغ	پول و مال	-
-	-	ده	-	-	وقت و پول	ده	-	پول و مال	ترکیبی	-
-	-	-	-	-	پول و مال	-	-	ترکیبی	مزارع	-
-	-	-	-	-	ترکیبی	-	-	ده	نهر	-
-	-	-	-	-	قنات	-	-	قرآن	-	-
-	-	-	-	-	ده	-	-	مزرعه	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	نخلستان	-	-

جدول شماره ۴: الگوهای عمده در توزیع و جهت‌گیری موقوفات به تفکیک سلسله‌های منتخب پژوهش

طاهریان	صفاریان	سامانیان	آل بویه	غزنویان	سلجوقیان	خوارزمشاهیان	اتابکان	ایلخانیان	تیموریان	قراقویونلو
فقیران و مسکینان	دینی مذهبی	دینی مذهبی	آموزشی دینی	آموزشی دینی	ابواب البر	آموزشی دینی	آموزشی دینی	ابواب البر	ابواب البر	دینی مذهبی
-	رفاه عمومی	-	رفاه عمومی	-	آموزشی دینی	-	آموزشی دینی	آموزشی دینی	آموزشی دینی	-
-	-	-	-	-	رفاه عمومی	-	ابواب البر	دینی مذهبی	دینی مذهبی	-
-	-	-	-	-	فقیران و مسکینان	-	-	رفاه عمومی	رفاه عمومی	-
-	-	-	-	-	دینی مذهبی	-	-	فقیران و مسکینان	-	-

جدول شماره ۵: زیرالگوهای عمده در مصارف موقوفات پایه‌ای شهر ایرانی در قرون نخستین و میانی

صقاربان	سامانیان	سلجوقیان	اتابکان	ایلخانیان	تیموریان	قراقویونلو
تفسیر قرآن	ساخت مساجد	ساخت بقعه	ساخت مسجد	ساخت بقعه‌ها	مقابر	ساخت مسجد
ساخت مساجد	عالمان دینی	ساخت رُباط	ساخت رُباط	عالمان دینی - تصوف	عالمان دینی	-
-	فرقه دینی - علویان	زیارتگاه‌ها	-	ساخت مسجد	ساخت مسجد	-
-	فرقه دینی - درویشان	ساخت مساجد	-	ساخت رُباط	اماکن مذهبی	-
-	-	عالمان دینی	-	مزار	زیارتگاه	-
-	-	فرقه‌های دینی	-	فرقه دینی - تشیع	عالمان دینی - تصوف	-
-	-	-	-	ساخت خانقاه	مزار	-
-	-	-	-	خانه خدا، کعبه	ساخت خانقاه	-
-	-	-	-	فرقه دینی - تصوف	ابواب البر	-
-	-	-	-	زیارتگاه‌ها	-	-

بحث

کارکردهای وقف در این دوره زمانی، اولاً وابسته به نحوه رشد و توسعه وقف در مجاورت با چپستی شهر و توسعه شهری است. این کارکردها، خود متناظر با ابعاد سه‌گانه وقف در این دوره بود. ابعاد دوگانه اصلی دینی- فرهنگی و اقتصادی وقف در این دوره نیز ناظر بر پشتیبانی بُعد کالبدی وقف با حمایت گروه عمده موقوفات املاک و ده‌ها بود. در ویژگی‌های دینی- فرهنگی، «معانی ضمنی» وقف، ناظر بر بُعد مطلوبیت معنوی و خیریه^{۱۳} و نماد دینی (Leeuwen, 1999: 197, 202, 205) آن است. بُعد کالبدی و اقتصادی آن نیز همراه با «معانی ضمنی» همانند سرمایه، انتقال‌دهنده مازاد تولید، تثبیت دارایی (Ibid: 197, 198, 201) و هر سه بُعد با یکدیگر دارای بار معنایی «سرمایه» و «قدرت نمادین»^{۱۴} (Ibid: 23, 205) است. بنابراین سه بُعد متعامل دینی- فرهنگی، اقتصادی و کالبدی وقف در شهر گذشته ایرانی اسلامی مکمل یکدیگر بودند و شرایط سیاسی و اجتماعی جامعه نیز مقوم این ابعاد به تناسب دوره زمانی سلسله‌های مختلف محلی بودند؛ به عبارت دیگر، کارکردهای مستقل وقف ناظر بر ابعاد سه‌گانه وقف و نیز معانی ضمنی مستتر در آن بود که در نهایت سبب کشش نهایی هسته‌های اصلی شهری به «وقف» در «مدار گرانشی» آن می‌شد. اولین کارکرد وقف، کارکرد دینی و مذهبی است. وقف، عملاً توسعه دین، قوام مذاهب و شکل‌گیری ائمه مذهب چند کارکردی را در شهر گذشته ایرانی تقویت می‌کرد. مطالعات موردی انجام شده در جهت سنجش کارکردی وقف برای تقویت جریان‌های فرقه‌ای از جمله تشیع دوره ایلخانی (ایزدی و اسماعیل‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۷۵) تاییدکننده این کارکرد است. کارکرد دوم آن، شکل‌دهندگی به تمامی مجموعه نیروهای موجود در «مدار گرانشی» آن یا «کارکرد هم‌گرابخش» بوده است. در واقع، نوعی هم‌افزایی برای هم‌گرایی تمام عناصر اتفاق می‌افتد که ریشه در کشش هسته‌های اصلی شکل گرفته به وقف دارد. لیوون (Leeuwen, 1999: 197, 208) در مطالعه تبیینی خود از این کارکرد هم‌گرایی^{۱۵} در سه بُعد «هم‌گرایی اقتصادی»^{۱۶}، «هم‌گرایی اجتماعی»^{۱۷} و «هم‌گرایی

اجرائی»^{۱۸} با ماهیتسی درونی (Ibid: 197-203)، به عنوان کارکرد نخست وقف در جامعه یاد نموده است. بخشی از این هم‌گرایی در عرصه دین، قدرت و وقف در جامعه ایرانی را می‌توان در هم‌پیوندی ساخت آرامگاه و تکریم مقابر برای مشروعیت‌آمیزی «ساحت قدرت» ردیابی کرد (ن.ک.، مظاهری، ۱۳۴۸: ۶۵-۶۶) (ن.ک.، متز-الف، ۱۳۶۲: ۸۹). قاعدتاً این حضور قدرت‌مند برای نیروها و لایه‌های سیاسی و کنشگران عمده‌ای همانند شاهان و امیران نوعی «سرمایه نمادین» بود و بی‌کارکرد سیاسی برای کنترل جامعه و تداوم حکومت‌ها نبود (ن.ک.، منزر، ۱۳۹۲: ۲۷۵-۲۷۶). رابطه متعامل موقوفات ده‌ها، روستاها و مناطق پیرامونی شهری با ائمه وقفی شهری نیز کارکرد پایداربخشی وقف برای هر دو سطح از سکونت‌گاه‌ها را متقابلاً تأمین می‌کرد. این ارتباط، خود ریشه در هم‌پیوندی شهر و حوزه نفوذ پیرامونی آن با اراضی روستایی مجاور به عنوان مولفه بنیادی در ساحت شهر ایرانی- اسلامی بود که در بخش‌های اولیه مطالعه بدان اشاره شد. یادآوری می‌شود بسط هر یک از این کارکردها، خود نیازمند پژوهش‌های مستقل دیگر و با رویکردهای درونی به متن ساختار جامعه و شناسایی کنشگران آن است.

نکته قابل توجه دیگر آن که شکل‌گیری وقف تنها محدود به کشش هسته‌های کالبدی و غیر کالبدی به آن نیست. در مطالعات پیشین به صورت موردی جریان وقف را وابسته به حضور اشخاص پُر نفوذ با جهت‌گیری فرقه‌ای خاص قلمداد کرده‌اند (ن.ک.، ایزدی و اسماعیل‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۷۰، ۱۷۴) (ن.ک.، مطهری و اسماعیل‌زاده، ۱۳۹۴: ۴۰). به علاوه، همه مطالعات پیشین به «سازوکار گرانشی وقف» بی‌توجه بوده‌اند؛ به عبارتی، برای بازتولید مجدد وقف به یک «مدار گرانشی چندبُعدی» وقف با حفظ ابعاد چندگانه‌اش و با در نظر گرفتن شرایط جدید آن نیازمند هستیم و نه یک «مدار کششی دو بُعدی» و یا بازتولیدی با حضور صرف بازیگران و کنشگران آن. در واقع در این مدار است که «میدان وقف»^{۱۹} به تعبیر بوردیویسی (Leeuwen, 1999: 89-90) به همراه بازیگران عمده آن شکل می‌گیرد.

یافته‌های استخراج شده از ساحت شهر و مولفه‌های تدوین شده در این پژوهش، با پژوهش‌های انجام شده در خصوص قواعد و ویژگی‌های معرفی شهرها در متون کهن (ن.ک. توسلی، ۱۳۹۳: ۴۴-۴۵) مطابقت دارد. به طوری که می‌توان به پشتوانه شاخص‌هایی همانند «شهر و تقسیمات منطقه‌ای آن» و نیز «سابقه فرهنگی و تمدنی شهر»، با عبور از رویکردهای توصیفی رایج، از عناصر و قواعد پنهان کتب تاریخی‌های محلی در تبیین پدیده‌های دینی-فرهنگی چند بُعدی و تاریخی همانند «وقف» بهره‌مند شد.

پژوهش‌های تبیینی تاریخ‌محور می‌توانند با عبور از رویکردهای رایج توصیفی، خلأها و دغدغه‌های پژوهشگران مختلف در بی‌توجهی موجود به خاستگاه‌ها و ریشه‌های اماکن مذهبی در ایران (ن.ک. حسینی، ۱۳۸۸: ۲۳) (حمزه نژاد و خراسانی مقدم، ۱۳۹۱: ۱۱۱) و ضرورت بازخوانی تاریخ گذشته ایران (حسینی میلانی، ۱۳۹۵: ۲۵۹) را پر کنند. این رویکردها، در پدیده‌های چند بُعدی و پیچیده‌ای همانند وقف می‌توانند دیدی یکپارچه از کارکردهای مختلف و تمامی عناصر دخیل در آن را ارائه کنند. با رویکردهای استقرایی نیز می‌توان گام‌های بلندی برای دوری از «دام نظریه‌زدگی» و نیز رویارویی صریح با واقعیتی تاریخی برداشت و سپس به سوی انتخاب نظریه‌های موجود و یا تدوین نظریه‌ای بومی حرکت کرد.

مدل تبیین‌شده استقرایی این پژوهش به کمک «مدار گرانشی» و «نظریه نسبیت عام» با مدل و پژوهش قیاسی لیوین (Leeuwen, 1999:24) مطابقت دارد. در آن مطالعه، پژوهشگر از وقف، به عنوان «پدیده تاریخی پویا» یاد کرده و استناد تنها به «ماهیت ذاتی» آن رد شده است (Ibid, 197, 204). با این حال در آن پژوهش، از چگونگی پیدایش بازیگران عمده «میدان وقف» و نیز ماهیت مستقل یا وابسته وقف سخنی به میان نیامده و با فرض وجود این نیروها، «تحلیلی درونی» از وقف به کمک «نظریه میدان بوردیو» صورت گرفته است. از سویی دیگر، «تحولات درون‌زا» به عنوان مجموعه رویدادهای مکمل «بسترهای مکان-زمان» و «محرک‌های توسعه وقف» در شهر گذشته ایرانی حضور داشته‌اند. این تحولات، خود بیانگر چگونگی شکل‌گیری تاریخی نهاد وقف به کمک نیروهای مختلف در جامعه ایرانی (ن.ک. آزادارمکی، ۱۳۹۱: ۳۶۸-۴۰۱) است. هم‌چنین دست‌اندازی‌ها به موقوفات، تخریب‌های متداوم ابنیه وقفی و بازسازی‌های مداوم آن در تمامی دوره‌های تاریخی وجود داشته (ن.ک. عباسی، ۱۳۸۳: ۷۹) و با توجه به حضور تاریخی محسوس و غالب «املاک و ده‌های وقفی»، پژوهش‌های مستقل دیگری برای ردیابی فرضیه‌هایی همانند کژکارکردی‌های وقف در آن اراضی کشاورزی و نیز ده‌ها و آبادی‌های وقفی الزامی به نظر می‌آید.

نکته پایانی این که در مطالعه لیوین، شکل‌گیری تاریخی وقف در شهر دمشق معطوف به نگاه ساختاری و استفاده از دستگاه فکری

خاصی همانند حضور «روابط اجتماعی»، «نهاد»، یا «میدان وقف» به تعبیر «بوردیو» و نیز مفاهیمی هم‌چون «سرمایه‌های نمادین» (Leeuwen, 1999:66,89,204-205) در تبیین نهاد وقف است. آرای بوردیو در این خصوص برگرفته از قابلیت‌های نظریه‌های جاذبه و فیزیک نظری (Martin & Gregg, 2015: 39-40) در تبیین پدیده‌های اجتماعی است که در تبیین حاضر نیز از همین مدل نظری ولی با رویکرد استقرایی و خلاقانه و از دریچه نگاهی بیرونی به متن و ساختار هم‌پیوند وقف و شهر استفاده شده است.

جمع‌بندی

سنت حسنه دینی وقف از دوران آغازین اسلام تا انتهای قرون میانی در ایران، قواعد تاریخی خاص خود را داشته که تا کنون به «نگرش‌های تاریخچه‌ای» از آن در مطالعات داخلی وقف بسنده شده بود. نهاد وقف در شهر گذشته ایرانی اسلامی دارای مختصات خاص خود است و استفاده از الگوی فکری مناسب برای چنین مختصاتی الزامی است. در حین مواجهه با داده‌های خام بسیار زیاد و با رویکردهای استقرایی، روش تحقیق آمیخته؛ روشی مناسب برای ترکیب و تلفیق داده‌های کیفی و کمی و برای استخراج مدل تبیین محور اکتشافی مفید است. در این پژوهش از یک الگوی نوین برای تبیین پدیده تاریخی وقف به شکل معرفی ماهیت دوگانه وابسته و مستقل استفاده شد. بر طبق مدل تبیینی پژوهش، مولفه‌های اکتشافی دینی-فرهنگی برخاسته از بسترهای کلان مکانی-زمانی بودند و عوامل محرک و نیز تحولات درون‌زا، شکل‌دهنده و کنترل‌کننده ماهیت وابسته وقف در نظر گرفته شدند. این بسترهای کلان، خود شامل بر پنج ساحت قدرت، دین، فرهنگ، مدنیت و کالبد شهر استوار هستند. از جمله عوامل محرک در این دوره، می‌توان به «فرهنگ اهدای مال و صدقات» در دوشادوش «فرهنگ وقف» در شهرهای دوره اسلامی اشاره کرد که نمودهای آن در سلسله‌های مختلف ایرانی قابل مشاهده است. در این بین، ماهیت مستقل وقف در یک «مدار گرانشی» همراه با مجموعه‌ای از عناصر مختلف و با ماهیت سلسله‌مراتبی شکل می‌گرفته و سازوکار گردش و حرکت مستقل وقف را یک «مدار گرانشی چند بُعدی» و نه یک «مدار کششی دو بُعدی» تعیین می‌کرده است. وقف در شهر گذشته ایرانی، دارای دو بُعد آشکار دینی و اقتصادی با حمایت بُعد کالبدی بود. این ابعاد، هر کدام دارای معانی مستتری در خود برای تقویت وقف بودند. در بُعد کالبدی و اقتصادی، الگوی غالب موقوفات، متعلق به املاک و ده‌ها است و برتری حضور مساجد وقفی در یکصد نمونه بررسی شده با تازا داشته است. وقف در این دوره، از تمامی فرقه‌های مختلف دینی اعم از تشیع، تسنن، تصوف و ... حمایت می‌کرد و کیش هسته‌های اصلی شکل گرفته به وقف در «مدار

فهرست منابع و مراجع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن هشام (۱۳۷۷)، سیرت رسول الله، جلد اول، ترجمه رفیع الدین اسحاق بن محمد همدانی (قاضی ابرقوه) با مقدمه و تصحیح اصغر مهدوی، انتشارات خوارزمی، تهران.
۳. آدونیس، علی احمد سعید (۱۳۹۲)، سنت و تجدید یا ثابت و متحول (پژوهشی در نوآوری و سنت عرب)، ترجمه حبیب الله عباسی، انتشارات سخن، تهران.
۴. اروچی، فاطمه و کاظم زاده، اکبر (۱۳۹۵)، «حیات اجتماعی اقلیت‌های دینی در دوره آل بویه»، تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، سال ششم، شماره دوازدهم.
۵. آژادارمکی، تقی (۱۳۹۱)، بنیان‌های فکری نظریه جامعه ایرانی، انتشارات علم، تهران.
۶. اشپولر، برتولد (۱۳۶۵)، تاریخ مغول در ایران، سیاست، حکومت و فرهنگ دوره ایلخانیان، ترجمه محمود میرآفتاب، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
۷. اشراقی، احسان (۱۳۵۷)، «شرحی بر وقف‌نامه امیر خمارتاش بن عبدالله عمادی در مسجد جامع قزوین»، مجله بررسی تاریخی، سال سیزدهم، شماره هفتاد و شش.
۸. اشکوری، سید احمد (۱۳۷۳)، «موقوفات امیرالمومنین»، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال دوم، شماره چهارم.
۹. العرش، یوسف (۱۳۷۲)، کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی در قرون وسطی، بین النهرین، سوریه و مصر، ترجمه اسدالله علوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.
۱۰. امین پور، احمد؛ جبل عاملی، عبدالله و خطابخش، فریبا (۱۳۹۵)، «بررسی تاریخی نحوه مالکیت مجموعه میدان نقش جهان اصفهان (از صفویه تا انقلاب اسلامی و بر مبنای اسناد وقفی)»، نشریه هنرهای زیبا، دوره ۲۱، شماره ۴.
۱۱. اهلرزا، اکارت (۱۳۷۴)، «موقوفات دینی و شهر شرق اسلامی»، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال سوم، شماره دوم.
۱۲. ایازی، سید محمدعلی (۱۳۸۷)، گستره مبانی وقف در قرآن کریم، همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی، جلد اول، سازمان اوقاف و امور خیریه، تهران.
۱۳. ایزدی، حسین و اسماعیل زاده، صدرالله (۱۳۹۱)، «جایگاه وقف در توسعه تشیع در عصر ایلخانان»، فصلنامه تاریخ اسلام، سال سیزدهم، شماره دوم.
۱۴. ایمانی فر رویگر، محمد (۱۳۸۹)، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در دوره آل بویه، انتشارات استهبان، شیراز.
۱۵. باقی، عمادالدین (۱۳۸۱)، نگاهی جامعه‌شناختی به وقف و مسجد، در باقی، عمادالدین (۱۳۸۱)، پرستشگاه در عهد سنت و تجدید، نشر سرایی، تهران.
۱۶. بشیر، حسن (۱۳۹۳)، فرهنگ وقف، مفاهیم بنیادین فرهنگ اسلامی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران.
۱۷. بویل، جی، ا. (۱۳۸۹)، تاریخ ایران کمبریج، جلد پنجم، قسمت اول، سلجوقی، ترجمه تیمور قادری، انتشارات مهتاب، تهران.
۱۸. بیانی، شیرین (۱۳۷۰)، دین و دولت در ایران عهد مغول، جلد اول، از تشکیل حکومت منطقه‌ای مغولان تا تشکیل حکومت ایلخانی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
۱۹. بیانی، شیرین (۱۳۷۱)، دین و دولت در ایران عهد مغول، جلد دوم، حکومت ایلخانی، نبرد میان دو فرهنگ، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
۲۰. تاج‌بخش، حسن (۱۳۷۹)، تاریخ بیمارستان‌های ایران، از آغاز تا عصر حاضر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.

گِرانشی» برای پشتیبانی از آنها وجود داشت. تأکیدی همانند توجه به گروه‌های «فقیران و مسکینان» و یا «رفاه عمومی» از طریق اوقاف بین همه این فرقه‌ها و در میان سلسله‌های مختلف محلی مشترک است. کارکردهای وقف نیز تنها به یک عنصر متداخل در «مدار گِرانشی» متکی نبود و عملاً وقف برای تمامی عناصر و بازیگران مذهبی، اجتماعی و سیاسی جامعه، نقشی انتظام بخش داشت. هم‌چنین، «کارکرد هم‌گراکننده» وقف برای نظام شبکه‌ای نیروهای مختلف مؤثر در «مدار گِرانشی» در کنار «کارکرد پایداری» دو سویه وقف برای شهرها و منطقه پیرامونی آن (آبادی، ده‌ها و روستاها) عمل می‌کرد. بدین ترتیب، ملاحظه می‌شود که پژوهش‌های بنیادی در این مقیاس کلان چگونه می‌توانند ضمن مراجعه به منابع بومی و استفاده از روش‌شناسی تبیینی مناسب؛ چشم‌اندازهای نوینی را بر این پدیده بگشایند و زمینه‌های جدیدی را برای پژوهش‌های دیگر در خصوص «نهاد تاریخی وقف» باز کنند تا به نوعی کمبود محسوس پژوهش‌های علمی در این زمینه به تدریج برطرف شود.

قدردانی و تشکر

در بخش نظری این مطالعه از همفکری جناب آقای دکتر علی عسگری، دانشیار گروه مدیریت بحران دانشگاه یورک کانادا استفاده شده است که بدین وسیله از ایشان و هم‌چنین سرکار خانم نرگس محمدنبی و جناب آقای حجت امیری کارشناسان محترم سالن استاد حائری در کتابخانه شماره یک مجلس شورای اسلامی به جهت صمیمیت نگاه و در اختیار قرار دادن منابع متعدد این پژوهش و دیگر پژوهش مکمل آن، قدردانی و سپاسگزاری می‌گردد.

پی‌نوشت‌ها

1. Waqf
2. Charity
3. Sadaqa
4. Habs
5. Mukhayriq
6. Pierre Bourdieu
7. Economic & Social Regeneration
8. Exploratory Mixed Method
9. Sequential
10. The Post-Newtonian Gravity Models
11. Space –Time
12. The General Theory of Relativity
13. Piety
14. Symbolic Power
15. Integrating Function
16. Economic Integration
17. Social Integration
18. Administrative Integration
19. Field of Waqf
20. Essential Nature

۲۱. ترابی فارسانی و بهادری، علی (۱۳۹۰)، «خط مشی مذهبی مغولان و ایلخانان در ایران»، **فصلنامه مسکوبه**، سال ششم، شماره ۱۸.
۲۲. ترکمنی آذر پروین (۱۳۸۵)، «سلجوقیان، اختلافات مذهبی و پیامدهای آن»، **پژوهشنامه علوم انسانی**، شماره ۵۱.
۲۳. ترکمنی آذر پروین و پرگاری، صالح (۱۳۷۸)، **تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفاریان و علویان**، انتشارات سمت، تهران.
۲۴. توسلی، حمیدرضا (۱۳۹۳)، «قواعد و ویژگیهای معرفی شهرها در متون کهن، مطالعه موردی، شهرهای سامانیان»، **باغ نظر**، سال یازدهم، شماره ۲۸.
۲۵. جعفری، جعفر بن محمد بن حسن (۱۳۴۳)، **تاریخ یزد**، به کوشش ایرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
۲۶. جکسون، پیترو و لاکهارت، لورنس (۱۳۸۷)، **تاریخ ایران کمبریج**، جلد ششم، قسمت اول، ترجمه دکتر تیمور قادری، انتشارات مهتاب، شهر کتاب، تهران.
۲۷. جنید شیرازی، عیسی (۱۳۶۴)، **تذکره هزار مزار**، ترجمه شد الازار (مزارات شیراز)، تصحیح و تحشیه نورانی وصال، انتشارات کتابخانه احمدی، شیراز.
۲۸. چمران، نصرالله (۱۳۸۰)، **بررسی عوامل موثر بر عمران موقوفات استان تهران**، پایان نامه کارشناسی ارشد مدیریت دولتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.
۲۹. حاجی آبادی، علی (۱۳۹۲)، **الوقف و موقوفات امیرالمومنین**، مجمع البحوث الاسلامیه، مشهد.
۳۰. حسن قمی، حسن بن محمد (۱۳۶۱)، **تاریخ قم**، ترجمه حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی، انتشارات توس، تهران.
۳۱. حسینی میلانی، ندا (۱۳۹۵)، «تصوف و حیات اجتماعی، بررسی جهت گیری در طریقت نقش بندی و نعمت الهی در حوزه های اقتصادی و سیاسی در عصر تیموری»، **مطالعات جامعه شناسختی**، دوره ۲۳، شماره یک.
۳۲. حسینی، سید هاشم (۱۳۸۸)، «بررسی روند شکل گیری مجموعه های آرامگاهی در معماری ایران دوره اسلامی، بنابر آراء ابوسعید ابوالخیر»، **هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی**، شماره ۳۸.
۳۳. حمزه نژاد، مهدی و خراسانی مقدم، صبا (۱۳۹۱)، «گونه شناسی مزارهای اسلامی در ایران بر اساس مفاهیم قدسی تشبیه، تنزیه، جمال و جلال»، **مطالعات معماری ایران**، سال اول، شماره ۲.
۳۴. حیدری باباکمال، یداله؛ اسکندری، نصیر؛ شکر، طاهره و بهرامی نهادفر، مرتضی (۱۳۹۱)، «بررسی و مطالعه جایگاه زنان و خاتونها در عصر مغول با استناد به شواهد تاریخی و داده های باستان شناسی»، **زن در فرهنگ و هنر**، دوره ۴، شماره ۴.
۳۵. درجی، حسن (۱۳۹۰)، **بهینه سازی موقوفات، راز ماندگاری**، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.
۳۶. راوندی، مرتضی (۱۳۸۲)، **تاریخ اجتماعی ایران**، جلد چهارم، شیوه حکومت و سازمان سیاسی و اداری، قسمت دوم، نشر نگاه، تهران.
۳۷. رحمت کاشانی، حامد (۱۳۸۶)، **فرهنگ سخنان رسول خدا**، انتشارات پیام عدالت، تهران.
۳۸. روحی، علیرضا (۱۳۹۱)، «تاریخچه مدارس در خراسان عصر سلجوقی»، **نشریه خراسان بزرگ**، سال سوم، شماره ششم.
۳۹. روستا، جمشید و محمودآبادی، مهدیه (۱۳۹۲)، «تحلیلی بر چگونگی منصب وزارت دولت سلجوقی کرمان»، **پژوهش های علوم تاریخی**، دوره ۵، شماره ۱.
۴۰. زرکوب شیرازی، ابوالعباس احمد بن ابی الخیر (۱۳۵۰)، **شیرازنامه**، تصحیح و اهتمام بهمن کریمی، نشر روشنایی، تهران.
۴۱. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳)، **تاریخ ایران بعد از اسلام**، انتشارات امیرکبیر، تهران.
۴۲. سازمان حج و اوقاف و امور خیریه (۱۳۶۴)، **نگاهی کوتاه به سنت نبوی وقف**، سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، تهران.
۴۳. ساعاتی، یحیی محمود (۱۳۷۴)، **وقف و ساختار کتابخانه های اسلامی**، کاوشی در میراث فرهنگی اسلام، ترجمه احمد امیری شادمهری، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.
۴۴. سالم، عبدالعزیز (۱۳۸۳)، **تاریخ عرب قبل از اسلام**، ترجمه باقر صدری نیا، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
۴۵. سلطانزاده، حسین (۱۳۶۴)، **تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تاسیس دارالفنون**، انتشارات آگاه، تهران.
۴۶. سلیمی فر، مصطفی (۱۳۷۰)، **نگاهی به وقف و آثار اقتصادی- اجتماعی آن**، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.
۴۷. سنایی، مهدی (۱۳۸۹)، **احیای تمدن اسلامی ایرانی**، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.
۴۸. سیستانی، ملک شاه حسین بن ملک غیاث الدین محمد بن شاه محمود (۱۳۸۳)، **احیاء الملوک**، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
۴۹. شاه حسینی، پروانه (۱۳۹۰)، **وقف شناسی تهران از شهری اسلامی تا شهری مدرن**، انتشارات پایلی، مشهد.
۵۰. شهابی، سید محمدرضا (۱۳۸۳)، «مبانی و چهارچوب نظری تأثیر وقف در شکل گیری فضاهای شهری»، **فصلنامه تحقیقات جغرافیایی**، دوره ۱۹، شماره ۱.
۵۱. شهابی، علی اکبر (۱۳۴۳)، **تاریخچه وقف در اسلام**، چاپخانه دانشگاه تهران، تهران.
۵۲. شیخ الحکامی، عماد الدین (۱۳۷۲)، «بازخوانی یک وقفنامه»، **فصلنامه وقف میراث جاویدان**، سال اول، شماره یکم.
۵۳. صادقی، مقصودعلی (۱۳۹۳)، «مسأله راه حج در مناسبات حکومت های شرق و غرب ایران (از غزنویان تا صفویه)»، **تاریخ نامه ایران بعد از اسلام**، سال چهارم، شماره هشتم.
۵۴. طباطباییان، عطیه سادات (۱۳۹۳)، **وقف در قرن ۲۱ (با نگاهی بر گذشته و آینده)**، انتشارات ایده نو، تهران.
۵۵. عباسی، جواد (۱۳۸۳)، «وقف در دوره ایلخانان مغول در ایران (۶۱۶-۷۳۶ ه.ق)»، **فصلنامه مطالعات تاریخی**، شماره پنجم و ششم.
۵۶. عباسی، جواد (۱۳۸۶)، «آسیب شناسی وقف در ایران عصر مغول»، **فصلنامه مطالعات و تحقیقات تاریخی**، سال پنجم، شماره شانزدهم.
۵۷. عسکری، محسن؛ احمدی، حسن و براتی، ناصر (۱۳۹۵)، «تبیین کارکردپذیری پیش الگوهای نخستین وقف در شهر کهن ایرانی»، **فصلنامه مطالعات شهر ایرانی- اسلامی**، سال ۷، شماره ۲۶.
۵۸. عسکری، محسن و بغدادی، آرش (۱۳۹۴)، «آسیب شناسی چارچوب مطالعات کالبدی وقف در شهر اسلامی»، **فصلنامه مطالعات شهر ایرانی- اسلامی**، سال ۵، شماره ۲۰.
۵۹. علی، جواد (۱۳۷۳)، **تاریخ مفصل عرب قبل از اسلام**، جلد دوم، ترجمه محمد حسین روحانی، نشر آویشن، بابل.
۶۰. فراهانی منفرد، مهدی (۱۳۸۱)، **پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان**، انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.
۶۱. فرای، اران (۱۳۸۹)، **تاریخ ایران کمبریج**، جلد چهارم: طاهریان و صفاریان، سامانیان، غزنویان، بوئیان، ترجمه تیمور قادری، انتشارات مهتاب، تهران.

۸۵. نواب لاهیجانی، میرزا محمد باقر (۱۳۷۹)، **شرح نهج البلاغه**، جلد دوم، میراث مکتوب، تهران.
۸۶. نیازی، محسن؛ جعفریور، مرتضی و کارکنان، محمد (۱۳۹۴)، **جامعه شناسی وقف**، سازمان چاپ و انتشارات سازمان اوقاف و امور خیریه، تهران.
۸۷. هیلن براند، رابرت (۱۳۷۷)، **معماری اسلامی، فرم، عملکرد و معنی**، ترجمه ایرج اعتصام، شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، تهران.
۸۸. یوسفی فر، شهرام (۱۳۹۰)، **شهر و روستا در سده‌های میانه تاریخ ایران**، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.
89. Arjomand, S,A, (1998), *Philanthropy, the Law, and Public Policy in the Islamic World before the Modern Era*, IN Ilchman, W, F, Katz, S, N & Queen II, E, L, (Eds), (1998), *Philanthropy in the World's Traditions*, Bloomington, Indiana University Press.
90. Bearman, P, J, Bianquis, TH, Bosworth, C,E, van Donzel, E, Heinrichs, W,P, (eds) (2002), *The Encyclopaedia of Islam*, vol XI, Leiden, Brill.
91. Berg, B, L, (2004), *Qualitative Research Methods for the Social Sciences* (4th Edition), Boston, Allyn & Bacon press.
92. Cizacka, M, (1998), "Awqaf in history and its implications for modern Islamic economies", *Islamic economic studies*, 6 (1).
93. Constantin, D, L, (2004), "The use of Gravity Models for spatial interaction analysis", *Economy Informatics*, 1(4).
94. Creswell, J, W, (2014), *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (4th Ed), Thousand Oaks, CA, Sage Publications.
95. Creswell, J, W, (2015), *Revisiting Mixed Methods and Advancing Scientific Practices*, IN Hesse-Biber, S, N, & Johnson, R, B, (Eds,), (2015), *The Oxford handbook of multimethod and mixed methods research inquiry*, New York, Oxford University Press.
96. Edmonds, W, A, & Kennedy, T, D, (2017), *An Applied Reference Guide to Research Designs, Quantitative, Qualitative, and Mixed Methods*, London, Sage.
97. Fock, V, A, (1959), *The theory of space, time and gravitation*, California, Pergamon Press.
98. Ghazaleh, P, (2011), *Introduction, Pious Foundations, From Here to Eternity?*, In Ghazaleh, P, (2011), *Held in Trust, Waqf in the Islamic World, Cairo and New York*, The American University in Cairo Press.
99. Gil, M. (1998), "The earliest waqf foundations", *Journal of Near Eastern Studies*, 57(2).
100. Isin, E,F, (2011), *Ottoman waqfs as acts of citizenship*, In, Gazaleh, P, (Ed), (2011), *Held in Trust, Waqf in the Islamic World, Cairo and New York*, The American University in Cairo Press.
101. Knysh, A, (2010), *Sufism*, In Irwin, R, (Ed), (2010), *The New Cambridge History of Islam, Volume 4, Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press.
102. Krippendorff, K, (2004), *Content analysis, An introduction to its methodology*, London, Sage.
103. Kuran, T, (2001), "The Provision of Public Goods under Islamic Law, Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System", *Law & Society Review*, 35(4).
104. Leeuwen, R, V, (1999), *Waqf and Urban Structures, The case of Ottoman Damascus*, London, Brill.
105. Lev, Y, (2005), *Charity, Endowments, and Charitable Institutions in Medieval Islam*, Gainseville, University Press of Florida.

۶۲. فرای، ریچارد (۱۳۴۸)، **بخارا، دستاورد قرون وسطی**، ترجمه محمود محمودی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
۶۳. فرای، ریچارد (۱۳۵۸)، **عصر زرین فرهنگ ایران**، ترجمه مسعود رجب نیا، انتشارات سروش، تهران.
۶۴. فروزانی، سید ابوالقاسم (۱۳۸۵)، **تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سامانیان**، انتشارات سمت، تهران.
۶۵. فقیهی، علی اصغر (۱۳۷۸)، **تاریخ آل بویه**، انتشارات سمت، تهران.
۶۶. کاتب، احمد بن حسین بن علی (۱۳۵۷)، **تاریخ جدید یزد**، انتشارات امیرکبیر، تهران.
۶۷. کرمر، جونل. ل (۱۳۷۵)، **احیای فرهنگی در عهد آل بویه، انسان گرایی در عصر رنسانس اسلامی**، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
۶۸. کیانی میرا، محسن (۱۳۶۹)، **تاریخ خانقاه در ایران**، کتابخانه طهوری، تهران.
۶۹. کیانی، محمدیوسف (۱۳۶۶)، **کاروانسراها، در معماری ایران، دوره اسلامی**، ارشاد اسلامی و جهاد کشاورزی، تهران.
۷۰. لمتون، آن (۱۳۷۲)، **تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران**، ترجمه یعقوب آژند، نشر نی، تهران.
۷۱. مادلونگ، ویلفرد (۱۳۷۲)، «منازعات حنفیان و شافعیان در دوره میانی تاریخ ایران»، ترجمه رسول جعفریان، **فصلنامه وقف میراث جاویدان**، سال اول، شماره سوم.
۷۲. متز، آدام (۱۳۶۲ الف)، **تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری یا رنسانس اسلامی**، جلد اول، ترجمه علیرضا ذکاتوی قراقرلو، انتشارات امیرکبیر، تهران.
۷۳. متز، آدام (۱۳۶۲ ب)، **تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری یا رنسانس اسلامی**، جلد دوم، ترجمه علیرضا ذکاتوی قراقرلو، انتشارات امیرکبیر، تهران.
۷۴. محدثی، جواد (۱۳۹۲)، **درس‌هایی از نهج البلاغه**، دفتر دوم، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.
۷۵. محمودی، مریم (۱۳۹۳)، «کارکردهای حکمی- اخلاقی کتاب التوسل الی الترسل»، **پژوهشنامه ادبیات تعلیمی**، سال ۶، شماره ۲۲.
۷۶. مردیها، مرتضی (۱۳۹۵)، «معنا و مبنای تبیین در علوم اجتماعی»، **فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی**، دوره ۸، شماره ۴.
۷۷. مطهری، حمیدرضا و اسماعیل زاده، صدرالله (۱۳۹۴)، «کارگزاران شیعه امامیه در دستگاه حکومتی سلجوقیان»، **فصلنامه سخن تاریخ**، سال ۹، شماره ۲۱.
۷۸. مظاهری، علی اکبر (۱۳۴۸)، **زندگی مسلمانان در قرون وسطی**، ترجمه مرتضی راوندی، نشر سپهر، تهران.
۷۹. ملازاده، کاظم و محمدی، مریم (۱۳۷۹)، **مساجد**، سازمان تبلیغات اسلامی حوزه هنری، تهران.
۸۰. ملازاده، کاظم و محمدی، مریم (۱۳۸۱)، **مدارس و بناهای مذهبی، تکیه، حسینیه، خانقاه، قدمگاه، مدرسه، مصلی**، سوره مهر، تهران.
۸۱. منز، بناتریس فوربز (۱۳۹۲)، **قدرت، سیاست و مذهب در عصر تیموریان**، ترجمه حسن اسدی، انتشارات مولی، تهران.
۸۲. مونس، حسین (۱۳۹۵)، **تاریخ قریش**، ترجمه حمیدرضا شیخی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.
۸۳. نرشخی، ابوبکر محمد بن جعفر (۱۳۱۷)، **تاریخ بخارا**، ترجمه ابونصر احمد بن محمد بن نصر القباوی، نشر کتابفروشی سنائی، تهران.
۸۴. نظری ارشد، رضا؛ طاووسی، محمود؛ بیانی، سوسن و نیستانی، جواد (۱۳۹۳)، «پژوهشی باستان‌شناختی در بنای آرامگاهی برج قربان همدان»، **مطالعات باستان‌شناسی**، دوره ۶، شماره ۹.

106. Lev, Y. (2009), Charity and Gift Giving in Medieval Islam, In Frenkel, M, & Lev, Y, (Eds.) (2009), Charity and giving in monotheistic religions, Berlin and NY, Walter de Gruyter.
107. Martin, J, L, & Gregg, F, (2015), Was Bourdieu a field theorist? IN Hilgers, M, & Mangez, E, (2015), Bourdieu's theory of social fields, Concepts and applications, London And New York, Routledge.
108. Neuman, L,W, (2014), Social research methods, Qualitative and quantitative approaches, London, Pearson press.
109. Schlick, M, (2005), Space and time in contemporary physics, an introduction to the theory of relativity and gravitation, Courier Corporation, Dover Publications.
110. Shatzmiller, M. (2001), "Islamic institutions and property rights, The case of the 'public good' Waqf", Journal of the Economic and Social History of the Orient, 44(1).
111. Straumann, N, (2017), Hermann Weyl's Space-Time Geometry and Its Impact on Theories of Fundamental Interactions, IN Shyam Wuppuluri & Giancarlo Ghirardi (Eds), (2017), "Space, Time and the Limits of Human Understanding", Springer International Publishing, Switzerland.
112. Watson, A,M, (2010), Rural life and economy until 1800, IN Irwin, R, (Ed), (2010), The New Cambridge History of Islam, Volume 4, Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century, Cambridge, Cambridge University Press.
113. Yıldırım, R, (2011), Dervishes, Waqfs and Conquest, Notes on Early Ottoman Expansion in Thrace, In Ghazaleh, P, (2011), Held in Trust, Waqf in the Islamic World, Cairo and New York, The American University in Cairo Press.

تأثیر شکل کالبدی بلوک‌های شهری بر خرد اقلیم فضاهای باز شهری در اقلیم گرم و خشک* مطالعه موردی: شهر یزد

مرجان منتظری^۱، لعلا جهانشاهلو^۲ * (نویسنده مسئول)، حمید ماجدی^۳

^۱ دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران
^۲ استادیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران
^۳ استاد، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۵/۰۳

چکیده

با توجه به وجود رابطه متقابل و تنگاتنگ بین ساختمان‌ها و محیط خارجی آنها، عواملی چون ساخت و بافت شهری، شکل، ارتفاع و اندازه بناها، جهت‌گیری خیابان‌ها و ساختمان‌ها، مصالح، سطح فضاهای باز و پوشش گیاهی اقلیم خرد شهری را تحت تأثیر قرار می‌دهند. به عبارتی، هر عنصر انسان‌ساخت شهری در بالا و اطراف خود، اقلیم مصنوعی خاصی پدید می‌آورد که همواره با آن در ارتباط متقابل قرار می‌گیرد. شکل شهر و اجزا و عناصر تشکیل‌دهنده آن علاوه بر این که می‌توانند بر کیفیت فضاهای شهری اثر بگذارند، کیفیت هوای شهر را نیز می‌توانند تغییر دهند؛ به نحوی که تمرکز یا پراکندگی عناصر آلوده‌کننده هوا که از مسائل عمده شهرهای امروز دنیا است و به جریان‌های جوی و تشکیل جزایر حرارتی در داخل شهر بستگی دارد، نیز به نوبه خود تحت تأثیر شکل شهر قرار می‌گیرد. مقاله حاضر با هدف بررسی نقش شکل شهری بر خرد اقلیم و ایجاد آسایش حرارتی برای کاربران فضا، تدوین شده و با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی در بخشی از اراضی ۱۷٫۵ هکتاری سیلو شهر یزد انجام گرفته است. در مرحله اول با روش شبیه‌سازی با استفاده از نرم افزار انوی‌مت، پارامترهای اقلیمی چون دمای هوا، سرعت باد، میزان دمای متوسط تابشی، رطوبت نسبی در گرم‌ترین روز سال ۱۳۹۴ برای سایت محاسبه و سپس آسایش حرارتی بر اساس شاخص فاکتور PMV برای گروه مشخص برآورد شد. در مرحله دوم ۲۴ سناریوی پیشنهادی با توجه به نحوه ترکیب توده و فضا و جهت قرارگیری، شبیه‌سازی شد تا از طریق مقایسه آسایش حرارتی مناسب‌ترین شکل شهری از نظر هم‌جواری توده و فضا و چینش قطعات و جهت‌گیری برای شرایط آب و هوایی یزد شناسایی شود. نتایج نشان می‌دهد شکل شهری حیاط مرکزی با جهت‌گیری شمال غربی-جنوب شرقی مناسب‌ترین شکل شهری برای شهر یزد است و حداکثر شرایط آسایش حرارتی را برای کاربران پیاده فراهم خواهد کرد.

واژگان کلیدی: شکل کالبدی شهری، خرده اقلیم، فضاهای شهری، آسایش حرارتی، یزد.

مقدمه

توجه ویژه به طراحی سازگار با طبیعت، پایداری اکولوژیکی و مسائل اقلیمی و مباحثی از جمله صرفه‌جویی در مصرف انرژی، تأمین آسایش حرارتی استفاده‌کنندگان از فضاها، کنترل تبادل انرژی میان انسان و محیط و محیط‌های مصنوع و طبیعی جزء لاینفک مطالعات طراحی شهری است. از این رو می‌توان گفت ارزیابی شرایط اقلیمی در ارتباط با آسایش و احساس راحتی انسان، پایه و اساس فعالیت‌های معماری و شهرسازی است. علاوه بر این که شرایط سخت اقلیمی در شهرها از عوامل محدودکننده حضور انسان در فضای شهری و رفتارهای وی است. عموم مردم برای فرار از شرایط حرارتی نامناسب فضاهای شهری در فصول تابستان و زمستان ترجیح می‌دهند بیش‌تر زمان خود را در فضای بسته بگذرانند. دلیل اصلی این معضل فقدان برنامه‌ریزی آگاهانه است که در آن آسایش حرارتی در فضای باز، مورد توجه قرار نگرفته است (Bourbia & Boucheriba, 2010). از دهه ۱۹۸۰ مطالعات آسایش حرارتی در محیط باز و بیرونی افزایش یافته است، زیرا توجه به عابران پیاده در خیابان‌های شهری، فضاهای عمومی و میادین بیش‌تر شده است (Taleghani, 2015: 65). طراحی شهری می‌تواند با ابزارهای متعدد از جمله کالبد شهری در تعدیل حرارتی غیر فعال تأثیرگذار باشد (احمدی و نه‌ری و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۹). امروزه طراحان شهری می‌کوشند محیط‌های شهری را همساز با اقلیم پدید آورند تا زندگی در شهرها هر چند بیش‌تر انسانی شود و با نزدیک کردن خرده اقلیم‌ها به منطقه آسایش، فضاهای شهری را برای حضور انسان و وقوع دامنه گسترده‌ای از رفتارهای شهری (اعم از فعالیت‌های ضروری، اختیاری و اجتماعی) در طیف وسیعی از زمان‌ها مناسب‌سازی کنند. توجه به این نکته ضروری است که ایجاد محیط‌های شهری دارای آسایش حرارتی و محیطی تأثیر مستقیم در تبادل انرژی میان محیط و ساختمان دارد و از نظر صرفه‌جویی در مصرف انرژی و نیز دست‌یابی به شهرسازی پایدار نقش اساسی ایفا می‌کند.

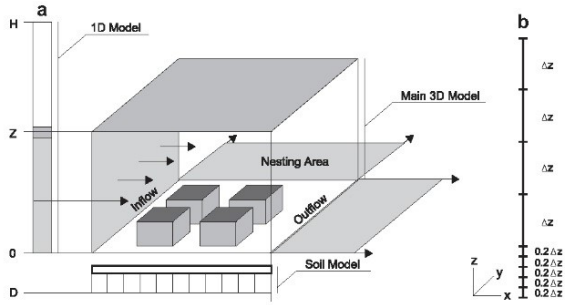
تحقیقات متعدد نشان می‌دهد که ساختار و فرم شهری نقش تعیین‌کننده‌ای در جهت کاهش یا افزایش آسایش حرارتی برای کاربران فضا در محیط‌های باز شهری دارد و طراحان شهری می‌توانند با مداخله در ابعاد گوناگون فضایی، کالبدی و محیطی آن، دمای شهر، وضعیت باد و دریافت انرژی تابشی خورشید را برای ساختمان‌ها و فضاهای شهری اصلاح کنند و بهبود بخشند. در واقع شاخص‌های مورفولوژی شهری در مقیاس‌های مختلف، نظیر شکل، ارتفاع و ابعاد ساختمان‌ها، مصالح مورد استفاده و رنگ آن‌ها، تراکم ساختمانی و سطح اشغال، قطعه‌بندی، اندازه و شکل بلوک، هندسه و شکل شیب‌بندی زمین، جهت خیابان‌ها و ساختمان‌ها، سطح فضاهای باز و جنس و رنگ مصالح کف آنها عواملی هستند که علاوه بر تأثیر در میزان تقاضای انرژی در

بافت‌های شهری، بر اقلیم خرد شهری که منظور همان وضعیت آب و هوای اطراف ساختمان‌ها است تأثیر می‌گذارند. مقاله حاضر با طرح این سؤال که شکل بلوک‌های شهری (نحوه هم‌جواری توده و فضا) چه تأثیری بر آسایش حرارتی فضاهای بیرونی و باز شهری دارد، هدف گذاری شده است تا با سنجش آسایش حرارتی فضاهای باز در گونه‌های متفاوت شکل کالبدی شهری به ارائه الگوی بهینه شکل کالبدی شهری هم‌ساز با اقلیم در شهر یزد بپردازد.

بدین منظور، نمونه مورد مطالعه در این پژوهش، شهر یزد از شهرهای اقلیم گرم و خشک انتخاب شده است؛ زیرا به طور کلی در مناطق گرم و خشک می‌توان به وضوح گستردگی نفوذ اقلیم را در شکل‌دهی به بافت شهری زیستگاه‌ها مشاهده کرد؛ به عبارتی، اقلیم نقش گسترده‌ای در تعیین شاکله معماری و شهرسازی، بافت آینده شهری پایدار و شیوه زندگی انسان داشته و خواهد داشت. در مقاله حاضر ابتدا مفاهیمی چون فرم شهری، خرده اقلیم، آسایش حرارتی فضاهای باز شهری و روش سنجش آن بررسی شده است. سپس با شبیه‌سازی محدوده اراضی ۱۷٫۵ هکتاری پشت سیلو شهر یزد و سنجش آسایش حرارتی در آن، برای دست‌یابی به شکل شهری بهینه از نظر آسایش حرارتی برای عابران پیاده، ۲۴ شکل شهری مختلف از نظر الگوی ساخت واحدهای ساختمانی و جهت‌گیری آن‌ها در مقیاس بلوک شهری مورد ارزیابی و مقایسه قرار گرفته است. امید است نتایج این بررسی بتواند به عنوان راه‌گشایی در برنامه‌ریزی‌های کاهش مصرف انرژی و تأمین آسایش حرارتی از طریق مداخله در کالبد و شکل شهری مورد استفاده طراحان و برنامه‌ریزان شهری قرار گیرد و از این طریق بتوان گامی در جهت دست‌یابی به شهرسازی همساز با اقلیم و پایدار برداشت.

روش‌شناسی تحقیق

در مقاله حاضر با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، و شبیه‌سازی کامپیوتری، ابتدا شرایط خرداقلیم بخشی از اراضی ۱۷٫۵ هکتاری پشت سیلو شهر یزد با استفاده از نرم افزار انوی‌مت، شبیه‌سازی شد تا از این طریق اثرات شکل شهری بر وضعیت آب و هوایی محیط پیرامون خود و به عبارتی دیگر آسایش حرارتی فضاهای باز شهری تبیین شود. به طوری که در ابتدا پلان محدوده وارد نرم افزار انوی‌مت شد و هر یک از بلوک‌های مسکونی با ارتفاع مشخص در محدوده شبیه‌سازی و مصالح جداره‌ها و کف و وضعیت پوشش گیاهی تعیین شدند. در مرحله بعد اطلاعات اقلیمی و جغرافیایی مانند موقعیت جغرافیایی، سرعت و جهت وزش باد و... مربوط به گرم‌ترین روز سال ۱۳۹۴ (۵ تیرماه) وارد شد. سپس از طریق شبیه‌سازی، وضعیت خرداقلیم در این محدوده با توجه به خروجی‌هایی چون دمای سطح، جهت و سرعت باد،

شکل شماره ۱: طرح کلی مدل انوی مت
 ماخذ: Bruse, 2007

شاخص آسایش حرارتی متوسط نظرسنجی پیش بینی شده (PMV)
 در دهه‌های گذشته مدل‌های متعددی برای برآورد تعادل انرژی بدن انسان در محیط‌های مختلف به منظور ارزیابی آسایش حرارتی تعریف شده است. این مدل‌ها دربرگیرنده مؤلفه‌های هواشناسی و بازتاب محیط اطراف هستند (Fanger, 1972; Gagge & et al., 1986). فانگر اولین و متداول‌ترین الگو برای اندازه‌گیری آسایش اقلیم، تحت عنوان متوسط نظرسنجی پیش بینی شده^۵ و درصد نارضایتی پیش بینی شده^۶ را وضع کرد (Fanger, 1972). مقیاس PMV نوعی تقسیم‌بندی احساس هفت درجه‌ای است که دامنه آن از ۳/۵- (سرد) تا ۳/۵+ (گرم) تغییر می‌کند. صفر در این مقیاس نشانگر احساس حرارتی خنثی است (جدول شماره ۱). برای محاسبه راحت‌تر و سریع‌تر این شاخص، نرم‌افزارهایی هم طراحی شده است که نرم‌افزار RAY MAN یکی از آن‌هاست (ذوالفقاری، ۱۳۸۶ و بهادری نژاد و یعقوبی، ۱۳۸۵). از آن‌جایی که PMV قابل فهم‌ترین و متداول‌ترین شاخص آسایش اقلیم است و در بسیاری از تحقیقات مشابه استفاده شده، و هم‌چنین در نرم‌افزار انوی مت که در این تحقیق از آن بهره گرفته می‌شود، نیز قابل محاسبه است، در این تحقیق مبنای ارزیابی آسایش حرارتی قرار گرفته است. شایان گفتن است مایکل بروس (ارائه‌کننده نرم‌افزار انوی مت) این شاخص را در انوی مت از ۴+ تا ۴- تعریف می‌کند و چنین اظهار می‌دارد که این اعداد در شرایط مختلف، می‌تواند بیش‌تر یا کم‌تر باشد.

جدول شماره ۱: بازه شاخص‌های حرارتی PET و PMV تخمین زده شده برای فرد ۸۰ کیلوگرمی با ضریب نارسایی لباس ۰/۹ کلو

درجه تنش فیزیولوژیک	حساسیت حرارتی	PET	PMV
تنش سرمایی شدید	سرد	۴	-۳/۵
تنش سرمایی متوسط	خنک	۸	-۲/۵
تنش سرمایی اندک	کمی خنک	۱۳	-۱/۵
بدون تنش سرما	راحت	۱۸	-۰/۵
تنش گرمای اندک	کمی گرم	۲۳	۰/۵
تنش گرمای متوسط	گرم	۲۹	۱/۵
تنش گرمای شدید	خیلی گرم	۳۵	۲/۵
تنش گرمای بسیار شدید	داغ	۴۱	۳/۵

ماخذ: Jendritzky & et al, 1990; Matzarakis and Mayer, 1997

رطوبت نسبی، میانگین دمای تابشی و آسایش حرارتی مورد تحلیل قرار گرفت. از آن‌جا که در مقاله حاضر سعی بر آن است تا الگویی برای توده‌گذاری قطعات مسکونی پیشنهاد شود که بر حسب معیار آسایش حرارتی، مناسب‌تر از الگوی موجود و در انطباق با شرایط موجود بتواند تحقق‌پذیر باشد؛ در قسمت دوم مقاله، انواع سناریوهای پیشنهادی با توجه به نحوه ترکیب توده و فضا (در قالب ۶ شکل ال، یو، تیسیکال، خطی، حیاط مرکزی و ساختمان مرکزی) و جهت‌گیری بلوک‌های شهری (با در نظر گرفتن ۴ جهت شمالی-جنوبی، شمال غربی-جنوب شرقی، شمال شرقی-جنوب غربی، شرقی-غربی) شبیه‌سازی شدند و شاخص PMV برای سنجش آسایش حرارتی در هر حالت محاسبه شد. در نهایت با مقایسه تطبیقی انواع سناریوهای پیشنهادی با یکدیگر از نظر شاخص آسایش حرارتی، مطلوب‌ترین الگوی فرم شهری همساز با اقلیم شهر یزد از نظر نحوه چیدمان توده و فضا در کنار یکدیگر و جهت‌گیری جغرافیایی، با توجه به شرایط اقلیمی شهر یزد انتخاب گردید.

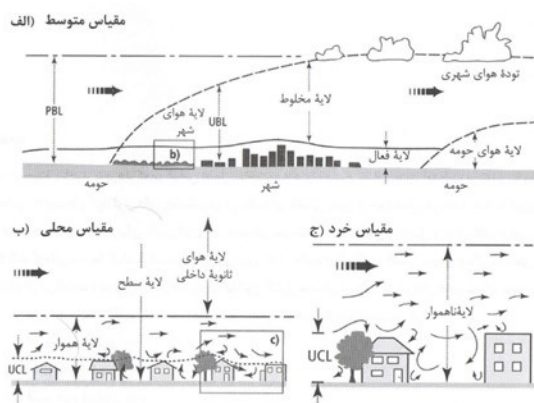
معرفی و عملکرد الگوی خرد اقلیم انوی مت

تحقیق حاضر از برنامه محاسباتی انوی مت برای شبیه‌سازی استفاده کرده است. در مقیاس خرد آب و هوا مدل انوی مت یکی از محبوب‌ترین مدل‌ها به حساب می‌آید. برنامه سه بعدی انوی مت طراحی شده توسط پروفیسور مایکل بروس^۱ آلمانی در دانشگاه ماینز^۲ در تحقیقات بسیاری به منظور ارزیابی شرایط محیطی در فضای باز و آسایش حرارتی ارائه شده و اعتبار و دقت برنامه در این مطالعات با مقایسه نتایج شبیه‌سازی و داده‌های اندازه‌گیری شده واقعی مورد تأیید قرار گرفته است. این مدل، نه تنها برای شبیه‌سازی تعاملات از نوع سطح-گیاه-هوا، بلکه برای محیط‌های درون شهری کاربرد دارد. نرم افزار، فرایند فیزیکی بین اتمسفر، زمین، ساختمان‌ها و گیاهان را در محاسبه شرایط اقلیمی بافت شهری وارد می‌کند. داده‌های ورودی شامل مشخصات فیزیکی سایت مورد نظر (شامل حجم سه بعدی سایت، جنس و میزان بازتابش مصالح، موقعیت، ابعاد و نوع درختان موجود) و اطلاعات جغرافیایی و هواشناسی (شامل طول و عرض جغرافیایی، ارتفاع از سطح دریا، دمای اولیه^۳ و رطوبت ویژه^۴ در ارتفاع ۲۵۰۰ متری (بالای محدوده مدل)، رطوبت نسبی در ارتفاع دو متری، سرعت و جهت باد در ارتفاع ۱۰ متری و میزان ابرناکی) است (محمودی و همکاران، ۱۳۸۹: ۶۳). این مدل برای مقیاس‌های خرد و با قدرت تفکیک افقی از ۰/۵ تا ۱۰ متر و نوعاً با چارچوب زمانی ۲۴ تا ۴۸ ساعت تا کمینه گام‌های زمانی ۱۰ ثانیه طراحی شده است (شمسی پور، ۱۳۹۳). شکل شماره ۱، کلیت ساختار مدل انوی مت را نشان می‌دهد.

پایه‌های نظری تحقیق

خرده اقلیم و آسایش حرارتی

رابطه متقابل و تنگاتنگی بین ساختمان‌ها و محیط خارجی آن‌ها وجود دارد. هر بنا، وضعیت آب و هوای اطراف خود را تغییر می‌دهد. هندسه و مقطع شهر، شکل، ارتفاع، اندازه بناها، جهت خیابان‌ها و ساختمان‌ها و سطح فضاهای باز، همگی عواملی هستند که اقلیم خرد شهر را تعیین می‌کند. بنابراین هر عنصر انسان‌ساخت شهری نظیر ساختمان‌ها، خیابان‌ها، فضاهای مخصوص پارکینگ اتومبیل، فرودگاه‌ها، کارخانه‌ها و غیره، در اطراف و بالای خود اقلیم مصنوعی خاصی پدید می‌آورد که همواره با آن در ارتباط متقابل قرار می‌گیرد (شیخ بیگلر و محمدی، ۱۳۸۹: ۶۶). اقلیم خرد که با زندگی انسان‌ها رابطه‌ای کاملاً نزدیک دارد، بر اساس آسایش و تأثیر عوامل اقلیمی در سلامتی و رفتارهای انسانی بررسی می‌شود. این اقلیم را می‌توان به سه بخش اقلیم محلی (اقلیم محیط‌های زندگی)، اقلیم خرد (اقلیم فضاهای باز و تحت تأثیر عوامل محیطی) و اقلیم معماری (اقلیم موجود در محیط‌های بسته معماری) تقسیم کرد (شکل شماره ۲) (پوردیهیمی، ۱۳۹۰: ۲۱).

شکل شماره ۲: مقیاس‌های اقلیم شهری (الف) مقیاس متوسط، (ب) مقیاس محلی و (ج) مقیاس خرد
 ماخذ: پوردیهیمی، ۱۳۹۰: ۱۷۶

آسایش حرارتی با توجه به نوع محیط به سه دسته تقسیم می‌شود: آسایش حرارتی در فضای باز (بیرونی)، آسایش حرارتی در فضای نیمه باز، آسایش حرارتی در فضای سرپوشیده (داخلی)^۲ (Forgiarini Rupp & et al, 2015: 181). آسایش حرارتی در محیط بیرونی به ترمو-فیزیولوژی^۳، فیزیولوژی و تعادل گرمایی بدن انسان وابسته است (Taleghani et al, 2015: 65). آسایش حرارتی در فضای خارجی علاوه بر شرایط اقلیمی، متأثر از محیط ساخته شده اطراف، پوشش سطح زمین، تبخیر و تعرق گیاهان و سایه ایجاد شده توسط عوامل طبیعی و دست‌ساز است (محمودی و همکاران، ۱۳۸۹: ۶۰). آسایش حرارتی توسط آشرا^۴ به این صورت تعریف شده است: شرایطی که فرد در آن از گرمای محیط احساس رضایت می‌کند و با ارزیابی ذهنی بررسی می‌شود

(Forgiarini Rupp & et al, 2015: 179). دمای آسایش در افراد مختلف بر حسب سن، جنس، رنگ، سلامت و سایر مشخصات فیزیکی تفاوت می‌کند. در استانداردهای مربوطه تنظیم شرایط محیطی، آسایش گرمایی به شرایطی گفته می‌شود که ۸۰ درصد مردم از دمای محیط رضایت داشته باشند و نیاز به گرم‌تر و سردتر شدن آن احساس نکنند (طاهباز، ۱۳۹۰: ۳۲). به طور کلی آسایش حرارتی و ارزیابی کیفیت محیطی فضای سرپوشیده تنها به پارامترهای فیزیکی بستگی ندارد؛ بلکه پارامترهای فیزیولوژیکی و روانی بدن انسان نیز به طور پویا در آن تأثیر دارد (Forgiarini Rupp & et al, 2015: 179). بنابراین آسایش حرارتی را می‌توان به سادگی احساس رضایت از محیط تعریف کرد. سطوح فعالیت، پوشاک و خرد اقلیم‌ها (درجه حرارت هوا، رطوبت هوا، باد) از عوامل اصلی تأثیرگذار در آسایش حرارتی هستند.

شکل شهر و متغیرهای تأثیرگذار بر آسایش حرارتی فضاهای باز بیرونی

از مهم‌ترین ابزارهای شهرسازان، به خصوص طراحان شهری، فرم شهر است. مقیاس مورد بررسی فرم شهر، از ساختمان مجزا، خیابان، بلوک‌های شهری، محله تا شهر است (احمدی و مهدیزاده، ۱۳۹۳: ۴). برای فرم شهر عناصر متفاوتی را تعریف کرده‌اند؛ دمپسی این عناصر را پنج دسته می‌داند: تراکم، حمل و نقل، کاربری زمین، نوع ساختمان‌ها و استخوان‌بندی فضایی. فرم شهر به صورت معمول با تعدادی مشخصات کالبدی و غیرکالبدی شامل ابعاد، شکل، مقیاس، تراکم، کاربری، نوع ساختمان، بلوک شهری و پخشایش فضای سبز تعریف می‌شود (Dempsey & et al, 2010). واژه دیگر در این زمینه، شکل کالبدی شهر است که بخشی از مفهوم شکل شهر محسوب می‌شود و با تأکید بر موضوعات کالبدی، شامل نظام بلوک‌بندی، دانه‌بندی و تفکیک قطعات، ارتفاع، سطح اشغال، تراکم، کیفیت، قدمت، مصالح و غیره است (ثقه الاسلامی، ۱۳۹۰: ۹۷).

پژوهشگران متعددی پیرامون رابطه بین معماران و طراحان شهر از دیدگاه کلیماتولوژیک با تأکید بر اثر متقابل بین طراحی شهری و خرده اقلیم تحقیق کردند، من جمله: اولگی^۱ (Olgyay, 1963)، اوک^{۱۱} (Oke, 1987)، گیونی^{۱۲} (Givoni, 1998)، استیمرز و همکاران^{۱۳} در شهر لندن (Stemers, 1997)، راتی و همکاران^{۱۴} در شهر مراکش^{۱۵} (Ratti, 2003) که رابطه‌ی میان خرد اقلیم‌های شهری و فرم ساختمان را بررسی کردند. در ادامه پس از بررسی پژوهش‌هایی که اخیراً پیرامون رابطه میان متغیرهای شکل شهری و خرده اقلیم و به طور مشخص آسایش حرارتی انجام شده، به منظور جلوگیری از تطویل کلام، مولفه‌های شکل کالبدی موثر بر آسایش حرارتی در قالب جدول شماره ۲ تنظیم گردیده است.

جدول شماره ۲: خلاصه مطالعات انجام شده در زمینه رابطه میان مولفه‌های شکل شهری، خرده اقلیم، آسایش حرارتی

نام محقق / محققان	متغیرهای کالبدی مورد مطالعه	متغیرهای اقلیمی مورد مطالعه
Bosselmann et al 1995	ابعاد خیابان‌ها و مکان ساختمان‌ها	تابش، باد و آسایش حرارتی
Ali-Toudert et al 2006	جهت‌گیری، نسبت دادن‌های شهری، ارتفاع به عرض خیابان‌ها (h/w)	آسایش حرارتی بیرونی
Bourbia et al 2010	ویژگی‌های هندسی خیابان: ارتفاع به عرض عامل نمای آسمان (SVF)، جهت‌گیری (تعریف شده توسط محور طولی آن)	آب‌وهوای خیابان (دمای خیابان)
Dalman & Salleh 2011	جهت خیابان، نسبت H/W	آسایش حرارتی (دمای آسایش)
Krüger et al 2011	هندسه شهری: آکس‌های خیابان‌ها، ارتفاع ساختمان‌ها و ویژگی‌های هایشان	آسایش حرارتی بیرونی کیفیت هوا (پراکندگی آلاینده)
Noori Kakon & Mishima 2012	فرم خیابان: شکل و ارتفاع، فرم ساختمان‌ها	آسایش حرارتی بیرونی
Yang et al 2013	فرم شهری و تراکم	پتانسیل تهویه بیرونی
Paramita, Hiroatsu Fukuda 2013	ارتفاع به عرض (H/W)، جهت‌گیری	MRT (میانگین دمای تابشی) Ta (دمای هوا)
Middel et al 2014	نوع محوطه‌سازی، چیدمان ساختمان‌ها	دما، جریان باد
Elnabawi 2014	فرم شهری	آسایش حرارتی
Sanaieian et al 2014	فرم و موقعیت بلوک‌های شهری	عملکرد گرمایی، تابش خورشیدی و تهویه
Zabeti Targhia, Steven Van Dessel 2015	ارتفاع به عرض (H/W)، ضریب دید به آسمان (SVF)، جهت‌گیری	UHI جزیره گرمایی شهری (شاخص PET)
Taleghani et al 2015	فرم‌های حیاط دار	آسایش حرارتی بیرونی در فضاهای شهری، مدت زمان تابش مستقیم، متوسط دمای اشعه تابشی
Xuan et al 2016	فرم‌های متفاوت شهری: نسبت میان فاصله ساختمان به ارتفاع ساختمان ۰,۲۴ و ۰,۳۶ و ۰,۴۸ و ۰,۷۱ و ۰,۹۵ و ۱,۱۹ و ۱,۴۳	سرعت باد، سطح تابش
بهزادفر و همکاران (۱۳۸۹)	ضریب دید به آسمان (SVF)	آسایش حرارتی فضای باز شهری (میانگین دمای تابشی)
رضازاده و همکاران (۱۳۸۹)	الگوی توده‌گذاری بلوک‌های مسکونی	آسایش حرارتی
محمودی و همکاران (۱۳۸۹)	ضریب دید به آسمان، میزان سایه، فاصله تا ساختمان	آسایش حرارتی فضای باز (PET)
منشی زاده و همکاران (۱۳۹۲)	ارتفاع ساختمان‌ها	آسایش حرارتی
شمسی پور و همکاران (۱۳۹۴)	کاربری، نحوه توده‌گذاری ساختمانی، جهت‌گیری توده‌ها، نوع پوشش سطحی معابر، پوشش گیاهی، شبکه آبگذر سطحی	دمای تابشی، دمای پتانسیل، دمای موثر

شکل شماره ۳: نقشه سایت مورد مطالعه

مطالعه موردی: اراضی ۱۷,۵ هکتاری پست سیلو شهر یزد

این تحقیق با زمینه شهر یزد و تمرکز در اراضی ۱۷/۵ هکتاری پست سیلو، جنوب شهر یزد انجام شده است. محدوده مورد مطالعه به دلیل این که از توسعه‌های جدید شهر یزد و از بافت‌های

طراحی شده و دارای طرح آماده‌سازی است، انتخاب و با توجه به تنوع فضایی این محدوده، شبیه‌سازی بر روی بخشی از آن انجام شده است (شکل شماره ۳).

داده‌ها و روش شبیه‌سازی

به منظور ارزیابی شرایط محیطی در فضای باز و محاسبه آسایش حرارتی، از نرم افزار انوی مت ۴ استفاده شده است. شبیه‌سازی با کمک این نرم افزار نیاز به وارد کردن مجموعه‌ای از پارامترهای هواشناسی دارد. مقادیر این پارامترها که در فایل پیکربندی^{۱۶} این نرم افزار تنظیم می‌شوند، در جدول شماره ۳ آمده است. شایان گفتن است این شبیه‌سازی برای گرم‌ترین روز سال یعنی ۲۶ ام فوریه ۲۰۱۵ مورخ ۵ تیرماه ۱۳۹۴ و به مدت ۶ ساعت (۱۲ تا ۱۸ عصر) انجام شده است. بدین منظور از جدیدترین آمار آب و هوایی ایستگاه سینوپتیک شهر یزد، دریافت شده از اداره آب و هواشناسی این شهر استفاده شده است. بدیهی است تدقیق نتایج، نیازمند برداشت میدانی اطلاعات هواشناسی است که در این پژوهش از آن صرف نظر شد.

جدول شماره ۳: پارامترهای هواشناسی مربوط به گرم‌ترین روز سال ۵- تیرماه ۱۳۹۴ وارد شده در فایل پیکربندی نرم افزار انوی مت

پارامتر هواشناسی	مقدار کمی
Wind speed measured in 10 m height (m/s) سرعت باد در ارتفاع ۱۰ متری زمین	۲,۹
Wind direction (deg) جهت باد	۱۵۰
Roughness length at measurement site طول زبری در سایت مورد نظر	۰,۱
Initial temperature of atmosphere (k) دمای اولیه جو	۳۰۸,۹۸ k = ۳۵,۸۳ c
Specific humidity at model top (2500m) رطوبت ویژه در ارتفاع ۲۵۰۰ متری	۷
Relative humidity in 2m (%) رطوبت نسبی در ارتفاع ۲ متری	۱۴

ماخذ: اداره آب و هواشناسی یزد، ۱۳۹۵

نسبی هوا در قالب شکل شماره ۵ به نمایش گذاشته شده است. به سبب این که معمولاً بیشینه دمای روزانه تیر در ساعت ۱۶ رخ می‌دهد، نتایج شبیه‌سازی در این ساعت بیان شده است. از طرفی چون میانگین قد انسان بین حالت ایستاده و نشسته ۱,۴۰ متر است، سنجش شبیه‌سازی در این ارتفاع انجام شد.

به دلیل آن که ادراک حرارتی شهروندان مهم‌ترین عامل در احساس گرما، سرما و آسایش است و برابندی از رطوبت، دما و باد است، لذا در این مرحله، میانگین نظرسنجی پیش‌بینی شده (PMV) به عنوان شاخص ادراک حرارتی محاسبه شد؛ به عبارتی دیگر، میانگین نظرسنجی پیش‌بینی شده یکی از دیگر معیارهای سنجش شرایط آسایش حرارتی فضاهای باز شهری و تعیین آسایش یا استرس (تنش) حرارتی در آن و قابل محاسبه در نرم‌افزار انوی مت است.

شکل شماره ۶، وضعیت آسایش حرارتی را در سایت مورد نظر با توجه به شاخص PMV نشان می‌دهد. محاسبه آسایش حرارتی علاوه بر مؤلفه‌های هواشناسی و موقعیت مکانی تابع سن، جنسیت و میزان پوشش و سطح فعالیت کاربران نیز هست. جمعیت مورد مطالعه این تحقیق طبق پیش‌فرض نرم افزار انوی مت، افراد مذکر ۳۵ ساله با قد ۱,۷۵ و وزن ۷۵ کیلوگرم با در نظر گرفتن میزان متابولیسم ۱۶۴ (W/m²) (فعالیت راه رفتن آهسته) است. ضریب رسانایی لباس افراد در فصل تابستان ۰,۴ در نظر گرفته شده است.

تعیین الگوی بهینه فرم شهری همساز با اقلیم یزد

علاوه بر آن که لازم است هر یک از ساختمان‌ها به گونه‌ای طراحی شوند که حداقل میزان اتلاف انرژی را داشته باشند و حداکثر آسایش حرارتی را برای ساکنان خود فراهم کنند، باید در مقیاسی فراتر از بنا (فضاها و بافت شهری) نحوه ترکیب معابر شهری و فضاهای باز با ساختمان‌ها در جهت بهینه‌سازی مصرف انرژی باشد، به طوری که بتوان با ایجاد تغییراتی در کالبد و چیدمان فضایی به گونه‌ای مؤثر، آسایش حرارتی را در بافت‌های

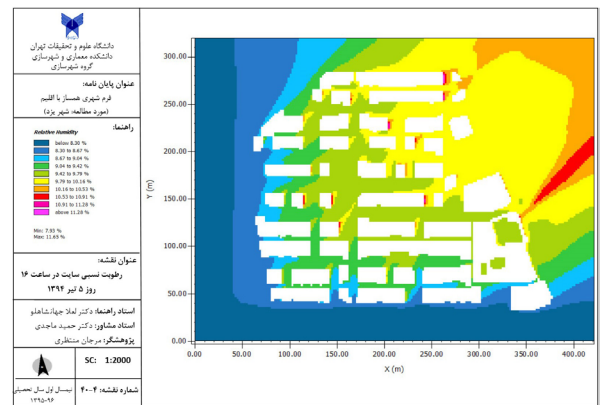
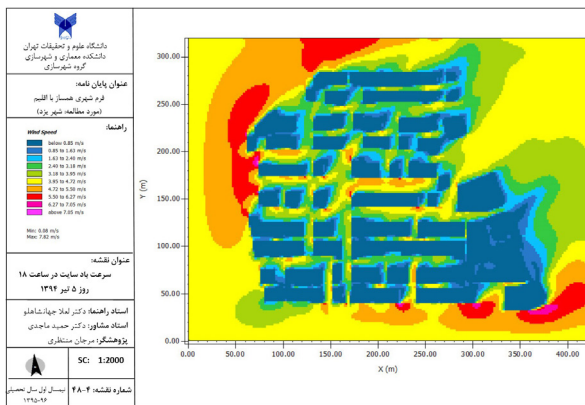
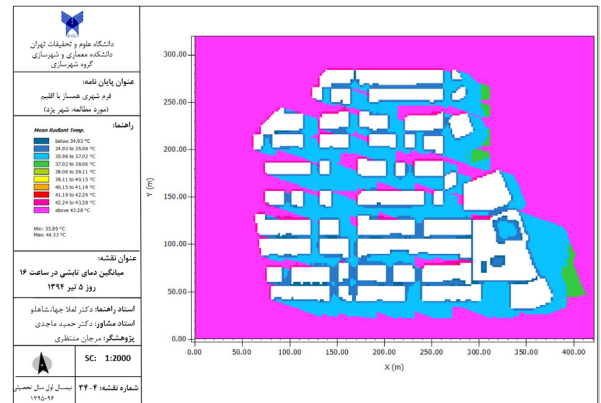
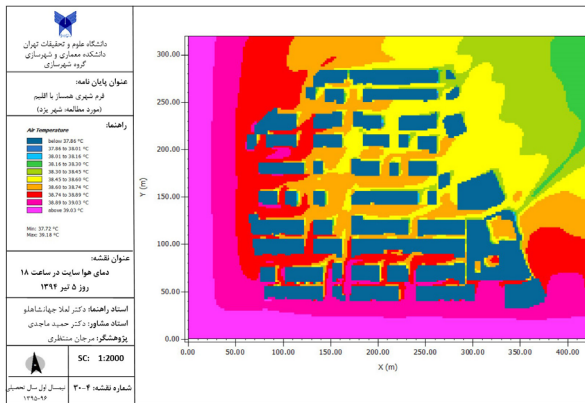

شکل شماره ۳: شبیه‌سازی بخشی از محدوده ۱۷,۵ هکتاری در نرم‌افزار انوی مت

برای شروع فرایند شبیه‌سازی، ابتدا محدوده مورد مطالعه به طور کامل در نرم‌افزار شبیه‌سازی شد (شکل شماره ۴). بدین ترتیب که داده‌های مربوط به شمای کالبدی محدوده در فایل ورودی محدوده تنظیم شد؛ در این قسمت اطلاعات مربوط به ارتفاع ساختمان‌ها، عرض خیابان، نوع، مکان و ارتفاع درختان و پوشش گیاهی و نوع خاک، وارد و به داده‌های هواشناسی در فایل پیکربندی متصل شد.

یافته‌های تحقیق

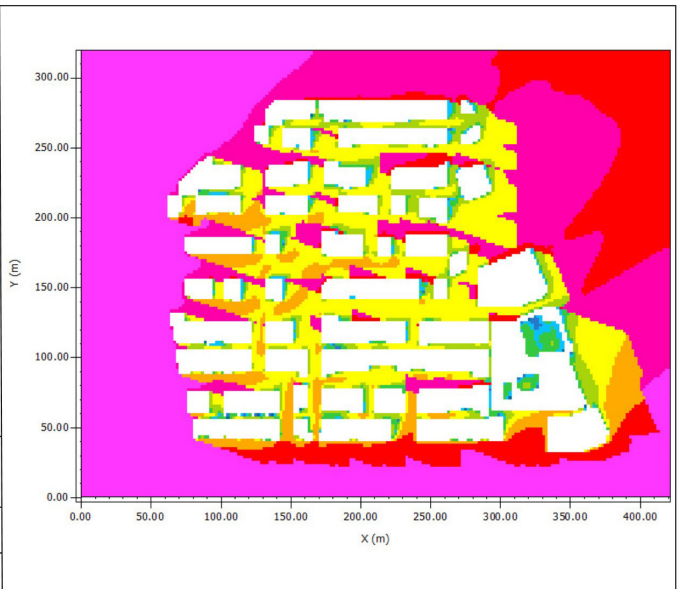
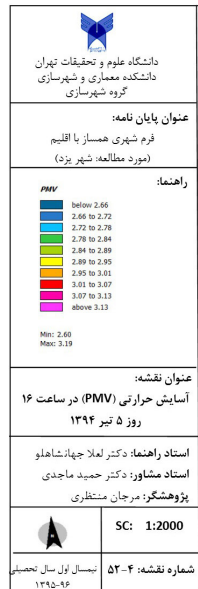
نتایج شبیه‌سازی شرایط آب و هوایی در محیط کالبدی مورد نظر شامل متوسط دمای تابشی، سرعت باد، دمای سطح، رطوبت

شکل شماره ۵: نتایج شبیه‌سازی مقادیر دمای هوا، سرعت باد، میانگین دمای تابشی و رطوبت نسبی در ساعت ۱۶ روز ۵ تیرماه ۱۳۹۴

(تعیین شکل شهری مطلوب در این محدوده که بتواند حداکثر آسایش حرارتی را برای عابران پیاده در این فضا فراهم کند)، انواع شکل‌های شهری ممکن از نظر چیدمان و نحوه قرارگیری توده و فضا در کنار یکدیگر و جهت قرارگیری آنها نسبت به شمال جغرافیایی ارائه شد. حالت‌های مختلف ترکیب توده و فضا (۶ نوع مختلف طبق شکل شماره ۸)، یک به یک در انوی‌مت شبیه‌سازی شد و نتایج آن مورد تحلیل قرار گرفت. هم‌چنین جهت‌گیری‌های مختلف بلوک‌های شهری لحاظ شد که بدین منظور

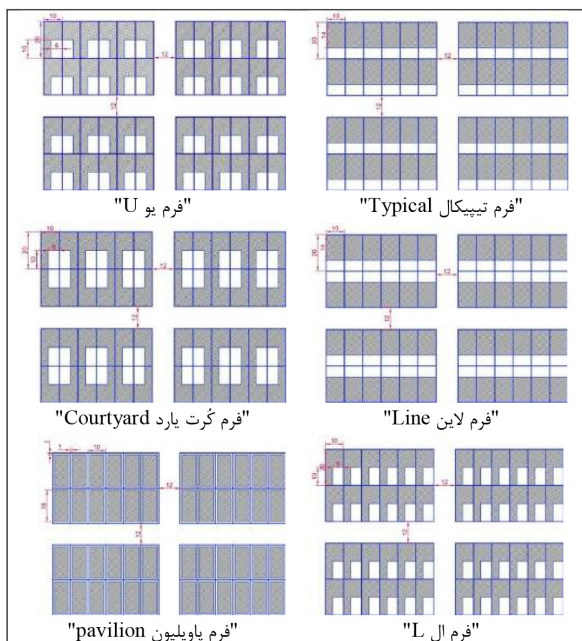
چهار جهت شمالی-جنوبی، شمال غربی-جنوب شرقی، شمال شرقی-جنوب غربی، شرقی-غربی انتخاب شدند؛ به عبارتی، برای هر شکل شهری، چهار بار شبیه‌سازی انجام شد که با توجه به ۶ نوع فرم ارائه شده، در کل ۲۴ بار شبیه‌سازی برای سناریوهای پایه انجام و خروجی‌های لازم از مدل گرفته شد. چگونگی ترکیب این پارامترها در نمودار شماره ۱ آمده است.

شکل شماره ۶: شرایط آسایش محیطی در ساعت ۱۶ عصر روز ۵ تیرماه ۱۳۹۴ بر اساس تحلیل با نرم افزار انوی‌مت

شهری بهبود بخشید (منتظری و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۴). در مرحله بعد به منظور تعدیل شرایط خرد اقلیم و نزدیک کردن وضعیت حرارتی این محدوده به شرایط آسایش، در مؤلفه‌های شکل شهری مداخله می‌شود. بدین منظور برای صرفه‌جویی در زمان، تنها بخشی از بافت مرکزی محدوده ۱۷,۵ هکتاری سیلو یزد (شکل شماره ۷) در ادامه مورد بررسی قرار گرفت. وضع موجود این محدوده دارای شکل تیپیکال است که به صورت خطی با جهت‌گیری شرقی-غربی طراحی شده است. به منظور دست‌یابی به هدف این پژوهش

پس از شبیه‌سازی انواع فرم‌ها، شاخص PMV برای سنجش آسایش حرارتی در هر حالت محاسبه شد که به دلیل محدودیت حجم مقاله، تنها نقشه‌های مربوط به ۶ فرم پیشنهادی با جهت‌گیری شرقی-غربی در شکل شماره ۹ آمده است.

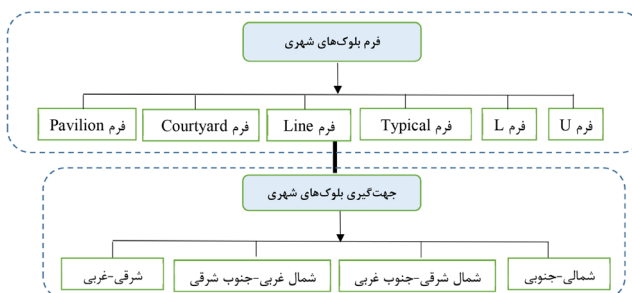
شکل شماره ۸: فرم‌های پیشنهادی برای شبیه‌سازی

جدول شماره ۴: شاخص PMV در انواع فرم‌های شبیه‌سازی شده در ساعت ۱۶ روز ۱۵ تیرماه ۱۳۹۴

زاویه / فرم	U	Typical	Courtyard	Line	Pavilion	L
شرقی - غربی	۳٫۸۵	۳٫۸۰۸	۳٫۵۷	۳٫۸۶	۳٫۷۸۳	۳٫۹۱
شمال غربی - جنوب شرقی	۳٫۷۰۷	۳٫۷۱۶	۳٫۴۳۵	۳٫۶۹۸	۳٫۷۵۶	۳٫۷۰۸
شمالی - جنوبی	۳٫۷۷	۳٫۸۰۱	۳٫۵۶۸	۳٫۷۷۶	۳٫۷۴۵	۳٫۸۱۵
شمال شرقی - جنوب غربی	۳٫۶۷۲	۳٫۷۷۹	۳٫۵۸	۳٫۶۹۸	۳٫۷۶۳	۳٫۶۵۱

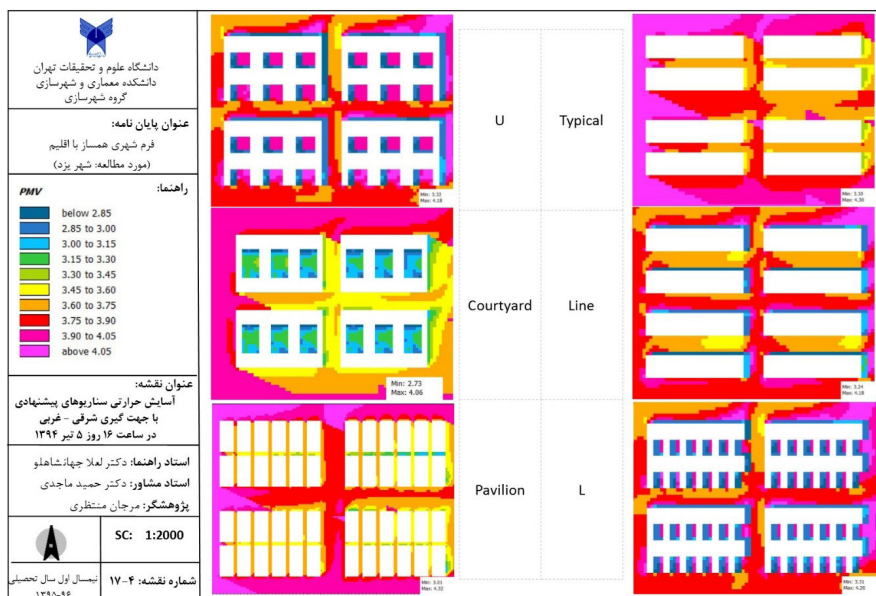

شکل شماره ۷: بافت مرکزی محدوده ۱۷,۵ هکتاری سیلو دارای فرم تیپیکال و جهت‌گیری شرقی-غربی

نمودار شماره ۱: پارامترهای در نظر گرفته شده برای تولید سناریوهای پایه

در این فرم‌ها، ساختمان‌ها به صورت مجزا در نظر گرفته نمی‌شوند، بلکه به منزله بخشی از یک بلوک شهری و با توجه به واحدهای همسایگی مطالعه می‌شوند. همه مدل‌ها، سطح اشغال، ارتفاع و تناسب یکسانی دارند. در هر ردیف بلوک، شش قطعه با مساحت ۲۰۰ مترمربع و به ابعاد ۱۰×۲۰ متر، با تعداد طبقات ۲ (ارتفاع ۶ متر) و با احتساب سطح اشغال (۷۰ درصد) در نظر گرفته شدند (۷۰ درصد از سایت با ساختمان پوشیده شده است). هم‌چنین عرض معابر بین بلوک‌ها ۱۲ متر در نظر گرفته شد و سایر خصوصیات از جمله مصالح جداره‌ها و کف، پوشش گیاهی نیز در تمامی مدل‌ها یکسان فرض شد.

شکل شماره ۹: وضعیت آسایش حرارتی از نظر شاخص PMV در فرم‌های شبیه‌سازی شده با جهت‌گیری شرقی-غربی در ساعت ۱۶ روز ۵ تیرماه ۱۳۹۴

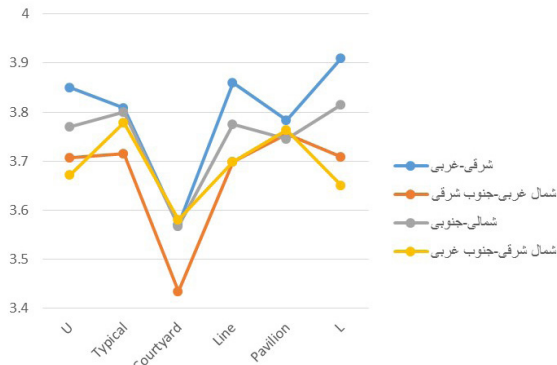
نزدیک‌تر کرد. هم‌چنین با تمهیدات دیگر طراحی شهری از قبیل استفاده از پوشش گیاهی بومی، استفاده از مصالح مناسب در بام، کف و جداره‌ها، به کارگیری شبکه آب گذر سطحی و... در طراحی فضاهای شهری باعث شد به گونه‌ای موثر، آسایش حرارتی را در بافت‌های شهری بهبود بخشید و انرژی کارایی در بافت‌های شهری را فراهم کند.

نتیجه‌گیری

شکل شهر از جمله مهم‌ترین عواملی است که طراحی شهری با مداخله در ابعاد گوناگون آن می‌تواند بر شرایط آب و هوایی بیرون ساختمان، کیفیت هوا، شکل‌گیری جزایر حرارتی، میزان تقاضای انرژی در بافت‌های شهری و وضعیت آسایش یا تنش حرارتی اثرگذار باشد. در واقع با اعمال تغییراتی در ابعاد فضایی، کالبدی و محیطی شکل شهر و از طریق مداخله در ویژگی‌های هندسی بلوک‌های شهری چون ارتفاع، ابعاد و اندازه، جهت‌گیری، فرم چینش بلوک‌ها، مصالح (جنس، رنگ) بدنه و کف بلوک‌های شهری، محصوریت (نسبت ارتفاع به عرض یا نسبت سیما)، نمایانی آسمان یا ضریب دید به آسمان (SVF)، الگو (ساختار) شبکه معابر و پوشش گیاهی (نوع و تراکم آن) در جهت همسازی و هماهنگی با متغیرهای اقلیمی، در فرایند برنامه‌ریزی و طراحی شهری، می‌توان سبب خلق فضایی شد که آسایش حرارتی را برای تمام فصل‌ها فراهم کند که در پژوهش حاضر تنها شکل کالبدی بلوک‌های شهری و جهت قرارگیری آنها مورد بررسی قرار گرفت. همان‌طور که در مقیاس خرد معماری، جهت‌گیری و مکان قرارگیری هر واحد نسبت به واحدهای دیگر بر میزان دسترسی به نور خورشید و هم‌چنین استفاده از الگوهای جریان هوا تأثیر می‌گذارد، چگونگی قرارگیری بلوک‌های شهری نسبت به یکدیگر در سایت و الگوی ساخت آنها، بر روی شرایط آب و هوایی خرد اقلیم ایجاد شده توسط بلوک‌های شهری نقش بسزایی دارد. نحوه چیدمان و فرم بلوک‌های شهری می‌تواند به صورت مختلف ردیفی، پیرامونی، پیوسته و یا پراکنده تعریف شود؛ به عبارتی میزان تراکم و فشردگی بلوک‌ها در کنار یکدیگر، باعث بروز رفتارهای حرارتی متفاوت خواهد شد. بدیهی است الگوهای متراکم‌تر سبب افزایش بار گرمایی حاصل از گرمای ذخیره شده در ساختمان‌ها، در کنار گرمای حاصل از فعالیت انسانی در فضاهای باز می‌شود و آسایش حرارتی را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. جهت‌گیری قطعات و بلوک‌ها که می‌تواند تحت تأثیر زاویه تابش، جهت وزش باد، دید و منظر طبیعی تعیین شود، از دیگر مؤلفه‌های تأثیرگذار بر آسایش حرارتی بافت‌های شهری است. برای جهت‌گیری بهینه باید میزان دریافت انرژی خورشیدی در دوره‌های سرد را بیشینه نمود (هنگامی که تابش نور خورشید مطلوب تلقی می‌شود) و در عین حال میزان تابش انرژی

نمودار شماره ۲: انواع فرم‌های شهری شبیه‌سازی شده و تأثیر آن بر آسایش حرارتی (شاخص PMV)

نمودار شماره ۳: جهت‌گیری‌های مختلف انواع فرم‌های شهری و تأثیر آن بر آسایش حرارتی (شاخص PMV)

طبق نتایج جدول شماره ۱ و اعداد محاسبه شده مربوط به شاخص PMV توسط نرم‌افزار انوی‌مت، برای ۲۴ سناریو پیشنهادی در روز گرم (جدول شماره ۴)، تمامی سناریوها در وضعیت تنش حرارتی قرار می‌گیرند. با توجه به گرمای طاقت‌فرسای شهرهای واقع در اقلیم گرم و خشک در روزهای تابستان و از آن‌جا که این نتایج مربوط به گرم‌ترین ساعت در گرم‌ترین روز سال ۹۴ است، لذا این وضعیت منطقی به نظر می‌رسد.

در نهایت با مقایسه تطبیقی انواع سناریوهای پیشنهادی با یکدیگر با توجه به شاخص آسایش حرارتی، از نظر نحوه ترکیب توده و فضا در کنار یکدیگر، مناسب‌ترین فرم، فرم درون‌گرای حیاط مرکزی است (نمودار شماره ۲).

اما از نظر جهت‌گیری، نمی‌توان در مورد یک جهت‌گیری، نظر واحدی در ارتباط با تأثیر آن بر شاخص میانگین نظرسنجی پیش‌بینی شده، داد؛ زیرا ممکن است در یک جهت‌گیری برخی فرم‌ها مطلوب و برخی دیگر نامطلوب باشند (نمودار شماره ۳). به طور کلی مطلوب‌ترین الگو از نظر نحوه چیدمان توده و فضا در کنار یکدیگر و جهت‌گیری با توجه به شرایط اقلیمی شهر یزد، الگوی حیاط مرکزی با جهت‌گیری شمال غربی-جنوب شرقی با شاخص میانگین نظرسنجی پیش‌بینی شده ۳٫۴۳ است. بدیهی است علاوه بر رعایت تناسب کالبدی، توده‌گذاری و جهت‌گیری صحیح توده‌ها و چیدمان فضایی مناسب به منظور بهره‌مندی هم‌زمان از انرژی تابشی و جریان‌های باد غالب در هر اقلیمی، می‌تواند این تنش‌های حرارتی را کاهش داد و شرایط را به وضعیت آسایش

پی‌نوشت‌ها

- 1- Micheal Bruse
- 2- Mainz University
- 3- Initial Temperature
- 4- Specific Humidity
- 5- Predicted Mean Vote (PMV)
- 6- Predicted Percentage of Dissatisfied (PPD)
- 7- Outdoor, Semi-Outdoor Or Indoor Thermal Comfortable
- 8- Thermo-Physiology
- 9- Ashrae
- 10- Olgay
- 11- Oke
- 12- Givoni
- 13- Steemers et al
- 14- Ratti et al
- 15- Marrakech

فهرست منابع و مراجع

- ۱- اداره آب و هواشناسی یزد، آمار هواشناسی ایستگاه سینوتیتیک یزد، ۱۳۹۵.
- ۲- احمدی ونهری، ارمغان و مهدیزاده حکاک، علیرضا (۱۳۹۳)، «طراحی شهر انرژی کارا»، کنفرانس بین‌المللی توسعه پایدار، راهکارها و چالش‌ها با محوریت کشاورزی، منابع طبیعی، محیط زیست و گردشگری، تبریز. دبیرخانه دائمی کنفرانس بین‌المللی توسعه پایدار.
- ۳- احمدی ونهری، ارمغان؛ غفاری، علی و طاهباز، منصوره (۱۳۹۵)، «تحولات کالبد شهر و بازتاب حرارتی آن، بررسی موردی: اصفهان»، نامه معماری و شهرسازی، دو فصلنامه دانشگاه هنر، شماره ۱۷، پاییز و زمستان.
- ۴- بهادری‌نژاد، مهدی و یعقوبی، محمود (۱۳۸۵)، تهویه و سرمایش طبیعی در ساختمان‌های سنتی ایران، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
- ۵- بهزادفر، مصطفی و منعم، علیرضا (۱۳۸۹)، «تأثیر ضریب دید به آسمان در آسایش حرارتی کاربران فضای باز شهری بررسی بوسنایلی منتخب شهر تهران»، آرمانشهر، شماره ۵، پاییز و زمستان.
- ۶- پوربیهیمی، شهرام (۱۳۹۰)، زبان اقلیمی در طراحی محیطی پایدار کاربرد اقلیم‌شناسی در طراحی محیطی پایدار مقیاس کلان و میانه، جلد ۱، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- ۷- شیخ بیگلر، رعنا و محمدی، جمال (۱۳۸۹)، «تحلیل عناصر اقلیمی باد و بارش با تأکید بر طراحی شهری، مطالعه موردی: شهر اصفهان»، مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، سال ۲۱، شماره ۳.
- ۸- تغه‌الاسلامی، عمیدالاسلام (۱۳۹۰)، «عناصر لازم برای تدوین نظریه فرم شهر در فرهنگ سنتی-اسلامی»، نشریه پیام مهندس، سال یازدهم، شماره ۵۴.
- ۹- طاهباز، منصوره (۱۳۹۰)، دانش اقلیمی طراحی معماری، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- ۱۰- ذوالفقاری، حسن (۱۳۸۶)، «تعیین تقویم زمانی مناسب برای گردش در تبریز با استفاده از شاخص‌های دمای معادل فیزیولوژی PET و متوسط نظرسنجی پیش‌بینی شده PMV»، مجله پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۶۲.
- ۱۱- رضازاده، راضیه و آقاجان بیگلر، عماد (۱۳۸۹)، «الگوی پیشنهادی برای توده‌گذاری در قطعات مسکونی ردیفی بررسی تطبیقی دو الگوی توده‌گذاری در بلوک‌های مسکونی با معیار آسایش حرارتی»، نامه‌ی معماری و شهرسازی، دو فصلنامه‌ی دانشگاه هنر، شماره ۷.
- ۱۲- شمس‌پور، علی اکبر (۱۳۹۳)، مدل‌سازی آب و هوایی (نظریه و روش)، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- ۱۳- شمس‌پور، علی اکبر؛ یاراحمدی، داریوش و سلمانیان، فرزاد (۱۳۹۴)،

خورشیدی در دوره‌های گرم سال را به حداقل رساند (هنگامی که اجتناب از تابش نور خورشید مطلوب به نظر می‌رسد) که به معنای ایجاد تعادل میان این دو دوره است.

این پژوهش سعی بر آن داشت تا به کمک ابزار شبیه‌سازی انوی‌مت و با استفاده از شاخص فانگر (PMV) برای سنجش آسایش حرارتی در محیط‌های شهری ضمن تبیین تأثیر شکل کالبدی بلوک‌های شهری بر وضعیت خرداقلیم فضاهای باز شهری، به تعیین فرم شهری همساز با اقلیم شهر یزد بپردازد. طبق یافته‌های این پژوهش، با مقایسه تطبیقی انواع سناریوهای پیشنهادی با یکدیگر با توجه به شاخص آسایش حرارتی، از نظر نحوه ترکیب توده و فضا در کنار یکدیگر، مناسب‌ترین فرم، فرم درون‌گرایی حیاط مرکزی است. اما از نظر جهت‌گیری، نمی‌توان در مورد یک جهت‌گیری، نظر واحدی در ارتباط با تأثیر آن بر شاخص میانگین نظرسنجی پیش‌بینی شده، داد، زیرا ممکن است در یک جهت‌گیری برخی شکل‌ها مطلوب و برخی دیگر نامطلوب باشند. به طور کلی مطلوب‌ترین الگو از نظر نحوه چیدمان توده و فضا در کنار یکدیگر و جهت‌گیری با توجه به شرایط اقلیمی شهر یزد، الگوی حیاط مرکزی با جهت‌گیری شمال غربی-جنوب شرقی با شاخص میانگین نظرسنجی پیش‌بینی شده ۳٫۴۳ است. بدیهی است در صورت عدم توجه به این نکته در طراحی شهری، از یک سو میزان دسترسی ساختمان‌ها به نور خورشید و در نتیجه سایه‌اندازی ساختمان‌ها بر یکدیگر تحت تأثیر قرار می‌گیرد و این سبب تغییر در میزان انرژی‌ای می‌شود که ساختمان‌های مسکونی برای تأمین روشنایی و گرم کردن فضای داخل خانه و دست‌یابی به آسایش حرارتی درونی برای ساکنان خود باید مصرف کنند، و از سوی دیگر سبب تغییر در میزان سایه‌اندازی و شرایط ورزش باد (باد ملایم یا کوران باد) در فضاهای باز شهری پیرامون آنها می‌شود. توجه یا عدم توجه به این نکات در طراحی محیط‌های شهری، سبب خلق فضاهای مطلوب برای عابران پیاده از نظر آسایش حرارتی یا احساس ناراحتی در آنها می‌شود و بالتبع کاهش حضور در فضاهای شهری را به دنبال خواهد داشت. امید است طراحان و برنامه‌ریزان شهری با تأکید بر استفاده بهینه از محیط اکولوژیک در ترکیب با محیط مصنوع به تعدیل حرارت شهرها بیندیشند. در ادامه نیاز به تحقیقاتی که به صورت کمی و به شکل بومی به بررسی تک تک عوامل مؤثر بر تعدیل حرارت شهرها بپردازد، در ایران احساس می‌شود. هم‌چنین پیشنهاد می‌شود در تحقیقات بعدی، برای تدقیق مطالعات از برداشت میدانی در کنار نتایج شبیه‌سازی و نیز از آمار اقلیمی دوره‌های زمانی مختلف بهره گرفته شود.

29. Krüger E.L., Minella F.O., Rasia F. (2011), Impact of urban geometry on outdoor thermal comfort and air quality from field measurements in Curitiba, Brazil, *Building and Environment*, 46.
30. Matzarakis A, Mayer H (1997) Heat stress in Greece. *Int J Biometeorol* 41.
31. Middel, A. HB, K. Anthony J. Brazel, Chris A. Martin, Subhrajit Guhathakurta (2014), Impact of urban form and design on mid-afternoon microclimate in Phoenix Local Climate Zones, *Landscape and Urban Planning*, 122.
32. Noori Kakon, A, Mishima, N (2012), The Effects of Building Form on Microclimate and Outdoor Thermal Comfort in a Tropical City, *Journal of Civil Engineering and Architecture*, Nov. 2012, Volume 6, No. 11 (Serial No. 60).
33. Oke TR. (1987). *Boundary layer climates*. New York: Routledge.
34. Olgyay V. (1963). *Design with Climate*. Princeton NJ: Princeton University Press
35. Paramita ,B, Fukuda. H, (2013) Study on the affect of aspect building form and layout case study: Honjo Nishi Danchi, Yahatanishi, Kitakyushu – Fukuoka, *Procedia Environmental Sciences* 17.
36. Ratti C, Raydan D, Steemers K. (2003). Building form and environmental performance: archetypes, analysis and an arid climate. *Energy Build*, 35.
37. Sanaieian. H, Tenpierik. M, Linden. K, Mehdizadeh Seraj. F, Mofidi Shemrani. S M (2014), Review of the impact of urban block form on thermal performance, solar access and ventilation, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 38.
38. Steemers K, Baker N, Crowther D, Dubiel J, Nikolopoulou MH, Ratti C. (1997). *City texture and microclimate*. *Urban Des Stud*, 3.
39. Taleghani. M, Kleerekoper. L, Tenpierik. M, Dobbeltstein A (2015), Outdoor thermal comfort within five different urban forms in the Netherlands, *Building and Environment*, 83.
40. Yang, F. Qian, F. S.Y. Lau ,S (2013) Urban form and density as indicators for summertime outdoor ventilation potential: A case study on high-rise housing in Shanghai, *Building and Environment*, 70.
41. Xuan. Y, Yang. G, Akashi Mochida. Q, (2016) Outdoor thermal environment for different urban forms under summer conditions. *BUILD SIMUL*, 9.
42. Zabeti Targhia,M, Dessel S, (2015) Potential contribution of urban developments to outdoor thermal comfort conditions: The influence of urban geometry and form in Worcester, Massachusetts, USA, *Procedia Engineering* 118 .
- «کاربرد اصول دانش طراحی اقلیمی در طراحی فضاهای شهری با تاکید بر آسایش حرارتی- تحقیق طراحی و نتایج از پروژه سهیل»
پژوهش‌های جغرافیای طبیعی، دوره ۴۷، شماره ۱.
- ۱۴- محمودی، سیدامیر سعید؛ قاضی زاده، سیده ندا و منعم، علیرضا (۱۳۸۹)، «تأثیر طراحی در آسایش حرارتی فضای باز مجتمع‌های مسکونی، نمونه مورد مطالعه: فاز سه مجتمع مسکونی اکباتان»، **نشریه هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی**، شماره ۴۲.
- ۱۵- منتظری، مرجان؛ جهانشاهلو، لعل و ماجدی، حمید (۱۳۹۶)، «تأثیر فرم کالبدی شهری بر آسایش حرارتی فضاهای باز شهری (نمونه موردی: اراضی پشت سیلو شهر یزد)»، **فصلنامه جغرافیا و مطالعات محیطی**، سال ششم، شماره ۲۲.
- ۱۶- منشی زاده، رحمت‌اله؛ حسینی، سیدابراهیم؛ اجاق، عقیل و شعبانی، سیده حمیده (۱۳۹۲)، «آسایش حرارتی و تأثیر ارتفاع ساختمان‌ها بر خرد اقلیم فضاهای شهری نمونه موردی: خیابان شهرداری تهران (حداصل میدان تجریش تا قدس)»، **فصلنامه آمایش محیط**، شماره ۲۰.
17. Ali-Toudert F, Mayer H. (2006) Numerical study on the effects of aspect ratio and orientation of an urban street canyon on outdoor thermal comfort in hot and dry climate. *Build Environ*;41.
18. Bosselmann, P. Arens, E. Dunker, K. Wright ,R (1995): *Urban Form and Climate: Case Study*, Toronto, *Journal of the American Planning Association*, 61:2.
19. Bourbia F, Boucheriba F. (2010) Impact of street design on urban microclimate for semi arid climate (Constantine). *Renew Energy*;35.
20. Bruse, M. (2007), Particle filtering capacity of urban vegetation: a microscale numerical approach. In: Endlicher, W., Gorbachevskaia, O., Kappis, C., Langner, M. (Eds.), *Tagungsband zum Workshop über den wissenschaftlichen Erkenntnisstand über das Feinstaubfilterungspotential (qualitativ und quantitativ) von Pflanzen*, Vol. 109. *Berliner Geographische Arbeiten*.
21. Dalman, M. Salleh, E (2011), Microclimate and Thermal Comfort of Urban Forms and Canyons in Traditional and Modern Residential Fabrics in Bandar Abbas, Iran, *Modern Applied Science*, Vol. 5, No. 2.
22. Dempsey, N., Caroline, B. Raman, Sh. Porta, S. Jenks, M. Jones, C. Bramley, G. (2010), *Elements of urban form*, in *Dimensions of the sustainable city*. Springer.
23. Elnabawi, M H., Hamza, N, Dudek, S (2014), Numerical modelling evaluation for the microclimate of an outdoor urban form in Cairo, Egypt, *Housing and Building National Research Center ,HBRC Journal*.
24. Emmanuel, R, Rosenlund, H & Johansson, E (2005), Urban shading - a design option for the tropics? A study in Colombo, Sri Lanka. *International Journal of Climatology*, 27.
25. Fanger, Po. (1972), *Thermal Comfort : Analysis and applications in environmental engineering* New York, McGraw Hill.
26. Forgiarini Rupp, R. Vásquez, N G. Lamberts R (2015) A review of human thermal comfort in the built environment, *Energy and Buildings*, 105.
27. Givoni B. (1998). *Climate considerations in building and urban design*. Wiley.
28. Jendritzky G, Menz H, Schirmer H, Schmidt-Kessen W (1990) Methodik zur raumbezogenen Bewertung der thermischen Komponente im Bioklima des Menschen (Fortgeschriebenes Klima- Michel-Modell). *Beitr Akad Raumforsch Landesplan* 114.

The Effect of Urban Blocks Physical Form on Microclimate of Urban Open Space in Hot and Arid Climate (Case Study: Yazd City)

Marjan Montazeri

PhD Student of Urbanism, Faculty of Arts and Architecture, Islamic Azad University, Sciences and Research Branch, Tehran, Iran

La'la Jahanshahloo * (Corresponding Author)

Assistant Prof., Faculty of Arts and Architecture, Islamic Azad University, Sciences and Research Branch, Tehran, Iran

* ljahanshahloo@srbiau.ac.ir

Hamid Majedi

Prof., Faculty of Arts and Architecture, Islamic Azad University, Sciences and Research Branch, Tehran, Iran

Abstract:

There is a close relation between buildings and their environment. So some parameters such as urban structure, urban fabric, shape, height and size of buildings, orientation of streets and buildings, materials of structure, level of open area and vegetation affect the urban microclimate. In other word each human construction element in city cause appearance of artificial climate above and around the city which has relation with it. Urban form and its composing elements are affecting factors which change urban air quality, formation of heat islands, concentration or dispersion of air contaminants so in general affect quality of urban areas. This paper checks out role of urban form in microclimate and formation of thermal comfort for space users and also provides an optimal pattern of urban form which is compatible with climate. So this paper calculates thermal comfort based on Fanger indicator (PMV) for a certain group in hottest day in the year of 1394 for 17.5 hectares of lands behind the Silo of Yazd city. This calculation is done through with simulation by Envi-met software. In second part 24 suggested scenarios are simulated according to combination of mass and space and orientation. This method compares thermal comfort to indicate suitable urban form for climate condition of Yazd city. The results show that the spatial, physical and environmental dimensions of the elements forming the urban form of enclosure (height to width ratio H/W), Sky view factor (SVF), Transit network pattern, material (Type, Color), Vegetation (Species and density), land use are effective agents in outdoor thermal comfort. Also courtyard with Northwest and South East orientation is the best urban form for Yazd city. Considering these factors in urban planning process and urban design could create spaces which provide thermal comfort for users.

Keywords: Urban physical Form, Microclimate, Urban Spaces, Thermal Comfort, Yazd.

An Exploratory Explanation from Functionality of Waqf in the Islamic Period Cities (Case Study : the Iranian City in the Early and Middle Centuries) *

Mohsen Askari

Department of Urbanism, Shahr-e-Qods Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Hassan Ahmadi ** (Corresponding Author)

Assistant Prof., in Urbanism, Faculty of Architecture and Art, Guilan University, Rasht, Iran

** hamed@guilan.ac.ir

Nasser Barati

Associate Prof., in Urbanism, Faculty of Architecture and Urbanism, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

Abstract:

Relations of Waqf as a venerated tradition with the city, in spite of various functions in “the Islamic period cities”, have not been studied appropriately as a serious topic among domestic scholars. The aim of this research is to present an explanation into why and how shaping and performance of Waqf was built in the early and the Middle centuries history of Iran until the Safavid period. In this study we are trying to find an appropriately theoretical model for linking entity of waqf and city and also we are searching for forces and motions of waqf, prevailing sketches of Awqaf and various functions and aspects of waqf. In this study, we have used a four layer inductive theoretical model based on mixed research approach and Exploratory method. Historical research strategy and content analysis technique were main guidance of research. The results indicated that the Waqf has been shaped in a historical context and has been influenced by various religious, cultural, political, social, economical and physical factors. In the Exploratory model, we first introduced Waqf as a dual nature with dependent and independent character and then the model is relied on the three-layer of ‘macro’, ‘meso’, ‘micro’ level which was also based on theoretical framework of research. Moreover, The Exploratory model has been enhanced by The ‘Einstein General Theory of Relativity’ Assumptions and ‘Pierre Bourdieu’ thoughts. Meanwhile, the Dependent nature of Waqf was effected by three main domains including ‘cultural-religious elements’ of the Islamic period cities, ‘motivator factors’ and ‘indigenous changes’. Also, independent nature of Waqf was based on a ‘field’ which is constituted of various factors and agents in a ‘gravitational Orbit’ of Waqf. In mentioned centuries, the most emphasis of Awqaf were on buliding the mosques and villages were prevailing waqf endowments. Multiple Dimensions of Waqf have been focused on religious-schools, economical and physical, respectively. The ‘religious-schools functions’ were also most notable functions of Waqf in the old Iranian city. With internal perspective, ‘integrating function’ of Waqf had the greatest influence for synerging on shaping factors of the Waqf. Moreover, the function of Waqf for the state was ‘political’ and function for the city and its hinterland was ‘sustainability’. Thus, new dimension of this powerful religious institution is identified and its place in the history of the old Iranian-islamic city is being precise and the research gap is filled.

Keywords: Waqf, The Iranian City, Exploratory Explanation, Functionality.

*This paper is derived from the Ph.D. Dissertation by education & research oriented of first author in Urbanism entitled “Explaining Functionality of Waqf in Triple Iranian City”, which is running under the supervision of Dr. Hassan Ahmadi and the advising of Dr. Nasser Barati in the Department of Urbanism, Shahr-e-Qods Branch, Islamic Azad University.

A Comparative Study of Arab-Islamic Mosques with Iranian-Islamic Mosques (Case Study: Khartoum High Mosque and Atiqh Mosque of Shiraz)

Ali Ahmadian Kisoumi

Ph.D. Student of Arabic Language and Literature, Islamic Azad University, Tehran Branch, Iran

Nahideh Gandomi kal * (Corresponding Author)

Assistant Prof., Faculty Member of Islamic Azad University, Tehran Branch

* nahid_nj@yahoo.com

Hamid Ayati

Faculty Member of Institute for Culture, Art & Architecture Studies, ACECR, Tehran, Iran

Kambiz Molaei

Director of the Special Services Center for the Assessment of the Social and Cultural Impact,
Institute for Culture, Art & Architecture Studies, ACECR, Tehran, Iran

Mohamadreza Bozorgi

Ph.D. Student of Sociology of Economics and Development, Islamic Azad University, Tehran Branch, Iran

Abstract:

Buildings and religious sites, especially mosques in Islamic cities like Khartoum and Shiraz, have similarities and differences. The historical past of these two cities shows that in the context of spatial and temporal (from the nineteenth century to the present), due to the domination of the colonialism of the mosque, the great mosque has broken its traditional features. In the continent of Africa, especially in Sudan, with the domination of colonialism and French, Russian and English imperialism, there has been profound and profound changes in the culture of urbanism and the indigenous nature of the building and Arab-Islamic places. But Iranian-Islamic mosques, especially the Atiqh Mosque, have not experienced such a past. In addition to the differences that indicate the dimension of urban identity, the similarities between the two mosques are evident with an emphasis on the dimension of worship. The purpose of this article is to investigate and identify the indices of the differentiation and similarity of the high Khartoum and Atiqh mosques in Shiraz. The method of research in this article is based on the rational reasoning (concept to the case). For this purpose, at first, the theoretical bases of the mosque in two dimensions of worship and urban isolation have been investigated, then the characteristics of each mosque in two cities of Khartoum and Shiraz have been investigated and, finally, their differences and their similarities have been identified. The results show that there is a high similarity in terms of dimensions of worship, such as unity, interconnection, and justice in the valuation of spaces. The results, as well as the theoretical foundations, indicate that the indexes can serve as a basis for the sharing of Islamic mosques in both Iranian and Arabic dimensions, as well as in terms of urban identity, two mosques have a significant differentiation.

Keywords: Iranian-Islamic mosques, Arabic-Islamic mosques, Great mosque, Atiqh mosque, Khartoum, Shiraz.

The Study of How to Relate Muharram Mourning Ritual Ceremony and Nain City

Yousef Yousefi

M.A. in Landscape Architecture, , ShahidBeheshti University, Tehran, Iran

Mithra Azad

Assistant Profe., Faculty of Architecture and Urbanism, ShahidBeheshti University, Tehran, Iran

Mahdi Soltani Mohammadi * (Corresponding Author)

M.A. in Restoration & Revitalization of monuments & sites, ShahidBeheshti University, Tehran, Iran

* *mehdi.soltani225@gmail.com*

Abstract:

Practicing traditions and rituals in a given society strengthens the social ties. In Shia culture, too, the mourning ceremonies held in Muharram are of considerable spiritual value. These ceremonies have brought about a set of rituals that have developed various social functions and made into the popular folklore in the course of time. Due to the role that religion and religious rites played in the social life during the Qajars rule, certain venues were dedicated to such rituals (the most significant of which being the observance of Ashura). In Nain, for instance, the Husseyniyeh-plaza (meydān) spatial structure (which is composed plazas with surfacing and the physical structure of the Husseyniyeh) were first built in this era, under the influence of ceremonies in question. The present study was conducted in an attempt to examine the interaction between the city of Nain and the ritual observances, particularly those held in the mourning ceremonies and Muharram and Safar as elements of culture and identity. With regards to the interaction between Nain and Ahura rituals, questionnaires and theoretical analyses showed that as for physical features, these rites have created certain elements and spaces during the Qajar reign (the seven Husseyniyeh-plazas), which are considered to be the most effective spaces and ritual elements contributing to the formation of the urban space of the neighborhood centers, and are influential factors in the formation of spatial structure and physical integrity of the town. Also, since the mourning ceremonies are in line with the people's beliefs, they signify the spaces relevant to those beliefs, and define the identity of the spaces and the sense of belonging that accompanies them. These ceremonies are held with collective participation of the people, which entails social integrity and local unity in the area where the ceremonies are held.

Keywords: Ashura ceremonies, Husseyniyeh-plaza, urban space, Nain .

Presenting Optimum Urban Design Process of Pedestrian Streets through Comparative Analysis of Domestic and International Experiences

Case Study: Bervard Street, USA; George Street, Australia; Saf Street, Iran; Derakhti Street, Iran

Ali Reza Sadeghi * (Corresponding Author)

Assistant Profe., Department of Urban Planning & Design, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University, Shiraz, Iran

* arsadeghi@shirazu.ac.ir

Masud Dadgar

Faculty Member of the Department of Architecture and Urban Landscape, Institute for Culture, Art & Architecture Studies, ACECR, Tehran, Iran

Ali Pourjafar

Ph.D. Student in Urban Planning and Design, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

Negin Neshateffatian

M.A. in Urban Design, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

Abstract:

Change of a vehicular road in to a fully pedestrian may create traffic problem and conflicts in neighboring streets. One should understand that the whole circulation pattern should work together. Most of Iran's internal projects are blind imitation of what has happened in west without proper realization of their urban planning and design process and their location and site analysis. It's much better to realize the process and methodology of converting a street in to pedestrian than blindly make a decision for any such conversion. In this paper, various case studies such as: "Jorg" Street in Sidney, "Bervard" Street in Sharlot, "Saf" and "Derakhti" street in Tehran have been study to realize the proper methodology suitable for various terms and conditions. This will hopefully helps the urban planner and designers to work in accordance with the terms and conditions of various climate condition of Iran in order to improve pedestrian street projects. This is actually the objective aim of this research. Finally it is concluded that: the urban planning and design process of Pedestrian Street includes 2 major steps. The first is: formation of initial recognition and vision or goal; scope of studies and design; deep analyses; final vision or goal. The second major step is: formation of objectives; policies and action goals; development impact assessment and policies conforming; specification of implementation management, participation and urban design framework for various urban pedestrian streets.

Keywords: Street, Pedestrian Street, Urban Design Process.

An Analysis of the Use of Religious Sources in Islamic Urban Planning Research

Kazem Afradi

Ph.D. Student of Urban Planning, University of Tehran, Iran.

Behnaz Aminzadeh * (Corresponding Author)

Professor of Urban Design, University of Tehran, Tehran, Iran

* *bgohar@ut.ac.ir*

Abstract:

It seems that the role of Islamic urban planning research, same as other scientific domains, is critical and strategic for its realization. Nonetheless, misunderstandings of urban planning's viewpoints from the religious knowledge's statements are one of the challenges that not only can toughen up the failure of Islamic urban planning in practice, but also can lead other researchers toward a wrong direction. Given the mentioned threat, which is the research problem, the research question is how it is possible to research about Islamic urban planning and at the same time have the minimum errors and misunderstandings? With the aim to help for a more structured research about Islamic urban planning, and with descriptive-analytic methodology, this paper develops a systematic structure for doing research about Islamic cities. It also evaluates the understandings of seven selected articles about Islamic urban planning with the five criteria which are elicited from the mentioned system. Besides, information and data for this research are gathered through the content analysis, the case studies are selected by four criteria, and the results analyzed with comparative method. The results demonstrate that the macro understandings of Islamic urban planning are not different from mentioned criteria and in most of the cases are coordinated and consistent with each other. Meanwhile, it revealed that some misunderstandings such as the "unnecessary use of religious resources" or "no correlation between used statements and understood viewpoints" have led to different conclusions. Such these misunderstandings, have sometimes increased the difference between conclusions continually. The results also show the use of the Holy Quran as the main source in understanding the urban planning principles and less attention are made to other sources.

Keywords: Urban Planning Research, System of Religious Knowledge, Urban Planning Understandings.

Contents

An Analysis of the Use of Religious Sources in Islamic Urban Planning Research	5
Kazem Afradi, Behnaz Aminzadeh	
Presenting Optimum Urban Design Process of Pedestrian Streets through Comparative Analysis of Domestic and International Experiences (Case Study: Bervard Street, USA; George Street, Australia; Saf Street, Iran; Derakhti Street, Iran)	21
Ali Reza Sadeghi, Masud Dadgar, Ali Pourjafar, Negin Neshateffatian	
The Study of How to Relate Muharram Mourning Ritual Ceremony and Nain City	37
Yousef Yousefi, Mithra Azad, Mahdi Soltani Mohammadi	
A Comparative Study of Arab-Islamic Mosques with Iranian-Islamic Mosques (Case Study: Khartoum High Mosque and Atiqh Mosque of Shiraz)	51
Ali Ahmadian Kisoumi, Nahideh Gandomi kal, Hamid Ayati, Kambiz Molaei, Mohamadreza Bozorgi	
An Exploratory Explanation from Functionality of Waqf in the Islamic Period Cities (Case Study : The Iranian city in the early and middle centuries)	65
Mohsen Askari, Hassan Ahmadi, Nasser Barati	
The Effect of Urban Blocks Physical Form on Microclimate of Urban Open Space in Hot and Arid Climate (Case Study: Yazd City)	81
Marjan Montazeri, La'la Jahanshahloo, Hamid Majedi	

- The scientific and research ranking of the Journal of Studies on the Islamic-Iranian City has announced by the secretariat of the Commission for the Scientific Journals (Iran Ministry of Science, Research and Technology) according to the letter No. 89/11/51667 dated 1389/8/30.

- The certification for publishing this quarterly journal is issued by the Iran Ministry of Culture and Islamic Guidance by the letter 12629/89 dated 1389/6/13.

- Indexed and abstracts in:

- The Regional Information Center for Science & Technology (RICEST) (<http://www.srlst.com>)
- The Scientific Information Database of ACECR (<http://www.sid.ir>).

In The Name Of God

ACECR
Institute for
Culture, Art & Architecture Studies

Journal of Studies on
Iranian-Islamic City

Vol. 8, No. 29, Fall 2018

Publisher: Institute of Culture, Art & Architecture, Iranian Academic Center for Education, Culture & Research (ACECR)

Editorial Committee:

Managing Director: Dr. Hamid Ayati

Editors -in- Chief: Dr. Ahmad PourAhmad

SBU Editor-in-Chief: Dr. Hamidreza Babaei

Editor: Hosein Nourinia

Administrative Director: Eng. Masoud Dadgar

Executive Affairs: Eng. Mansour Nadiri

Editorial Board, in alphabetical order:

● Dr. Mojtaba Ansari	Associate Prof. of Architecture, University of Tarbiat Modares
● Dr. Mostafa Behzadfar	Prof. of Urban Planning, University of Science and Industry
● Dr. Jahanshah Pakzad	Prof. of Urban Planning, University of Shahid Beheshti
● Dr. Behnam Jalali	Assistant Prof. of Architecture, University of Science and Culture
● Dr. Hosein Zomorshidi	Prof. of Civil Engineering, University of Shahid Rajaei
● Dr. Karamat Allah Ziyari	Prof. of Human geography, University of Tehran
● Dr. Mohsen Sartipi Pour	Prof. of Architecture, University of Shahid Beheshti
● Dr. Hosein Kalantari	Associate Prof. of ACECR
● Dr. Yaghub Mohammadifar	Prof. of Archaeology, University of Bu-Ali Sina
● Dr. Mohammad Masoud	Associate Prof. of Urban Development and Prepration, University of Art Isfahan
● Dr. Ahmad Nouhegar	Prof. of physical Geography, University of Hormozgan

---

Editorial correspondence should be addressed to The Editors

Iranian - Islamic city studies

Institute of Culture, Art & Architecture of the ACECR,

Saba-ye-jonoubi Street, between Vali-Asr Crossroad and palestine Street, Inqelab-e-Eslami Ave, Tehran, Iran.

Tel: +98 (21) 66970901,2

Fax: +98 (21) 66970903

<http://iic.icas.ir>

E-mail: iic@icas.ir
